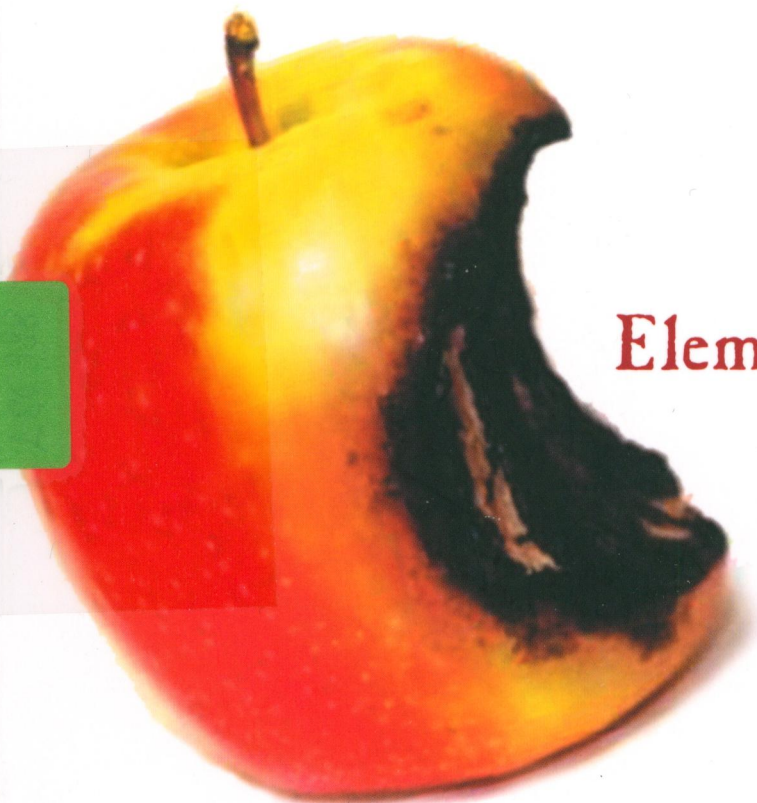

NEOLIBERÁLIS
HEGEMÓNIA
MAGYARORSZÁGON

Elemzés és kritika

X 286.988

Neoliberális hegemonia Magyarországon

▪ ELEMZÉS ÉS KRITIKA ▪

Szerkesztette és összeállította:

ANTAL ATTILA

Noran Libro Kiadó
Budapest, 2019

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001294822

A kiadvány megjelenését
a PROGRESS ALAPÍTVÁNY támogatta

X 286988

Minden jog fenntartva
ISBN 978-615-5900-45-7

© Antal Attila, 2019
© Szerzők, 2019
© Noran Libro Kiadó, 2019

A kiadásért felel Kőrössi P. József
a Noran Libro Kft. ügyvezető igazgatója

«www.noranlibro.hu» «kiado@noranlibro.hu»
«www.facebook.com/noranlibro»

Szerkesztő Szarka Károly
Korrekter Bajtai Zoltán
Borító Faragó Ágnes
Tördelés Péter Gábor

Készült a Prime Rate Kft.-ben 2019-ben
Felelős vezető dr. Tomcsányi Péter
Tel.: (+36-1) 231-40-60
Honlap: <https://www.primerate.hu>
e-mail: info@primerate.hu

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
ÁGH ATTILA ■ A neoliberalizmus tündöklése és hanyatlása: válóper az Európai Unió és az Egyesült Államok között	9
POGÁTSA ZOLTÁN ■ A neoliberalizmus politikai gazdaságtana	50
PÁSZTÓY ANDRÁS ■ A munka neoliberális világa egy illiberális demokráciában	74
KAPELNER ZSOLT ■ A neoliberalizmus dialektikája: a spontaneitástól az uralomig	93
ANTAL ATTILA ■ Az autoriter neoliberalizmus	110
ÉBER MÁRK ÁRON ■ Neoliberálisok az államszocialista Magyarországon	128
ÁGH ATTILA ■ A rendszerváltás terhe: neoliberális-autoriter hibrid Magyarországon	149
A SZERZŐKRŐL	181
A PROGRESS ALAPÍTVÁNY RÖVID BEMUTATÁSA	182

ELŐSZÓ

A neoliberalizmus a kortárs társadalomtudományok és politika egyik legvitatottabb, ugyanakkor legtöbbet tárgyalt jelensége. Sajnálatos módon ezek a késhegyre menő viták mind ez idáig nem nagyon gyűrűztek be Magyarországra, a hazai tudományos és politikai közösség igen kevésbé reflektált a rendszerváltás utáni kapitalizmusmodellre, a neoliberális globalizációra és a mindebből következő rendkívül káros társadalmi, politikai és gazdasági autokráciát kiváltó tendenciákra. Mindez azonban változóban van. Ez a kötet szakítani kíván ezzel a hagyománnyal, és kritikus szemmel vizsgálja a neoliberalizmust és annak hazai megvalósulását. Mindezzel az a célunk, hogy széles körű közéleti vitát kezdeményezzünk.

Ez a kötet a Progress Alapítvány gondozásában jelenik meg, és szorosan illeszkedik a baloldali progresszív értékek és a közpolitikai kutatások támogatása iránt elkötelezett Alapítvány eddigi könyveinek és projektjeinek sorába. Az Alapítvány első kötete az *50 könyv, amit minden baloldalinak ismernie kell* címmel jelent meg 2015-ben, és célja az volt, hogy diskurzus és közösségépítés induljon el a baloldalon. Ezt követte 2016-ban *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása*, amely címében és tartalmában is megalapozta a mostani vállalkozást. Tanulmánykötetünkben azt a válságjelenséget jártuk körül, hogy a politika és a politikai elit elszakadt a választóktól, s a klasszikus intézmények immáron súlyos legitimációs problémákkal küszködnek. Ezután jelent meg 2018-ban a *Mozgalmi társadalom* című kötet, amely a társadalmi mozgalmakkal foglalkozott. Ezeket elsősorban az különbözteti meg a civil szférától, hogy közelebb lépnek a politika világához, célzott és képviselt politikai követeléseik vannak, ugyanakkor nem részesei (még) a hivatalos politikának.

A könyv – folytatva a korábbiak hagyományait – olyan témával foglalkozik, amelynek célja a baloldali politika elméleti újrualapozása. Ugyanakkor ezzel

a témával, a neoliberalizmus kritikájával a rendszerváltás utáni baloldal egészen sokáig nem tudott és nem is akart kezdeni semmit. Ezen kívánunk változtatni: a tanulmányok a legjelentősebb és legszélesebb körű nemzetközi szakirodalmat vonultatják fel annak érdekében, hogy behozzák Magyarországra azokat a kritikai hangokat, amelyek régóta a baloldali megújulás fő pillérének tekintik a neoliberalizmus és a neoliberális globalizáció alapvető kritikáját. A kötet részben a Progress Alapítvány 2018. október 11-i *Neoliberalizmus és neopopulizmus magyar és kelet-európai kontextusban* című konferenciáján elhangzott egyes előadások továbbgondolt változata, illetve a konferencián nem szereplő témák is helyet kaptak benne. A kötetet két szempont alapján állítottuk össze: egyrészt meg akarjuk ismertetni a hazai közönséggel a neoliberalizmus kritikájával foglalkozó alapvető irodalmat, másrészt a neoliberalizmus keretrendszerében szeretnénk bemutatni a késő Kádár-rendszerrel kezdve egészen az Orbán-rendszerig a hazai politikai, gazdasági és társadalmi változásokat. A kötetet indító írásban Ágh Attila a lehető legszélesebb irodalmi bázist felvonultatva vizsgálja meg a neoliberalizmus korszakait, aranykorát és válságát. Pogátsa Zoltán írása politikai gazdaságtani keretben vizsgálja a neoliberalizmust mint a jóléti kapitalizmus visszaszorítását célul kitűző irányzatot. Kapelner Zsolt politikafilozófiai írásában amellet érvel, hogy a neoliberalizmus társadalmi egy szükségszerűen szabadságellenes társadalom. Antal Attila a neoliberalizmus autoriter jellegével és az általa okozott kivételes állapotokkal foglalkozik. Bár ezekben az írásokban is vissza-visszatérő referenciapont a magyar helyzet, de Éber Márk Áron írásától – amely a neoliberalizmus államszocialista gyökereit elemzi – kezdve a kötet fókuszpontja a neoliberalizmus magyarországi pusztítása. Pásztóy András a munka világának neoliberális vonásait vizsgálja az Orbán-rendszerben. Végül Ágh Attila második írása a 2010 utáni berendezkedést autoriter és neoliberális hibridként jellemzi.

Ez a kötet azonban több kíván lenni, mint a neoliberalizmus kritikájával foglalkozó széles körű irodalom hazai recepciója, ugyanis a neoliberális kapitalizmus válságban van, és a kortárs ökológiai és klímaválság ennek a következménye. Fredric Jameson szerint manapság a világvégét könnyebb elképzelni, mint a kapitalizmus végét. A kötet azt a gondolkodást és vitát szeretné inspirálni, amely szakít az ilyen útfüggőségekkel, és társadalmi, politikai alternatívákban gondolkodik.

ÁGH ATTILA

A neoliberalizmus tündöklése és hanyatlása: válóper az Európai Unió és az Egyesült Államok között

A NEOLIBERALIZMUS KORSZAKOLÁSA ÉS KIFEJLETT RENDSZERE

A nemzetközi társadalomtudomány fő sodrában egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a 2010-es években Új Világrend jött létre, s hogy annak színre lépése szorosan összekapcsolódik a neoliberalizmus válságával, ami meghozta az Európai Unió és az Egyesült Államok értékrendjének, globális szerepének és egész fejlődési perspektívájának elválását és éles szembefordulását.

Az Új Világrend két tényezővel hozható erőteljes kapcsolatba. Egyfelől a globalizáció újabb szakaszával és ezzel szoros összefüggésben az informatika viharos térnyerésével, azaz a globális informatikai társadalom kialakulásával, másfelől a tudásgazdaság megjelenésével és a „jól-lét” (well-being) alapú társadalom versenyfőlényével. Abban a tekintetben is összeállt a kép, hogy az előző korszakban – amit most már Régi Világrendnek tekinthetünk – a neoliberalizmus nem pusztán a közgazdasági elméletek egyike volt, hanem a globális rendszer lényege, mivel rendszerszerűen átfogta a gazdaság, a politika és a kultúra nagy társadalmi alrendszerit. Ezért manapság a Régi Világrend pusztán diszciplináris megközelítése helyett egyre inkább a korszak komplex szemlélete, a fenti három nagy társadalmi terület közös lényege és globális összefüggései kerülnek előtérbe. A politikatudományba az utóbbi években szinte berobbant a populizmus témája, többnyire önmagába forduló, tengernyi irodalommal, jóllehet az évtizedünkben markánsan jelentkező neopopulizmus maga is voltaképpen a neoliberalizmus globális válságának jellegzetes terméke.¹

A neoliberalizmus korunk egyik domináns jelensége, amely a társadalmi élet valamennyi szférájában jelentkezik. Ezért ez a tanulmány a gazdasági-pénzügyi,

a társadalmi-politikai és a kulturális-civilizációs – széles értelemben vett – alrendszerekben való megjelenését, globális rendszerként való létezését kívánja az elemzés középpontjába állítani. Ugyanakkor a korszakolás is igen fontos, mert a neoliberalizmus már egy hosszú történelmi pályát futott be, és számos alakváltozáson ment keresztül, amelyeket világosan el kell választani egymástól. Ráadásul a gazdasági-pénzügyi, társadalmi-politikai és kulturális-civilizációs globális alrendszereknek, valamint az egyes kontinenseknek, sőt a különböző országoknak megvan a saját történelmi átalakulásuk, ami elég evidens a szakirodalomban is, mindennek előtt az angolszász világ és a kontinentális Európa fejlett országainak összehasonlításában. Az EU és az USA között bekövetkezett történelmi válópert az európai és az amerikai értékrend egyre élesebb ellentétén keresztül fogjuk bemutatni.²

Bár sokszínűségének köszönhetően a neoliberalizmus lényegében „catch-all” terminussá változott, és a közelképe sokszor meglehetősen zavarosnak – a szakirodalom szerint „amorfnak” – mutatkozik, az európai és az amerikai közelkép kontrasztja mégis áttekinthetővé teszi. A neoliberalizmus meghatározásánál megfigyelhető az a kettősség, hogy a fogalom túl széles, tágas sokféleséget fog át, a ’70-es évektől kiépülő rendszereknek mégis határozott közös vonásai vannak (O’NEILL-WELLER 2016: 84, 88). Egyfelől a gyorsan változó, plurális közelkép még a legfejlettebb országokban sem takarhatja el a neoliberalizmus lényegét, központi tartópilléreit – a piaci fundamentalizmust és a homo oeconomicus „metafizikáját” –, bármilyen bonyolult és tarka képet mutat is az egyes országokban és azok adott történelmi fázisaiban, másfelől a neoliberalizmus klasszikus formájában is tetten érhető az angolszász országokban.³

Mivel a neoliberalizmus több évtizedes történetre tekint vissza, ezt a történetet egészében is meg kell vizsgálni, illetve élesen el kell különíteni domináns időszakának két egymást követő fázisát is. Mindenekelőtt azonban a neoliberalizmus mintegy három évtizedes domináns időszakát el kell választani mind az előtörténetétől, mind pedig az „utótörténetétől”.

A gazdaságban és a társadalomban súlyos ellentmondások halmozódtak fel az 1920–30-as években, amelyek politikai szinten a totalitárius rendszerek színre lépésében jelentkeztek. A megváltozott körülményekre adott gazdasági és politikai válaszok egyike többek között között a klasszikus liberalizmus megújítására való törekvés volt, amit ebben a tanulmányban a megkülönböztetés végett a neoliberalizmus előtörténeteként a „neo-liberalizmus” terminusával említünk. Ez a korai vagy neo-liberális szakasz az elméleti viták korszaka volt, ami az eszmetörténeti elemzés feladatkörébe tartozik, míg vizsgálódásunk arra a korszakra irányul, amikor a neoliberalizmus már gyakorlati programmá vált, és átforgatta az egész társadalmi valóságot. Hasonlóképpen a domináns időszakot el kell választani a globális pénz-

ügyi válság után bekövetkező, csökkenő befolyás időszakától, mivel ez az újabb fordulat a 2010-es években megingatta a neoliberalizmus egész rendszerét, és véget vetett dominanciájának. Ám a neoliberalizmus az Új Világrendben is erőteljesen megőrizte hatását; ezt tekintjük kései vagy „poszt-neoliberalizmusnak”, második hullámnak, ami már jellegzetes eltéréseket mutat Európában és Amerikában.⁴

A neoliberalizmus kifejlett, domináns korszaka tehát a két nagy globális válság – az első a ’70-es évek elején az olajválság, a második pedig a 2000-es évek végén a globális pénzügyi válság – kitörésével datálható, az 1972 és 2008 közötti időszakra tehető. Ezek a korszakhatárok persze valójában nem ennyire élesek, bár a globális válságok elég markáns fordulópontokat jeleznek, amelyek mögött a termelési szerkezet negyedszázados ciklusokban való mély átalakulása rejlik (lásd például GILL 2015 és WREN 2014). Az ötvenes években kezdődő intenzív iparosítás révén fejlett ipari társadalom alakult ki – a végén az első globalizációs válsággal –, amelyet a ’70-es évektől fokozatosan felváltott a posztipari-szolgáltató társadalom a Nyugatról Keletre menekülő iparágakkal (dezindusztrializáció); ezt a korszakot a második globalizációs válság zárta le. A 2000-es évek folyamán egyre jobban kiépült az informatikai társadalom, s ezzel megkezdődött a harmadik globalizációs hullám, amely az úgynevezett „negyedik” ipari forradalommal járt („reindusztrializáció”).⁵

Ebben a három szakaszban a ciklusok a nagy termelési rendszerek változása nyomán alakulnak, így indul be a spirál, és így fordulnak át a gazdasági változások társadalmi-politikai, majd kulturális-civilizációs átalakulássá. Azzal, hogy a termelési rendszerek egyre inkább tudás-intenzívvé válnak, a kulturális-civilizációs terület, az életvitel, az életmód, a társadalom bővített újatermelésének terepe válik fő hadszínterré a politikai szférában is. Ám a neoliberalizmus éppen ezt a folyamatot gátolja a társadalom teljes szélességében. A mélyülő társadalmi egyenlőtlenség politikai ellenhatást vált ki, szélsőjobboldali populistá vagy baloldali szerveződések formájában. A kulturális szféra legutóbbi bővülése azonban jóval túlmegegy e tanulmány témáján, mivel a fenntartható fejlődés stratégiája – amit itt csak említeni tudunk – a maga komplexitásában önálló vizsgálatot igényel.

A neoliberális dominancia időszakát számosan a Gramsci-féle hegemonia-elmélettel írják le (PLEHWE 2016: 63–64) mint hegemon ideológiai projektet (ENGLAND-WARD 2016: 55–56), amelynek során a neoliberalizmus lépésről lépésre megszerzi a hegemon pozíciót a társadalom egyes területein. Olyannyira, hogy a neoliberális narratíva a „józan ész” (common sense) nevében világnézeti is dominánssá válik, és a mediatizált kormányzáson keresztül uralkodik a közvélemény felett (CUPPLES-GLYNN 2016: 176–177).⁶

A történelmi áttekintés után a neoliberalizmus domináns korszakát illetően tehát meg kell állapítanunk, hogy annak megjelenése is mélyebb és hosszabb tár-

sadalmi folyamatokat jelez. Egy olyan új rendszer kialakulását, amely sokkal inkább kötődik egy eseménysorozathoz a három fő alrendszerben – a gazdaságban, politikában és a kultúrában –, mintsem egyetlen éles fordulathoz. A korszakváltás a neoliberalizmus belépésével a gazdaság, a politika és a kultúra nagy alrendszereiben sem egyszerre, hanem különböző tempóban történik – mégpedig úgy, hogy a gazdasági-termelési átalakulás indítja be a spirált –, jórészt egymást átfedve, hiszen ezeknek az alrendszereknek az átalakulásai lényegüket tekintve megegyeznek, és alátámasztják-felerősítik egymást (CENTENO-COHEN 2012). A második világháborút követő „arany évtizedek” után a ’70–80-as években új típusú szolgáltató társadalom alakult ki, és a jóléti állam ellentmondásai is jelentkeztek. Az erre adott politikai válaszok egyike az angolszász világban a neokonzervativizmus volt, amely állami eszközökkel is beavatkozott a gazdaságba. A neokonzervatív politikai rendszerek ugyanakkor jelentős mértékben csökkentették a szociálpolitikai-jóléti szolgáltatásokat, illetve privatizálták a közszolgáltatásokat (MACLEAVY 2016: 253–254).⁷

Így jelent meg a ’70-es években fokozatosan a neoliberalizmus is mint rendszer, azaz szorosan összefüggő gazdaság, politika és kultúra. Ráadásul valójában a ’70-es években indult el a globalizáció, aminek az olajválság az egyik lényeges mozzanata volt, és amelyre egyfelől felépült egy teljes gazdasági és biztonságpolitikai világrendszer, másfelől megjelent a horizonton a globális ökológiai fenyegetettség is („csak egy Föld van”), és zászlót bontott a környezetvédelem. Az „első” globális rendszer a neoliberalizmus szervezési elvei alapján a ’90-es években, a duális világrend összeomlásával teljesedett ki. Ekkor a „második” – gyakran vágatónak (gallopping) nevezett – globális rendszer lépett a helyére, de ezzel párhuzamosan már a ’90-es években megkezdődött a neoliberalizmus hanyatlása, belső ellentmondásainak kibontakozása, ami aztán a 2008-as válságban csúcspontot ért el. A neoliberalizmus azonban társadalmi és kulturális válsággá is mélyült, akkor is, ha ez csak később, a globális pénzügyi és gazdasági válság során vált nyilvánvalóvá.

A neoliberalizmus súlyos romboló hatása már a 2000-es évek elején jelentkezett valamennyi társadalmi szférában a fejlett országokban is, vagyis dominanciájának fokozatos elvesztése maga is egy hosszabb folyamat volt, nem köthető pusztán egyetlen eseményhez, legyen az akár olyan fontos esemény, mint a globális pénzügyi válság kirobbanása. STIGLITZ szerint (2004: 13) „az önszabályozó piac mítosza ma gyakorlatilag halott”. Eljött az átmenet, a bizonytalanság kora, az Új Világrend kibontakozásának időszaka, amiről csak egy biztosat tudunk: a neoliberalizmus válságából bomlik ki, ahogy erről tengernyi szakirodalom is tanúskodik. Az új korszaknak, a neoliberalizmus felbomlásának a leglényegesebb és leglátványosabb válságterméke, a társadalmi átmenet kínjainak kifejeződése a neopopulizmus.

A jóléti állam eszméje a második világháború súlyos megrázkódtatása után egyesíteni próbálta a (nyugati) világot, és bekapcsolta az egyesítésből fakadó hajtóerőket. Korszakos tekintetben az „egyesítés” időszaka határozott előrelépést jelentett a gazdaság, a társadalom és a kultúra területén egyaránt. Nevezetesen Nyugaton gyors gazdasági növekedés játszódott le a szolgáltató gazdasággá átforguló fejlett ipari társadalomban, ennek nyomán kialakult a jóléti társadalom, és kiteljesedett a képviselői demokrácia, s ezek betetőzéseként kialakult az állampolgári kultúra szférája. Ez határozta meg a világrendszer egészének mozgását a ’70-es évekig, de közvetlen progresszív hatása a világrendszer magállamaira – az „első világra” – korlátozódott. Csak igen korlátozottan és ellentmondásosan terjedt ki a „harmadik világra”, és kifejezetten erőteljes szerepet játszott kiépülésében a „második világgal” való éles konfrontáció. A gazdaság a ’80-as évektől mindjobban szétszakadt az új innovatív gazdaságra és a „rég” ipari társadalom szigeteire, még a legfejlettebb országokat is megosztva területileg (horizontálisan), miközben a társadalom vadul polarizálódott gyorsan gazdagodó elitre és lesüllyedő, marginalizált rétegekre (vertikálisan). A kultúra szférája a professzionális, avagy technokrata elit által felépített „minden rendben van” világára és a keserves ellentmondások valóságára szakadt szét. A globális fiskális válság nyomán az ellentmondások robbanásig feszültek, majd vulkányszerűen tört fel a neopopulizmus áradata. Ezért a neopopulizmust gyakran „counter-populizmusként” emlegetik, s ez a látásmód szöges ellentéte („counter-vision”) az öntelt neoliberalizmusnak.⁸

A korszakolásnál azzal is számot kell vetnünk, hogy a leggyakrabban alkalmazott modell a Kondratyev-féle hosszú ciklusok elmélete, amely a „rövid 20. század” – azaz az 1989-es korszakos fordulat – konstrukciójával elfogadottá és elterjedtté vált. A fél évszázados ciklusok modellje az 1945-ös és 1989-es fordulópontjaival együtt azonban a felező válság fogalmát is bevezette. Ezzel a ’70-es évek olajválságának kitörése jól összeegyeztethető – hiszen az első globális válság jelentős mértékben hozzájárult a jóléti állam válságához –, akárcsak az egymást átfedő elméleti keretekben a Régi Világrend 1990 körüli és az Új Világrend 2015 körüli belépése. Ráadásul ez a korszakolás azt is tartalmazza, hogy a fél évszázados ciklusok első szakaszát gyors gazdasági fejlődés jellemezte, míg a második szakaszban viszonylagos lelassulás tapasztalható, de minőségileg új elemek jelennek meg a társadalmi rendszerben. Ennek legszemléletesebb példája „a három arany évtized”, a franciák által olyan sokat emlegetett „les trentes glorieuses”, amelynek során a második világháborút követő gyors gazdasági fejlődésben létrejött a jóléti állam a maga társadalmi-gazdasági rendszerével, képviselői demokráciájával és az alapvető emberi-állampolgári jogokra épülő civil kultúrájával, amit azonban a ’70-es években lelassulás és a neoliberalizmus belépése követett. Jó példa ez arra is, hogy az egyes

szakaszokban – kisebb-nagyobb elcsúszásokkal, a társadalmi területek közötti konfliktusokkal – minden megváltozik. A három nagy társadalmi alrendszer meghatározása és elhatárolása hosszabb elemzést igényel, hiszen bár lényegileg összefüggnek, és nagymértékben átfedik egymást, a történelmi mozgás mégis a konfliktusaikon keresztül halad előre.

A neoliberalizmus keletkezése, széles értelmezési mezeje és belső feszültségei már rendszerezett formában áttekinthetők a nagy kézikönyvekben, mint a *Handbook of Neoliberalism* (Routledge, 2016), a *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism* (SLOBODIAN 2018) és a *The SAGE Handbook of Neoliberalism* (2018). Más nagy kézikönyvekben, mint a *The Oxford Handbook of International Relations* (2008), már jóval korábban is jelentek meg átfogó leírást tartalmazó fejezetek.

A NEOLIBERALIZMUS SZAKASZAI: WASHINGTONTÓL DAVOSIG

Ha most a 2010-es évek végéről visszatekintve szemléljük a neoliberalizmus történetét, akkor ezeknek a folyamatoknak a '70-es évek végétől fokozatosan feltáruló belső ellentmondása tűnik fel, ami két szakaszra osztja ezt a történetet, vagyis a neoliberalizmus történelmi útját a két szakasz éles különbségében kell szemügyre venni. Hiszen az első, felfelé ívelő szakasza maga is a korai globális válságra és a jóléti társadalom felmerülő ellentmondásaira reagált, s átmenetileg a nyugati országokban dinamizálta is a gazdaságot. A második szakaszban a növekvő egyenlőtlenség azonban már a gazdasági növekedés akadályává vált, s az eddigi legmélyebb globális válsághoz vezetett, ami súlyos társadalmi veszteségeket okozott a legfejlettebb országoknak is. Ezért a második szakaszt követően mindmáig tart a globális válságkezelés, most már a „válságkezelés válságkezeléseként”, amit az alábbiakban poszt-neoliberalizmusként, avagy a neoliberalizmus második hullámaként fogunk tárgyalni.

A két szakasz jegyében Washingtontól Davosig tart a neoliberalizmus történelmi útvonala, s egyben ez az a két emblemikus hely vagy hívószó, amelyekbe belefoglalható az egész neoliberalizmus belső feszültsége és dinamikája. A Washingtoni Konszenzus 1989 novemberében az amerikai globális világrend szimbólumává emelkedett, nemcsak a tíz pontban a liberalizálás, a deregulálás és a privatizálás mentén összefoglalt gazdasági-pénzügyi szabályozás tekintetében, hanem geopolitikai értelemben is, hiszen ekkortájt omlott össze a duális világ-

rend. Az amerikai globális dominancia átfogó, rendszer jellegét erősíti az is, hogy a Washingtoni Konszenzus a globális pénzügyi intézmények számára fogalmazódott meg, és vált évtizedekre azok tízparancsolatává. Egyfelől valójában Latin-Amerika válsága vezeti be ezt a korszakot, és felsejlik mögötte annak brutalitása is, ahogyan Pinochet megdöntötte Chilében a demokratikus rendet, és a „csikágói fiúk” receptje alapján erőszakosan bevezette az államilag irányított neoliberalizmust. Másfelől ugyanez a külső nyomás szelídebb erőszak formájában, áttételesen jelentkezett a szovjet birodalom szétesése nyomán demokratizálódó, az euro-atlanti integrációba belépő országokban, vagyis azonnal alkalmazhatták ezt a „receptet” a világrendszer másik nagy félperifériáján is.

Az 1971-ben a European Management Forum néven elinduló és 1987-től World Economic Forum (WEF) átalakult szervezet éves rendszerességgel tudományos konferenciasorozatot indított Davosban. Ezek a konferenciák a '90-es években fokozatosan a már megreformált, modernizált és nyitottá vált neoliberalizmus képét mutatják, amely azonban zárt rendszerének felbomlása, ellentmondásainak kiéléződése után is megőrzi annak lényegét. Davos két tekintetben is túllép a „hivatalos” globális intézményeken – Világbank, IMF, G8, G20 és mások –, mivel egyrészt belép a nyílt kommunikációs térbe, az évenkénti találkozóin egyszerre zárt a globális elit körül, másrészt nyitott a globális média és a szélesebb publikum számára. A nyitottság megmutatkozik az ellene tüntetők mozgalmában, a rendszeres, intézményesült tiltakozás számos formájában is, amelyek 2001-től World Social Forum néven szerveződtek, és az UNESCO részvételén keresztül az ENSZ intézményrendszerével is kapcsolatot tartanak (MESTRUM 2017). 2015 óta a WEF nonprofit, nem kormányzati nemzetközi szervezetként kapott elismerést. Ugyanakkor Davos a WEF Globális Versenyképességi Jelentésein keresztül a fenntartható fejlődés számos dimenziójának feltárásával és bemutatásával elméletileg megjeleníti a neoliberális álláspont történelmi dinamikáját és megújulásra való képességét is.⁹

Mindent összevetve a World Economic Forum 1971 óta globális érdekeltségű közpolitikai intézetként működik, ami 1979-től évről évre közzéteszi jelentéseit, egyben meghív egy nagy csapatot – jelenleg mintegy háromezer embert – Davosba azok megvitatására. A WEF éves jelentései a társadalomtudomány egész rendszerét megmozgatják, és messzemenőig opponálják a neoliberalizmus szűk nézőpontját, míg a vezető politikusokból, a multinacionális vállalatok vezetőiből és a világmédia celebjéből álló globális elitet legitimálják és szocializálják. Ez az ellentmondásos szerep azt jelzi, hogy a Washingtontól Davosig tartó történelmi pályafutás során a neoliberalizmus képes volt rugalmasan megújulni. Davos jelentős szerepet játszott a Régi Világrend felbomlásának felismerésében és megvitatásában, valamint a 2010-es évek során az Új Világrend kialakulásában és globális bemutat-

kozásában is. Nem véletlen tehát, hogy az utóbbi évtizedben a neoliberalizmus kritikája, belső ellentmondásainak és romboló hatásának bemutatása is Davos körül sűrűsödik (STANDING 2016a–c).¹⁰

Manapság az egész világon a gazdaság, a társadalom és a kultúra újraegyesítésének gondolati és politikai kísérletei folynak, amit már az is jelez, hogy sorra jelennek meg tanulmányok a „poszt-neopopulizmus” kifejezéssel a címükben. A gazdaságot illetően ugyanis kiderült és szakmailag is bizonyítást nyert, hogy a mélyülő egyenlőtlenség nem pusztán morális kérdés vagy a szociálpolitika problémája, hanem magának a gazdasági fejlődésnek a legnagyobb akadálya, ahogy ez THOMAS PIKETTY (2015, eredetileg 2013) munkássága nyomán közismertté vált. Halmozottan hátrányos helyzet alakult ki mindhárom alrendszerben: a gazdasági fejlődés megtorpant, az „első világ” is csak nagyon lassan jött ki a globális válságból a 2010-es években; mert a társadalom jelentős része súlyosan és tartósan leszakadt, és a kulturális szféra is mély szakadékba jutott, „identitásválságba” került. Végül, de nem utolsósorban az is kitűnt, hogy a „tanuló társadalomban” az emberi beruházás minden további fejlődés forrása, amelynek programját Joseph Stiglitz hirdette meg még a 2000-es években.

Ez az új fejlemény mutatkozik meg a Davos-folyamatban is, hiszen két éles váltásra is sor került. Egyrészt újabb lendületet vett a globalizáció, ahogy ezt a konferencia címe („Globalizáció 4.0”) is jelezte, és egyben az úgynevezett negyedik ipari forradalmat, a robotizáció felerősödő trendjét is előrevetítette. Másrészt a részvétel tekintetében is lényeges változásra került sor, hiszen 2018-ban egyaránt távol maradtak a globalizáció multilaterális kezelését elutasító országok (az USA és Anglia) és a globális válságkezelés fejlesztését sürgető országok (többek között Franciaország) hivatalos képviselői. Ám a fejlődés fő áramában mindenképpen az került előtérbe, hogy negatív összegű játék helyett a globális intézményrendszer erősítésére van szükség. A 2010-es évekre az a törekvés is jellemző, hogy ezzel párhuzamosan az állam hatáskörét nem szűkíteni, hanem bővíteni kell, a fejlesztési funkciók stratégiai irányítását ellátó „okos államra” van szükség („smart state”, AGHION–ROULET 2014). Az Új Világrend kialakulása a geopolitika és a biztonság új fogalmaival ugyan újabb ellentmondások sorozatát indította el, mert ez az újraegyesítés, a szétesett gazdasági-pénzügyi, társadalmi-politikai és kulturális-civilizációs alrendszerek összekapcsolása maga is új feszültségekkel jár, egyben azonban a fejlődés új távlatait nyitja meg, amit a neoliberalizmus alrendszereinek áttekintése után megpróbálunk majd röviden felvázolni.¹¹

A KLASSZIKUS LIBERALIZMUS ÉS A NEOLIBERALIZMUS ELTÉRŐ TÖRTÉNELMI ÚTJAI

A neoliberalizmus körüli áldatlan, sokszor terméketlen vitának két fő oka van. Egyrészt a liberalizmussal elméletileg és történelmileg összekapcsolódik, s némi átfedést is mutat vele. Ezért bár ellentétes koncepción nyugszanak, a tudományos vitákban mégis sokszor összemosódnak, így néha még a szakmai okfejtések is számos ellentmondást tartalmaznak. Másrészt a neoliberális korszakra a legkülönbözőbb politikai és érdekképviselői szempontból érkeznek reagálások, értelmezések és bírálatok, amelyek a mögöttük álló ideológiai álláspontnak – és nemritkán az egyes érdekcsoportoknak – megfelelően írják le a klasszikus liberalizmus és a neoliberalizmus viszonyát a lényegi egybeeséstől a szinte teljes szétválásig terjedő spektrumban. Sőt, a neoliberalizmus védelmében kifejezetten szándékosan hoznak létre olyan intézményeket, közpolitikai kutatóintézeteket és médiaeszközöket, amelyek a két fogalom összekapcsolásával teremtenek védőernyőt.

A neoliberalizmus lényegét tárgyalva szembe kell nézni a ténnyel, hogy már magát a liberalizmus kifejezést is az értelmezések dzsungelé veszi körül, hiszen például ez a kifejezés egészen mást jelent az európai és az amerikai politikai életben. A klasszikus, 19. századi liberalizmus két tartóoszlopon nyugodott: bevezette egyfelől a nemzeti alapokon szervezett jogállamiság, másfelől az általános emberi jogokra épített társadalom fogalmát. Ezért a klasszikus liberalizmus egyrészt ezek megvalósulásával a fejlett országokban történelmileg túlhaladottá vált, mert a progresszió új értelmet nyert, hiszen a demokratizálás minden lépésével újabb és újabb problémák jelentkeznek a társadalom horizontján, amelyekre a klasszikus liberalizmusnak már nincs válasza. Manapság az emberi jogok négy generációját különböztetik meg, és azok fokozatos bővülése nem egyszerűen túllep az eredeti alapjogokon mint „liberális” szabadságjogokon, amelyek védik a közösségeket és az embereket az állammal szemben. Az első generációs emberi jogok ugyanis már a 19. század végétől fokozatosan állampolgári jogokká szélesedtek, azaz a második generációban már gazdasági, politikai, szociális és kulturális jogok széles tárházáról beszélhetünk. Ezek már nem az elszigetelt egyén, a magánember védelmét szolgálták, hanem a társadalmi kapcsolatok sokaságát bontakoztatták ki, és dinamikájukban szabályozták az állampolgári aktivitás kereteit.

Ezzel már túl is léptek az individualizmus szűk nézőpontján, sőt szembe is kerültek vele, s még inkább ez a helyzet a különféle kisebbségek jogaival és az elérhető környezethez való joggal. Ezek a harmadik generációs emberi jogok már bőven átvisznek a 20. századba, míg a negyedik generációs jogok, a jövő nemzedék védelme és a globális szinten értelmezhető egyéb jogok még most is csak

kialakulóban vannak. Nevezhetjük ezt az egész emberi jogi vonulatot a szó legáltalánosabb, túlfeszített értelmében vett liberalizmusnak, de akkor azt is ki kell mondanunk, hogy a jogoknak ez a széles, „liberális” megközelítése a legélesebb el-
lentmondásban van az önző magánemberre mint elszigetelt individuumra épített neoliberalizmus alapelveivel. Ugyanakkor azonban a demokrácia minden sérülésével és fenyegetettségével történelmileg újra és újra aktuálissá válik az eredetileg megfogalmazott liberális értékek, az alapjogok védelme, ahogy most éppen nálunk, Kelet-Közép-Európában is.

Az elmélettörténeti elemzések bemutatják tehát, hogy egyfelől történelmileg a 19. század végétől maga a klasszikus liberalizmus fokozatosan múzeumi tárgygyá vált a fejlett országokban, másfelől az azt módosító, lényegét eltorzító elméleti „neo-liberalizmusnak” számos formája jelent meg a ’70-es évekig, amikor aztán a mai értelemben vett neoliberalizmus valóságos rendszere – laza körvonalakkal – kialakult a kemény mag körül. Ám a rendszerezési törekvések és áttekintések ellenére a két fogalom gyakran összemosódik és átcsúszik egymásba, ami nagy zavart kelt nemcsak a közvéleményben, hanem a társadalomtudományokban is. Holott – erős kontraszttal fogalmazva – a liberalizmus a (formális jogi) egyenlőség, a neoliberalizmus pedig a (mélyülő társadalmi) egyenlőtlenség filozófiáján nyugszik. A két ellentétes fogalom makacs összekapcsolásának számos oka van. Az egyik nyilvánvalóan a közbeszéd és a társadalmi-politikai viták leegyszerűsítő szóhasználat, a klasszikus liberalizmusnak valamiféle eltorzított gazdasági liberalizmussal való azonosítása, mégpedig a gazdasági jelző gyakori elhagyásával. Ily módon a „liberalizmus” és „liberalizálás” kifejezések leszűkültek a piacgazdaság bevezetésére, nemcsak a közbeszédben, hanem a társadalomtudományok általános kategóriaalkalmazásában is. Ezért sorra jelentek meg olyan tanulmányok és blogbejegyzések, amelyek azt bizonygatják, hogy a neoliberalizmus közkeletű fogalma hamis, mert ez egy „csúszós” és „változékony” (slippery, shifting) koncepció (RODRIK 2017), emiatt a neoliberalizmus „átgondolását” (rethinking) javasolják (BIRCH–MYKHENKO 2010).

A fogalmi zavar abból is adódik, hogy a világrendszer félperifériáin – először markánsan Latin-Amerikában (GRUGEL–RIGGIROZZI 2009), aztán az egész világrendszerben, ahogy a Wallerstein-iskola bemutatja – a „liberalizálás” valóban a két ellentétes jelenség, az elszabadult piac és az erős állam összekapcsolását, sajátos hibridjének bevezetését jelentette. Ez történt Kelet-Közép-Európában is, ami a liberalizmus és a neoliberalizmus fogalmainak összekapcsolásához vezetett, amiből most csak annyit érdemes előrebocsátani, hogy például még a *Journal of Democracy* vitájában is összecsúszott a két fogalom. Ivan KRASTEV (2016) arról értekezett, hogy régiókban kudarcot vallott a „liberalizmus”, DAWSON és HANLEY

(2016) erre azzal erősített rá, hogy a „liberális konszenzus” délibábja eltűnt, míg Jacques RUPNIK (2016) az egész helyzetet összefoglalóan az „illiberalizmus” megjelenésével jellemezte. Azonban egyik fenti elemzésben – ahogy a szakirodalomban általában – sem jelent meg kristálytiszta az, hogy egyfelől a liberalizmus-liberalizáció alapvető értelmében, azaz az állampolgári jogegyenlőség vagy szélesebben a jogállamiság bevezetése tekintetében a régiókban pozitív változások mentek végbe, másfelől az importált neoliberalizmus a függő gazdasági fejlődés útjára taszította ezeket az új demokráciákat. Ezért régiók országainak a neoliberalizmustól kellene megszabadulniuk, de ehelyett az utóbbi évtizedben a „liberalizmustól” szabadultak-fosztódtak meg, éppen a neoliberalis zsákutca fejlődés által keltett tömegelégedetlenség következtében.¹²

Le kell szögezni azonban újra, hogy a neoliberalizmus meghatározása körül vad viták dúlnak ugyan, de a jelentés magja – a homo oeconomicus dominanciája és a minimális állam iránti igény – körül mégiscsak elég határozott konszenzus van. Ez egyben a „szabadság” fogalmának leszűkítése a gazdaságban a piaci fundamentalizmusra, a társadalomban a meritokrácia elvébe burkolt elitizmusra, a kultúrában pedig „a siker mindent igazol” amorális elvére. Mindenesetre a ’70-es évektől a neoliberalizmusnak már kevés köze volt távoli előzményéhez, a klasszikus liberalizmushoz, sőt egyenesen szembefordult vele, annak mindkét oszlopával, a szuverén nemzetállammal és a polgári egyenlőséggel. A fejlett országok jelenlegi liberális pártjai többnyire már köszönő viszonyban sincsenek az eredeti liberális eszmékkel, hiszen többnyire nyíltan a társadalom leggazdagabb rétegeinek az érdekeit képviselik.

Ez a tanulmány a két irányzat éles szétválasztására tesz kísérletet a releváns szakirodalom felsorakoztatásával. A tanulmány értelmezése szerint a klasszikus liberalizmus – az emberi jelenlegi, immár negyedik generációs kiterjesztésével – a fejlett, fenntartható demokrácia alaprétege és alapkövetelménye, de nem maga a mindenség, mert a formális emberi jogok rendszere csak a részvételi demokrácia teljes működtetésével, a ténylegesen gyakorolt szabadságjogok rendszerében valósítható meg (WJP 2018). A téma szerteágazó jellegéből adódóan a klasszikus liberalizmus és a neoliberalizmus éles szétválasztását egyfelől konceptuális oldalról, másfelől a főbb alrendszerek központi problémáinak áttekintésével tudjuk elvégezni. A kifejtés az emberkép, az emberi természet alapfogalmának kibontásával kezdődik.

A HOMO OECONOMICUS ELMÉLETI TERRORJA AZ „EMBERI TERMÉSZET” ELLEN

Számos rangos szerző – így Claus Offe is – mély történelmi fordulatot lát a '70-es években. Amikor az „arany évtizedek” véget értek, teljes gazdasági és politikai korszakváltás következett be, és megváltozott a közvélekedés a szociálpolitikáról is. Offe szerint a történelmi fordulat előtt a fokozódó társadalmi egyenlőtlenséget jogtalanságként, társadalmi igazságtalanságként értelmezték, míg a fordulat után, funkcionista megközelítésben, pusztán a társadalmi jelenségek egyikének tekintették. Offe egy negyedszázad után új fordulatot lát az emberképek vitájában, amelynek során a közgazdászok is mind jobban hangsúlyozzák, hogy a neoliberalizmus az emberi tőke és a társadalmi kapacitás rendkívüli pazarlásával, társadalmi anomia kialakulásával járt. Offe is kiemeli a neoliberalizmus erőteljes hatását az angolszász országokban, és szembeállítja vele a kontinentális tradíciót (OFFE 2018: 74–75, 78). Akárcsak LANE (2015: 39), aki azt hangsúlyozza, hogy a társadalomtudományok fejlődésének fő sodrában „Touraine tézise” megújította a társadalmi mozgalmak kutatását azzal, hogy az elemzések középpontjába újra az emberek csoportos viselkedésének vizsgálatát helyezte. Ezzel szemben a neoliberális szakirodalomban a magányos, egyéni aktorok szerepének vizsgálata került előtérbe, sőt a társadalomtudományok tágas térségeit is áthatotta a „módszertani individualizmus”, amelynek kiindulási alapja minden esetben az elszigetelt egyén.

A neoliberalizmus megjelenésével voltaképpen az „emberkép” változott meg – hiszen végül is minden közgazdasági elmélet mögött, implicit vagy explicit formában, egy emberkép rejlik –, és ettől kezdve a homo oeconomicus agresszív dominanciája jutott érvényre. A társadalomelméletek ideológiai alapvetésüket, fő üzenetüket általában az emberképbe építik bele. Az „emberi természet” definícióját „természet adta” módon – azaz készen, eleve adottként – ábrázolják az általuk képviselt ideológiai program alapján, és a továbbiakban logikusan és „tudományosan” már mindent ebből vezetnek le, mert ezzel a kiindulóponttal az egész elméleti rendszert sínre tették. A neoliberalizmus a homo oeconomicus szélsőséges absztrakcióján – annak is a versengést eltűlő, narcisztikus változatán – alapul, melyet részletesen jellemeznek a fogyasztói társadalom közgazdászai, szociológusai és az életmódkutatás kulturális antropológusai.

Ha egy pillantást vetünk a közgazdaságtan történetére, felismerhetjük azt a tendenciát, hogy a tudományág látóhatára egyre tágul, a gazdasági tényezők mellett egyre több emberi tevékenységet és társadalmi folyamatot vonnak be a látókörébe. A neoliberalizmus ennek a tökéletes ellentéte, a közgazdasági nézőpont teljes leszűkítése s egyben az egyetlen valódi, objektív társadalomtudomány-

ként – a társadalomtudományok természettudományaként – történő bemutatása. Ez egyértelmű és explicit törekvése a neoliberalizmus alapító atyáinak, Hayeknek és Friedmannak, s ez a folyamat a modern ökonometriában teljesedett ki. Az ökonometria ugyanis a neoliberális irányzatban hasznos és szükséges módszerből ideologikus konstrukcióvá, fétissé vált, ami a gazdasági-társadalmi valóság teljes ábrázolásának – sőt a folyamatok biztos, „tudományos” előrejelzésének – igényével lépett fel (MELLÁR 2016).

Az európai társadalomtudomány évszázadokon át arra törekedett, hogy a gazdaság, a társadalom és a kultúra – széles értelemben vett – nagy alrendszerének önálló, sajátos mozgástörvényeit és az alrendszerek kölcsönhatását feltárja. Az utóbbi évtizedekben megkülönböztetett figyelem irányult a társadalmi folyamatok növekvő komplexitására, így a „complexity management” önálló tudományos problémává emelkedett, illetve a jó kormányzásnak is lényeges elemévé vált. Ezzel a régóta jelentkező törekvással szembefordulva a neoliberalizmus tagadja az egyes alrendszerek autonómiáját, mindent a piacgazdaság törvényeiből vezet le, amit koncepcióként a homo oeconomicus dominanciájával alapoz meg, és valóságos elméleti terrorként érvényesít a többi társadalomtudománnyal szemben. Nevezetesen a „neoliberalizmus meghatározó vonása, hogy szemben a liberalizmussal [...] a gazdasági, társadalmi és politikai szférákat különállónak tekinti”, illetve „mindenfélre neoliberális teória közös feltevése, hogy minden tevékenység lényegében gazdasági” (DAVIES 2017: 21). Ez a tudományos kutatásban „gazdasági imperializmusként” érvényesül, és megjelenik a GDP fetiszizálásában is. Ennek megfelelően a közgazdaságtant tartja az egyetlen valódi, objektív társadalomtudománynak, ami a természettudományok kemény logikájára épül, ahogy POLÁNYI kifejti (2004: 155). Olyan egyetemes törvényt kerestek a társadalomban, mint amilyen a gravitáció a természetben. A piacgazdaságot ezzel szemben Polányi a rendszerelemzés módszerét alkalmazva vizsgálta. Stiglitz szerint „Polányi úgy tekintett a piacra, mint egy szélesebb gazdaság részére, a szélesebb gazdaságra pedig egy még szélesebb társadalom részeként” (STIGLITZ 2004: 19).

Ezen a vonalon haladva David Chandler tanulmánya (2014) a növekvő komplexitás oldaláról foglalja össze a tudományos és kormányzati fejleményeket, és erről az oldalról bírálja a neoliberalizmus szélsőséges gazdasági-piaci redukcionizmusát. A neoliberalizmus lényege valóban megragadható abban is, hogy a részracionális túlfeszítésén alapul, a részleges modernizációk sorozatával érvel. Tehát nem a társadalmi egészre fókuszál, hanem az elszigetelt folyamatokra, amelyek viszont a nem kívánt mellékhatások tömegét produkálják. Ettől viszont válságba kerül az egész rendszer. Az EU megalapozásánál is fontos szerepet játszott a funkcionális, a híres-hírhedt „átpördülés” (spill-over) elvével, mely szerint az egyik társadalmi

területen megindult változások automatikusan pozitív átalakulásokat generálnak a szomszédos területen is, holott valójában ennek gyakran éppen az ellenkezője történt. Chandler szerint az ilyen lineáris redukcionizmusra épülő elméletek éppen a társadalmi folyamatok lényegét, az okozati láncolatokat és a kölcsönhatásokat képtelenek feltárni, holott a kormányzás ezeket próbálja irányítani. Ehelyett a neoliberalizmusban a piac úgy működik, mint egyfajta „*deus ex machina*”: a társadalmi komplexitás redukciója empirikusan jelenik meg az árakban. Chandler kifejti, hogy „a piacot az árakon mint indikátorokon keresztül a helyi és speciális tudás összekötő közegeként idealizálják. Az árak játsszák az alapvető szerepet az élet komplexitása plurális realitásának a feltárásában és hozzáférésében, s egyben az emberi magatartás magyarázatában, abban, hogy hogyan kell alkalmazkodni ehhez a realitáshoz és hogyan kell tanulni belőle.” A neoliberális közgazdászok szerint tehát az „igazságot” (truth) az árak mechanizmusa tárja fel, mivel a „piac úgy működik, mint egy *deus ex machina*, megoldva a kormányzási és egyéni magyarázat korlátozottságának a problémáját, közvetlen hozzáférést biztosítva az élet komplexitásának realitásához” (CHANDLER 2014: 53–54).¹³

A homo oeconomicus nézőpontjának erőteljes bírálatát a modern közgazdaságban Thorstein Veblen kezdte el, aki az evolúciós közgazdaságtannal egyben egy új emberkép megalapozásának kísérletét is végrehajtotta, és ezzel nagy lépést tett előre. A Veblen-hatás elmélete szerint a fogyasztás bizonyos formái – mint a presztízs fogyasztás – csupán a magasabb társadalmi státusz kifejezésére szolgálnak. Veblen munkássága a presztízs fogyasztás logikájának feltárásával egyébként is rendkívül aktuális manapság Magyarországon az oligarchák színre lépésével, különösen a gazdag spektrumú emberképen alapuló „viselkedési közgazdaságtan”, Richard Thaler interdiszciplináris elmélete felől visszatekintve. Ahogy Hausmann Péter hangsúlyozza, a homo oeconomicus „szélsőségesen individualista, haszonelvű és -maximalizáló fogyasztói viselkedést feltételező” modellje még most is jelentkezik a közgazdaságtan fő áramában, mert a „mai közgazdasági elmélet ilyen bővítése még mindig nem képes teljes mélységében és összetettségében megragadni sem a társadalmi viselkedés – elsősorban a fogyasztás – mögött meghúzódó egyéni motivációkat, sem a fogyasztás szimbolikus jelenségtartalmát, sem pedig annak társadalmi és kulturális oldalát”. Holott az emberek nem az elvont, történelem feletti piaci racionalitás alapján, hanem a társadalmi intézmények és a kulturális normák alapján cselekszenek, vagyis a társadalmi szokások és kulturális normák határozzák meg az egyéni cselekvéseket. Az emberi viselkedés komplex szemlélete nélkül a gazdasági cselekvések mögöttes okainak feltárása hiányos, ezért Veblen elvetette a piaci hatékonyság fetisizálását, valamint a gazdasági folyamatok történelem feletti, tértől és időtől független megközelítését. „Evolúciós

víziója” szellemében felhívta a figyelmet arra is, hogy „a közgazdaságtan csak akkor érheti el klasszikusai által kijelölt célját, ha megismerési törekvései követni is képesek azokat az intézményi, kulturális és lélektani változásokat, amelyek a gazdaságban, a társadalomban végbemennek” (HAUSMANN 2007: 1013–1014).

A homo oeconomicus neoliberális definíciói azt hangsúlyozzák, hogy „a gazdasági döntések mögött olyan egyéneket kell feltételeznünk, akik saját önös érdekeiket követik, és így kizárólag az egyéni hasznuk maximalizálásában érdekelték”, jöllehet „az egyén nem elszigetelten hozza meg fogyasztói döntéseit pillanatnyi hasznának maximalizálása érdekében”. Veblen szerint ugyanis „az egyén hasznosságértékelése elsősorban attól függ, hogy mit fog hozzá szólni a társadalom többi tagja, illetve hogy milyen kulturális-intézményi keretek közepette formálódik ez a társadalmi megítélés” (HAUSMANN 2007: 1019). Veblen társadalmi-kulturális keretek közé helyezte a gazdasági racionalitást, és jelentős szerepet tulajdonított a történelmileg változó, a kulturális-intézményi környezet által kialakított és átörökölt társas viselkedési szokásoknak. Az „evolúciós közgazdaságtannak” különös jelentősége van egy évszázad múltán is, amikor a szociálpszichológusok (DAY 2018) kimutatták, hogy a „neoliberális perfekcionizmus” mint egyénközpontúság és túlzott sikerorientáltság tömegesen okoz súlyos pszichés torzulásokat, és ez fokozza a társadalmi anómiát. Ennek szellemében BRESSER-PEREIRA (2010: 19) idézi a *The Economist* azon megállapítását 2009-ből, mely szerint: „A közgazdászokat annyira félrevezetik a modelleik, hogy azzal áltatják magukat: ami nincs a modellben, az nem is számít.”

A PIACI ÖRDÖGI MALOM MŰKÖDÉSE ÉS A TÁRSADALOM ÖNVÉDELME

A neoliberalizmus csődje meghozta Polányi Károly elméletének reneszánszát, sokan *A nagy átalakulás* (1944) koncepciója alapján értelmezik az Új Világrend megjelenését. Követik Polányi felfogását abban is, hogy a szabad piac korlátlan mozgása társadalmi és emberi erőforrások óriási veszteségével jár, különös tekintettel a pénzpiacok mozgására, amint ezt a legutóbbi globális válság is megmutatta (HOPKIN 2017; SMITH 2017). A Polányi-reneszánsz alaphangját Joseph Stiglitz hosszú fejtegetése adta meg Polányi *A nagy átalakulás* című fő művének 2001-es újabb kiadásához írott előszavában, felidézve, hogy az európai civilizációt Polányi szerint kettős mozgás jellemzi: egyrészt a piac kiépülése és ördögi malomként való működése, másrészt vele szemben a társadalom önvédelme, mozgalmi-intézményi megszerveződése. Polányi központi tézise, hogy „az önszabályozó piacok sohasem

működnek: hiányosságai nemcsak belső mechanizmusukban, hanem következményeikben is (például a szegényeket illetően) olyan nagyok, hogy szükségessé válik az állami beavatkozás. [...] Polányi elemzése világossá teszi, hogy a gazdaság »lecsorgását« hirdető közgazdasági doktrínáknak – melyek szerint a növekedés mindenkinek előnyös, a szegényeknek is – csekély a történeti megalapozottságuk.” (STIGLITZ 2004: 9–10)

Polányi nagyon erős kifejezéseket alkalmazott az „elszabadult” piac mozgására: „Ha egyedül a piaci mechanizmus irányítaná az emberek és természeti környezetük sorsát, sőt még a vásárlóerő mennyiségét és felhasználását is, a társadalom elpusztulna.” Később ismét hangsúlyozza, hogy „az ilyen piacok működése a társadalom elpusztulásával fenyeget” (POLÁNYI 2004: 107, 257). Ezért jellemzi az európai civilizációt a kettős mozgás, a modern társadalmi fejlődés két szervező elve: egyfelől a piac működése, másfelől vele szemben a társadalom önvédelme, védekező ellenmozgása (POLÁNYI 2004: 110, 177, 191). Polányival szólva tehát a szabadon eresztett – államilag-társadalmilag nem szabályozott és ellenőrzött – piacnak romboló hatása van a társadalom egészére. És valóban, hiszen a neoliberalizmus megjelenése úgy hozott átmeneti gazdasági fellendülést, hogy közben erősen rombolta egyrészt a társadalom szerkezetét, másrészt az állami-politikai berendezkedést, harmadrészt a kulturális szférát, s ezzel a rövid távú gazdasági növekedés kedvéért már a középtávú növekedés feltételrendszerét is. A neoliberalizmus romboló hatásának mindhárom tekintetben széles szakirodalma van, amit a neoliberalizmus rendszerének áttekintéséhez röviden felvázolunk.

Először is belép a képbe a neoliberalizmus társadalmi csapdája, a kettéhasadt társadalom, hiszen a növekvő egyenlőtlenség már középtávon is a gazdasági fejlődés legfőbb akadályát jelenti. A középosztálynak a jóléti társadalom korszaka után jelentkező válsága és szétesése a neoliberalizmus kritikájában hangsúlyos szerepet kap, s ez végigkíséri az évtizedet, főleg az Egyesült Államok tekintetében, ahol ez a leglátványosabban játszódott le. Átfogóan mindezt elsőként az OECD-nek a globális pénzügyi válság során, 2011-ben közölt áttekintése tárgyalta, és a 2010-es években a kérdés már a tudományos és politikai figyelem középpontjába került. A mértékadó *Financial Times* rendszeresen bemutatta az amerikai társadalmi válságot, azt a jelenséget, hogy a belépő új nemzedék jövedelmi helyzete érzékelhetően romlott a szülők nemzedékéhez képest. Ám még ennél is markánsabban hívta fel a figyelmet a középosztály válságának globális jellegére a 2010-es évek első felében megjelent átfogó elemzéseiben. A neoliberalizmus társadalmi ára egy széles sávú probléma, amelynek „geopolitikai” metszetét Branko Milanović sokat idézett „elefántgörbéje” – ami egy felemelt ormányú elefánt kontúrjait rajzolta ki – tárta fel globálisan. A 2000-es évek végéig tartó globális társadalmi átalakulás jelen-

tős tömegeket emelt ugyan fel a középosztály szintjére a fejlődő országok (Kína és India) sikeres globális gazdaságaiban (az elefánt háta) – bár később őket is a prekariátusba taszította –, míg a fejlett országok középosztályát meggyengítette (az elefánt homloka), miközben a nyugati országok leggazdagabb rétege rendkívüli mértékben tovább gazdagodott (az elefánt felemelt ormánya). Ez a vizualizáció igen szemléletes volt, ezért széles szakmai körökben, illetve a publicisztikákban is elterjedt, és a rohamosan súlyosbodó globális társadalmi egyenlőtlenségek bemutatása mellett azt az üzenetet is sugározta, hogy ezúttal a fejlett országok lakosságának jelentős része is a vesztesek oldalára sodródott.¹⁴

Másodszor, a piaci fundamentalizmus mint a homo oeconomicus korlátlan szabadsága valójában a szabadság fogalmának rendkívüli korlátozása, az elszigetelt egyén gazdasági döntéseire való redukálása, ami egyben azt jelenti, hogy a szabadság összes többi dimenziója lényegében kiiktatódik, és a társadalom nagy többsége a tényleges szabadságvesztés állapotába kerül. Feltárul a formálisan ugyan rögzített, de ténylegesen nem gyakorolt jogok közötti szakadék, amit a nagy nemzetközi kutatóintézetek, mint az Economist Intelligence Unit (EIU) is felmértek a demokráciaindex kidolgozásakor. Ez elvezet a neoliberalizmus és a demokrácia éles ellentétéhez, ezért rendszerint külön kutatás tárgya a képviselői demokrácia válsága és a neoliberalizmusnak az ezt felerősítő hatása. Mindenesetre Travis HOLLOWAY (2018: 6) azzal összegezi a demokrácia válságával kapcsolatos legutóbbi elemzéseket, hogy „a neoliberalizmus erőteljesen és hatásosan erodálta a demokratikus kormányzás alapjait az elmúlt három évtizedben”, mivel a piac irányította az államot, és nem az állam a piacot.¹⁵

Ugyanakkor a neoliberalizmus a maga állami-politikai vonatkozásában paradox módon egyrészt felhasználja az államot magának a piacgazdaságnak az eszközrendszereként, másrészt az általa kiváltott gazdasági-társadalmi válságban igényli is az erős, „rendvédelmi”, avagy „büntető államot” a társadalmi rend fenntartása és a vesztesek pacifikálása érdekében. A globális pénzügyi válság bemutatta, hogy az „állam ezért a neoliberalizmus erőteljes eszköze, bár állandó kritikájának a tárgya is, ez a neoliberalizmus számos ellentmondásának egyike, amit a 2007–2009-es bankválság egészen drasztikusan mutatott be” (DAVIES 2017: 8). Bár a neoliberalizmus államának hatásköre csökkentett és korlátozott a gazdaság tekintetében, de mivel jelentős mértékű egyenlőtlenséget és társadalmi feszültséget generál, ezért a rendfenntartó, sőt büntető államot erősíti. A neoliberalizmushoz szükségképpen kapcsolódnak autoriter törekvések, olyanok, mint az állami erőszak a piacgazdaság rendjének fenntartására (BRUFF 2016: 107).

A neoliberalizmus hegemoniájának kialakulásával tehát jelentkezik az erős állam igénye, a gazdasági-társadalmi és állami-politikai rendfenntartás fontos-

sága, hogy a „dübörgő” piaczgazdaságot ne zavarja meg senki, különösen azért, mert a jóléti társadalom gyengülésével a szociális biztonság radikálisan csökkent, a vesztesek pedig – egyénileg vagy mozgalmilag – aktuális vagy virtuális rendbontók. A neoliberalizmus azonban nemcsak az emberek biztonságát, hanem az egész társadalmi univerzum öfenntartó fejlődését veszélyezteti. Ez a paradoxon erős a centrumban is, különösen az Egyesült Államokban, ahol az állam belülről végrehajtott elfoglalása a saját jogi-ügyvédi intézményrendszere által – amit a korlátlan versengés következményeinek kezelésére kellett létrehozni – a modern büntető állam klasszikus esetét mutatja. Ez a feszültség még inkább jellemzi a világrendszer perifériáit, ahol az állam gazdasági szerepének gyengítése terjeszkedő, mindenre rátelepedő, erős államszervezetet hoz létre.

Harmadszor, a neoliberalizmus kiváltotta a társadalomtudomány és általában a „szakértelem” válságát, mert kialakította a „szakértői valóság” illúzióját és ezzel a valóság kettéhasadását az elit által a kommunikációs világban bemutatót és a valódi, az emberek nagy többsége által érzékelt valóságra. A neoliberalizmus működéséhez szorosan hozzátartozik annak szakértőnkultusza, a tudományos, közéleti vagy tőzsdei celebek és álomgyárak – súlyosabb esetekben hazugságyárak – uralma a közvéleményben. A közgazdaságtan úgymond a piaczgazdaság „természeti törvényeit” tárja fel, ezt az objektív igazságot képviselik a szakértők – és intézményeik, a think tankek világa –, akik azzal az igénnyel lépnek fel, hogy az „egzakt tudományosság” nevében szellemi téren ők irányítsák a társadalmat (METCALF 2017).

Ha továbblépünk a technokrata értelmiség közvetlen gazdasági beágyazottságán, sőt az állami adminisztráció és a nagyvállalatok összefonódásának különböző szintjein, mértékein és formáin is, akkor már a közpolitikai folyamat póré elemzése is rávilágít a szakértői vélemények világának a közemberek által észlelt világtól való elidegenedésére. Ádáz viták folytak a szűkebb szakmában arról, hogy a közpolitikai folyamat négy szakasza, nevezetesen (1) az ügyek felvetése, (2) a formális döntéshozatal, (3) az alkalmazás és (4) az értékelés közül melyik a legfontosabb a demokrácia és/vagy a hatékonyság szempontjából. Az emberek részvétele ugyanis az első szakaszban a legaktívabb, amikor eldől a napirend (agenda setting), vagyis az, hogy azokkal a kérdésekkel foglalkozik a politikai rendszer, amelyek az emberek nagy többsége számára a legfontosabbak. A szakértők szerepe pedig a negyedik szakaszban kulminál, amikor a nagy közpolitikai intézetek apparátusai értékelik az általuk már korábban elkészített és végigkövetett folyamatot. Ez a két nézőpont az input és az output, avagy a részvétel és a szakértelem szembenállása, amit végső soron, kritikai megközelítésben a demokrácia és a technokrácia ellentétéként szoktak megfogalmazni.

Valójában a neoliberalizmus időszakában háttérbe szorult az input-legitimáció az output-legitimációval szemben, azaz a széles demokratikus részvétel helyett a szűk és intézményesített, neoliberalis elfogultságú szakértelem került előtérbe. Elszabadult a technokrata szakértői réteg, és a maga homo oeconomicus-központú szemléletével más valóságot mutat elméleti szervezett formában, mint amit az emberek érzékelnek. A neoliberalizmus elméleti torzulása áthatotta az Uniót is, és jelentős részben hozzájárult a neopopulizmus és az EU-ellenesség kialakulásához (BUTI–PICHELMAN 2017). Szakértőkkel árasztották el a világot, tendenciózan elrendezett tények tömegével, amelyekben viszont nem hisznek az emberek. A kétféle valóság konfrontációja során lejátszódott a „szakértők” leértékelődése és az általuk gyártott tények polarizáló hatása. A hamis tények tömeges elfogadása vagy elutasítása megosztja a társadalmat, aminek megrázó esete volt a Brexit-népszavazás és Trump elnökké választása (EASTERLY 2016). A fejlett országokban is egyre nőtt a szakadék az uralkodó média nyelvezete (a „píszí”, vagyis a politikai korrektség) és a közbeszéd-központok között, ami azt jelzi, hogy a szabad, deliberatív kommunikáció aranykora még nem jött el a nyiladozó digitális korszakban sem.

A NEOLIBERALIZMUS MÁSODIK HULLÁMA: AZ „ÁLLAMI NEOLIBERALIZMUS”

Megtárgyaltuk, hogy a neoliberalizmus gyökerei a klasszikus liberalizmusra vezethetők vissza, annak is a gyakran „gazdasági liberalizmusként” emlegetett változatához. De az új irányzat kezdeti törekvései egyre inkább szembefordulnak az eredeti felfogással, míg végül a '70-es években kibontakozó neoliberalizmusban – ahogy fokozatosan rendszerként épül ki – már teljes a fordulat az ellentétes irányba. A 2010-es években viszont már nyilvánvalóvá vált a neoliberalizmus válsága, véget ért domináns korszaka és megkérdőjeleződött a hegemoniája a nagy társadalmi alrendszerekben (DUMÉNIL–LÉVY 2016). Rendkívül zavaró azonban, hogy a neoliberalizmus válsága és rendszerének felbomlása a klasszikus liberalizmus bizonyos – alapjogi és jogállami – területeit is súlyosan érintette, ezért az ellene irányuló mozgalmak sokszor a liberalizmus teljes spektrumát is támadták. Így újra – bár másképpen, mint a neoliberalizmus fénykorában, offenzív korszakában – erősen összegabalyodott a két, érdemben ellentétes irányzat és elméleti felfogás jelentése.

Ez a zavaró – immár defenzív – összekapcsolás figyelhető meg Edward Luce, a *Financial Times* washingtoni tudósítója legutóbbi sikerkönyvében (*The Retreat of Western Liberalism*, 2017) is, jóllehet a gazdag rétegek adócsökkentése és a pénz-

piacok teljes körű liberalizálása mint belső és külső katasztrófa után a jelenlegi évtizedben a fejlett európai országokra – az Egyesült Államokkal ellentétben – éppenséggel a liberalizmus alapértékeinek védelme és konszolidációja jellemző. Ugyanakkor a vágató globalizáció a növekvő egyenlőtlenséget horizontálisan-területileg és vertikálisan-szociálisan is különböző mértékben terítette. Erről – az országok és régiók egyenlőtlen fejlődéséről éppúgy, mint a generációk közötti kirívó kontrasztról – számos munka született a 2000-es években. Az előbbire példa David Harvey *Spaces of Neoliberalization: Towards a Theory of Uneven Geographical Development* (2005) című könyve, az utóbbira a CEPS (Centre for European Policy Studies) legutóbbi projektje (KILHOFFER et al. 2018). A neoliberális globalizáció egyfelől a fejlődő országok többségét még a korábbiaknál is nehezebb helyzetbe sodorta, másfelől a fiatal korosztály a neoliberalizmus évtizedeiben még a fejlett országokban is egyre inkább hátrányos helyzetbe került, és manapság, még a globális válság kitörése után bő tíz évvel is, a foglalkoztatottság és a jövedelem tekintetében a válság legnagyobb vesztese.

A globális pénzügyi válsággal – bár azt a neoliberalizmus fiskális deregulációs rohama robbantotta ki – az a paradox helyzet állt elő, hogy maguk az államok is a neoliberalizmus eszközrendszerével, jelentős megszorításokkal reagáltak rá. Sőt a neoliberális jellegű globális intézmények (az IMF és a Világbank) nemzeti rendszerekre gyakorolt nyomása is felerősödött, amit sokan demokratikus deficitként, a demokrácia és a neoliberalizmus kibékíthetetlen ellentétéként tárgyalnak (HICKEL 2016). Ezzel az „alulról” indított neoliberalizmus szakaszát a „felülről” vezényelt, „állami” neoliberalizmus, a „poszt-neoliberalizmus” időszaka váltotta fel. Ez azért is paradox jelenség, mert a globális válságkezelés idején a neoliberalizmus általános válsága már érzékelhető volt. Politikai-közéleti és tudományos-szakmai körökben már egyre többen vitatták a megszorítások politikájának létjogosultságát, a kormányok mégis jelentős mértékben annak eszközrendszeréhez folyamodtak (WHITESIDE 2016). Ezt nevezhetjük a neoliberalizmus második hullámának, ami egyre inkább gyengül ugyan, netán lecsengőben is van, ám ez egy hosszú és kínos átmenet. A neoliberalizmusnak ez a szívós ellenálló képessége a poszt-neoliberalizmus jelenlegi szakaszában egyben újra megmutatja a neoliberalizmus sokarcúságát és a mögötte rejlő erőteljes gazdasági-pénzügyi érdekrendszer (BRAND 2016). A kormányok a neoliberalizmus által a társadalom fejlődésében és a lakosság tekintélyes részének életében okozott károkat újból az önfenntartó fejlődéshez szükséges források megszorításával próbálják orvosolni, megint csak a korábbi időszak veszteségeinek rovasára, míg azok nyerteseinek érdekei nem sérülnek. Ezt a problematikát foglalja össze a Vivien SCHMIDT és Mark THATCHER által kiadott kötet (2013), ami áttekinti az európai globális válságkezelés valamennyi

aspektusát – főleg az uniós intézmények oldaláról –, és megállapítja, hogy nem is az uniós tagországok és intézményeik, hanem sokkal inkább a neoliberalizmus bizonyult „ellenállónak” (resilient) a válsággal szemben.

KONKLÚZIÓ: A ZÖLD EURÓPA PERSPEKTÍVÁJA ÉS AZ EU KREATÍV VÁLSÁGA

Az Európai Unió egy kialakulóban lévő politikai formáció, ami sajátos (sui generis), példa nélküli történelmi utat jár be, ezért válság-üzem módban működik, és válságról válságra fejlődik. Az EU egy most formálódó föderális állam, amelynek esetében a kreatív, teremtő válságok sorozata egy természetes folyamat az egyre szorosabb integráció (ever closer integration) kialakítása jegyében és érdekében. Ezért az EU esetében meg kell különböztetni a fejlesztő-integráló és a bomlasztó-dezintegráló, egyszerűen szólva a pozitív és a negatív, az előrevivő és a hanyatló, megtorpanó válságokat, akkor is, ha egy-egy szakaszban vagy folyamatban a kettő jelei együttesen, összefonódva jelentkezhetnek. A válságkezelés bő évtizede (2008–2019) alatt – minden ellentmondása ellenére – az Unió egy kreatív válságot él át. Stratégiailag egy szorosabb integráció és egy új társadalmi rendszer irányába indult el, ami természetesen belül feszültségek sorozatát váltotta ki uniós szinten, és erősítette fel ezeket a maguk sajátos belső válságával küszködő tagállamok között.

A fejlett országokban egyre inkább teret nyer az a felismerés, hogy a gazdasági fejlődés és a szélesebb szociális progresszió legnagyobb akadályai a mélyülő társadalmi polarizáció és a tömegek leszakadása, ami azonnal is, de közép- és hosszú távon még inkább jelentkezik a képzettség lemaradásában, az oktatási rendszer válságában. A társadalmi polarizációt elmélyítő neoliberális megszorító technikák tehát a válságkezelés válságát jelentik, mivel a mélyülő polarizáció nem pusztán morális, még csak nem is szociális vagy politikai kérdés, hanem egyben a gazdasági fejlődés alapkérdése is az innováció által vezérelt új, tudásalapú gazdaság időszakában. Ez az ellentmondás markánsan megmutatkozott a neoliberalizmus klasszikus országainak hanyatlásában, hiszen az angolszász országok globális versenyképessége fokozottan leromlott a Régi Világrendben (1989–2015). Náluk nehezen illeszkedett a neoliberalizmus rendszerébe a jóléti és szociális szolgáltatások intézménye, a szociális gazdaság, amit a '90-es évektől az EU egyre inkább támogatott (GRAEFE 2016). A 2010-es évek közepén induló Új Világrendben pedig még határozottabban kitűnt, hogy olyan mértékben növekedik az adott ország versenyképessége, amennyire ott az emberi beruházás felé fordulnak. Ezt a 2010-es évek

ben három nagy globális adatbázis – az SPI (Social Progress Index), a WEF (World Economic Forum) és a WHR (World Happiness Report) adatai is széleskörűen bizonyították.¹⁶

A nemzetállami szinten jelentkező korlátok, a technokrata szellemű részracionálisok ellentmondásai még erőteljesebben jelentkeznek globális – pontosabb kifejezéssel *planetáris* – szinten, mivel a neoliberális globalizáció már az egész bolygó ökológiai rendszerét fenyegeti. Az új megközelítés az EU-ban ezért a Zöld Európa perspektívájában jelentkezik, ami jóval túlmegegy a korábbi ökológiai megközelítésen, mivel szervesen magába foglalja az európai integráció gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális aspektusait is. Ez az új „planetáris” helyzet hozta létre az amerikai és európai fejlődés éles elválását és szembekerülését az Új Világrendben, amit markánsan kifejez az a német megközelítés, hogy kettőjük között nem pusztán érdekkonfliktus, hanem *értékkonfliktus* van (HAKVERDI 2019). Amikor tehát régióknak fejlődése szempontjából röviden felvázoljuk a jelenlegi nemzetközi és a hazai problématerképet, ismét szükséges kitérni a világrendszer korszakolására és szétválasztani az amerikai és az uniós fejlődési utat.

A második világháborút követően az Egyesült Államok volt a világrendszer hegemon hatalma, amit megőrzött az Új Világrend 2015 körüli megjelenéséig, bár közben számos gazdasági és szociális kihívás érte. Az 1989-et követő korszakban az Egyesült Államok domináns világhatalom maradt politikai és biztonságpolitikai tekintetben, de szélsőséges neoliberalizmusa, „erőszakos individualizmusa” révén egyre inkább hátrányba került társadalmi rendszere hatékonyságát illetően, ahogy BRESSER-PEREIRA (2010: 5) ezt levezeti. Az Egyesült Államok „trendsetter” maradt a globális gazdasági rendszerben és annak a nemzetközi intézmények általi jogi szabályozásában, míg Európa a neoliberalizmus mérsékeltebb változatát követte, és társadalmi fejlődését illetően egyre jobban eltávolodott az amerikai rendszertől. Ám a „GDP-gap” – azaz a gazdasági növekedés és az emberi beruházás relatív csökkenése közötti kontraszt – növekedésével mint a neoliberalizmus legmélyebb ellentmondásával a globális pénzügyi válság után látványosan megroggyant az Egyesült Államok versenyképessége és a globális rendszerben játszott központi szerepe is. Ahogy Jeffry Sachs megfogalmazta: „Az éles ellentmondások korában élünk. [...] az Egyesült Államok, a világ gazdasági szuperhatalma rendkívüli gazdasági és technikai fejlődést ért el a legutóbbi fél évszázadban, ami nem hozott nagyobb boldogságot az állampolgárainak. [...] Nagyobb jövedelem sem teremt szükségképpen nagyobb jólétet, az Egyesült Államok ennek a klasszikus esete.” (WHR 2012: 3–4)¹⁷

Nem véletlen tehát, hogy az Új Világrendben a defenzívába szorult Egyesült Államok egyre inkább elutasítja a globális rendszer multilaterális szabályo-

zását – mindenekelőtt a globális klímaválság kérdésében –, és védekező stílusban bilaterális megoldásokat erőltet a nemzetközi tárgyalásokon. Ez szoros összefüggésben van a belső „konszenzuális” demokrácia megroppanásával. A neoliberális gazdasági – főként pénzügyi – rendszer elszabadulása ugyanis az utóbbi évtizedekben az amerikai társadalom jelentős részének relatív elszegényesedésével, a fejlődéstől való leszakadásával járt, ami a neopopulizmus cunamiját, óriási hullámát váltotta ki a politikában. Az USA jelenkori története a neoliberális, technokrata modernizáció bosszúját is felfogható, hiszen az amerikai fejlődés az egymással ütköző részracionálisok sorozatára épült, amiről egyre látványosabban kiderült, hogy egész rendszerként nem működik. Az amerikai politikai rendszer egy ördögi körbe, lefelé pördülő spirálba került, mivel a Trump névvel fémjelzett neopopulista – korábban neokonzervatívnak nevezett – politikai rendszer tovább rontotta az állapotát, hiszen nem volt hajlandó az életmód forradalma, a jól-lét centrikus fejlődésének irányába elmozdulni, ami a globális versenyben tovább rontotta az Egyesült Államok – és a prekariátusba süllyedt rétegeinek – helyzetét.

A Brexit nyilvánvalóvá tette, hogy az angolok az európai integrációt csak *gazdasági* projektként voltak hajlandók elfogadni, és évtizedeken át kerékkötői voltak a szélesebb és mélyebb integrációnak, ezért a fejlődési utak elválása nyilvánvalóvá vált a globális válságkezelésben. Az évtizedes válságkezelés első szakasza 2014-ig még defenzív jellegű volt az Unióban, az elhúzódó válság azonban szorosabb és komplexebb integrációt követelt meg, és a második szakaszban már kreatív válsággá fordult, mivel megtörtént az új perspektívák felvázolása. A globális válság utáni útkeresés azt is megmutatta, hogy az integráció Dél-Európa – mindenekelőtt a franciák – számára főleg *politikai*, míg Észak-Európa – és jelentős részben a németek – számára komplex, „kulturális” vagy „civilizációs” projekt, a gazdaságtól a globális környezetvédelemig.¹⁸

A Régi Világrend korszakában a globális válságjelenségek multilaterális kezelése és az USA vezető szerepének elfogadása volt az EU-ban az alapszabály, ami együtt járt saját regionális szerepének kialakításával (globalization cum regionalization) is. Ez gyakorlatilag az Európai Szomszédságpolitika (ENP) megszervezését jelentette mind a déli, mind pedig a keleti szomszédos régióval kapcsolatban, és a keleti bővítéssel mindinkább a Tágabb Európa (Wider Europe) került előtérbe. Ám ez a „külső európaizálás” – éppenséggel az „európaizáció” rendkívüli, a technokrata modernizálást meghaladó igénye – lényegében kudarcot vallott, és külpolitikai kapcsolatrendszerre egyszerűsödött (EMERSON 2018). Az Új Világrendben az Uniónak a maga térségében szerényebb, de az amerikai globális szerep hanyatlása, sőt eltorzulása következtében világviszonylatban sokkal ambiciózusabb szerepet kellett elvállalnia, gyakran éppen az új amerikai külpolitikával konfrontálódva,

a multilateralizmus védelmében. Az Unió tehát a globális rendszerben éppen ellenkező úton indult el, mint az Egyesült Államok. Ebben a helyzetben fogalmazta meg Angela Merkel Münchenben tartott beszédében, hogy korszakhatárhoz érkezünk, ezért ezentúl az EU-nak új, globális kezdeményező, sőt vezető szerepet kell játszania (2017). Hasonló érveléssel a társadalomtudományok nevében Stiglitz legutóbbi könyve (2018) általános támadást indított a neoliberalizmus mint „doktriner piaci fundamentalizmus” és a megszorítások politikája ellen az EU-ban, és azt is megfogalmazta, hogy az Unió a globális rendszer vezető szerepének felvállalásával be kell töltsze az Egyesült Államok visszalépésével keletkezett vákuumot.¹⁹

Egészében véve az Egyesült Államokban egy túlzott mértékben versengő, „neopopulista demokrácia”, míg Nyugat-Európában egy zöldülő „szociális demokrácia” alakult ki. Ez Amerikában negatív, Európában pedig egy pozitív fejlődési spirált erősített fel a 2010-es években, amit a fent említett *értékkonfliktus* jól jellemez. Az elhúzódó válságkezelés Európában is felszínre hozta a másik véglet, vagyis a jobboldali szélsőséges mozgalmakkal és eszmékkel kombinált neopopulizmus színre lépését, az ellentmondások újabb sorozatát, ami viszont a neoliberalizmus felszámolása vagy legalábbis eszközrendszerének radikális korlátozása helyett a szélesebb értelemben vett „liberalizmus” elleni általános támadásként jelentkezett. A növekvő egyenlőtlenségek láttán érzett tömeges felháborodás nyomán Európában is összekapcsolódik – sőt gyakran összemosódik – a „liberalizmus” és a „neoliberalizmus” fogalma, ami a neopopulizmus illiberális dührohamában jelentkezik. Bár a neoliberalizmus az uniós intézményekben és a tagországokban hosszú időn át rezisztensnek bizonyult a neopopulizmus ellen, a globális válságkezelésben alkalmazott „állami neoliberalizmus” a nyugat-európai demokráciákban széles körű tiltakozást váltott ki, és a tömeges tiltakozás erőteljes mozgalmi képesek voltak azt lefékezni, olykor leállítani (PLEHWE et al. 2018). A megszorítások neoliberalis gyakorlatával való szembefordulásban komoly szerepet játszott Európában az amerikai hanyatlás negatív példája és Trump elnökké választásának elrettentő hatása is. Az EU-ban igen határozottan a „szociális demokrácia” emberi beruházásra koncentráló modelljének tendenciája vált dominánssá, annak nemzeti és nemzetközi globális következményeivel, rendszerszintű szerveződéseivel.

A nyugat-európai demokráciák fejlődési útja és „gondolatrendszer-váltása” formai, illetve tartalmi oldalról egyaránt megmutatkozik. Formai oldalról úgy jelentkezik, mint a rendszerszemlélet felülkerekedése a technokrata részracionálisokkal vagdalkozó, szétszabdalt neoliberalis gondolkodással szemben. Az uniós gondolatrendszer alapja és fogalmi kerete a fenntartható rendszer, a „minden összefügg mindennel” hasznos közhelye a részleges modernizációk és kezelhetetlen negatív mellékhatások neoliberalis világával szemben. Ezt a váltást két évtizeddel

előtt a tudásgazdaság, egy évtizede a föderális politika, a legutóbbi években a globális környezetvédelem kényszerítette ki. Tartalmi oldalról három lényeges fogalom határozza meg a (nyugat-)európai gondolkodást: a jól-lét, a társadalmi haladás és a Zöld Európa. Mindegyik alapkategória tartalmazza és átfogja a másik kettőt, csak a hangsúlyt más és más területre helyezi. Először a jól-lét terminusa alakult ki a jólét korábbi, leegyszerűsített fogalmával szemben, a „túl a GDP-n” (beyond GDP) és a Szociális Európa jegyében, majd a Politikai Európa kategóriája a globális válság elleni válságkezelés föderális követelményeinek kifejezésére, végül azokat is átfogva a Zöld Európa fogalma, sőt mindezek összegezeként az Európai Szociális Unió.

Egészében véve azonban az Unió sokkal erősebb a tervezésben és a paradigma-váltásban, mint a döntéshozatalban és a végrehajtásban, mert a Gazdasági Európa és annak kemény uniós és tagállami szintű érdekképviselői foglyul ejtették és még mindig fogságukban tartják a Szociális Európát, amelynek követelményei és elméleti körvonalai egyre világosabban megfogalmazódnak, de megvalósításuk még a kezdet kezdetén tart, bár érdemben már elkezdődött. Paradox módon az EU-ban éppen a globális válságkezelés helyezte újra a középpontba az állam szerepét és a nemzeti szuverenitás kérdését egyfelől, a társadalom önvédelmét annak összes következményeivel másfelől. Az egyik oldalról a neopopulizmus jelentkezett, jórészt szélsőjobboldali mozgalmakhoz kapcsolódva és identitáspolitika formáját öltve a nemzeti szuverenitás védelmében, a másik oldalról pedig baloldali és zöld törekvések fogalmazódtak meg a társadalom önvédelmében.

Igen fontos a neopopulizmussal szemben a baloldali alternatíva felmutatása, már csak a kontraszthatás végett is, a neopopulizmus ugyanis számos reális és megfontolandó témát próbált meg kisajátítani a vágató neoliberalis globalizációval szemben. Ilyenek a nemzetállam–tagállam dilemmája, a nemzeti szuverenitás és identitás, valamint a kisebbségek védelme, nem is beszélve a globalizáció mint „fiskalizáció” (a globális pénzügyek) kérdésköréről. A neopopulizmus által keltett csatazaj közben az a hamis látszat keletkezhet, hogy a neoliberalizmus kritikája, a globalizáció szabályozásának követelése csak a neopopulista mozgalom oldaláról jelentkezik, és csak az általuk elképzelt módon valósítható meg. Holott ezeket a reformokat éppenséggel az uniós alapelvek, vagyis a tagállami felelősségvállalás és a szubszidiaritás bázisán kell végrehajtani. Nem véletlen, hogy az EU-ban intézményi reformok indultak a különböző „kormányzati” – EU, tagállami és szubnacionális – szintek viszonyának átalakítására, amelyek mindhárom szint megerősítését célozták.²⁰

A szubszidiaritás elve ugyanis feltételezi a többszintű és a többdimenziós kormányzást, amelyben az ügyek intézése a legközelebbi szinten és a többi közpoli-

tikával összhangban történik. Az illiberális politikai rendszerek az Unióval szembeállítva fetisizálják a nemzeti szuverenitás védelmét, pedig ezek illeszkedő és összekapcsolódó tagállami rendszerek. Így a nemzeti szuverenitás védelmének is van reális értelme a megfelelő szinten és keretben, sőt ez a demokrácia egyik alapértéke, a szociális ellátást, a közszolgáltatások rendszerét is a megfelelő – nemzeti vagy az alatti – szinten kell megszervezni és működtetni. Ennek szellemében vetődött fel a baloldalon az „állam visszahozatalának” mint a szuverenitás progresszív víziójának a kérdése a „poszt-neoliberális” világban (MITCHELL–FAZI 2017). A tagállami szuverenitást a maga sajátos és jogos terepén nem pusztán a neopopulizmus igényelheti vissza a neoliberális globalitással szemben, hanem az adott ország demokratikus erői is a társadalom önvédelmében. Mitchell és Fazi azt is megállapítják, hogy az államellenes ideológia ellenére a neoliberalizmus korábbi rohama nem csökkentette az állami adminisztráció nagyságát és finanszírozását. A kormányok eddig jórészt ürügyként használták fel a globalizáció nyomását a megszorító intézkedések bevezetéséhez, vagyis egyfajta kompromisszum jött létre a politikai és a gazdasági elit között a globális válságkezelésben. Ezért az állam aktív szerepének kikövetelése a neoliberalizmus leküzdésére valójában az állami szerep növelésével jár a szociálpolitikában és a stratégiai tervezésben.

A legutóbbi törekvések (BOFINGER 2019; STRASSER 2019) az ökoszociális fordulat szükségességét hangsúlyozzák a Zöld Európa, avagy az Európai Szociális Unió szellemében. Ahogy az ipari társadalom kulcsszava a GDP volt, még érett korszakában is, a megújuló Európáé és tagállamaié a jövőbe történő beruházás. A jól-léthez ugyanis szükséges a fejlesztő állam a közszolgáltatások táguló univerzumával, valamint az új szocializációs és elosztási mechanizmusok átfogó rendszerével. Így visszajutottunk oda, hogy a gazdasági-társadalmi egyenlőtlenség fékezi a fejlődést, mégpedig minden szinten és területen a gazdasági növekedéstől a politikai részvételen át a civilizatórikus haladásig. Az egyéni jövedelem csak egy lecsupaszított, egydimenziós kategória a közvetlen „bér” értelmében, pedig manapság egy bonyolult, sokdimenziós kategória, ahogy ezt az OECD (2018) definíciója is megmutatja, mivel visszatükröződik benne, mint cseppben a tenger, az adott állam és társadalom – sőt az Unió – egész működése. A jövedelem a társadalmi fejlettség szintjének megfelelően tehát alapvetően egy fejlesztési kategória: beruházás a jövőbe, aktív életmód, egyéni univerzum.²¹

A demokratikus kontroll visszaszerzése a megfelelő szinten szükséges az egyes területi szerveződéseknek és mozgalmaknak, de az egyes közpolitikák területén is, mert csak azok egyeztetésével jöhet létre a demokratikus erők egysége. Az európai civilizáció mostanság újabb „szülési fájdalmakkal”, görcsökkel küzd, mert szeretné átvezetni a fejlett ipari társadalmat a posztipari, szolgáltató társadalomba,

és az annak peremén már felbukkanó tudásalapú társadalomba, nevezetesen az „új” középrétegek és a „rég” munkásosztály között az érintettek megszólításával és prioritásaik összehangolásával. A szuverenitás progresszív vízióját GERBAUDO (2016) populáris-népi szuverenitásnak nevezi, hangsúlyozva, hogy minden közösségnek megvan a joga, sőt a kötelessége is, hogy a maga szintjén és szférájában döntsön az életkörülményeit érintő kérdésekben, és éljen a demokratikus döntéshozatal eszközrendszerével. A baloldal válságának leküzdése azt a nagy kérdést veti fel az EU-ban, hogy hogyan lehet közös perspektívája az új középosztálynak és az átalakuló munkásosztálynak, amit csak a „GDP-n túli” gazdaság keretében lehet kialakítani, és a jó kormányzás komplex módszerével lehet megszervezni. Ez a folyamat mind uniós szinten, mind pedig tagállami szinteken megkezdődött, van tehát honnan ihletet meríteni. Az Európai Bizottság tervezőasztalán már a 2014–2019-es ciklusban megjelentek a stratégiai vázlatok a fenntartható fejlődésről (EC 2019). Az Európai Parlamentben már évek óta folyik a vita az egyenlőtlenség káros hatásáról a tudástársadalomra való áttérés során és az új „játékszabályok” kidolgozásáról a demokrácia és a jogállamiság követelményeinek figyelembevételével. Itt összeért a két történet, a sajátos magyar fejlődés és az EU fejlődésének szélesebb, globális perspektívája. A 2019. májusi választások után az uniós intézményekben új reményekkel teli új ciklus kezdődött.²²

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁGH Attila (2018a): Generációs metszetek és társadalmi mozgalmak Magyarországon: Az európai kihívás és a kelet-közép-európai válasz. In: ANTAL (szerk.), 11–54.
- ÁGH, Attila (2018b): The Hungarian party system from soft to hard populism. In: LIST, Marco (ed.): *Party System Change, the European Crisis and the State of Democracy*. London: Routledge. Chapter 8, 137–154.
- ÁGH, Attila (2018c): The dual crisis and 'regionalization' in the Visegrád states. In: SCHWEIGER, Christian – VISVIZI, Anna (eds): *Central and Eastern Europe in the EU: Challenges and Perspectives Under Crisis Conditions*. London: Routledge. Chapter 13, 177–189.
- ÁGH, Attila (2018d): Decline of democracy in the ECE and the Core-Periphery Divide: Rule of Law conflicts of Poland and Hungary with the EU. *Journal of Comparative Politics*, Vol. 11, No. 2., July 2018, 30–48.
- ÁGH, Attila (2019): *Declining Democracy in East-Central Europe: The Divide in the EU and Emerging Hard Populism*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- AGHION, Philippe – ROULET, Alexandra (2014): Growth and Smart State. *Annual Review of Economics*, Vol. 6, No. 1, 913–926.
- ALEMANN, Alberto (2018): Davos of many for the few. *Social Europe*, 29 January 2018. <<https://www.socialeurope.eu/davos-of-the-many-for-the-few>>

tikával összhangban történik. Az illiberális politikai rendszerek az Unióval szembeállítva fetisizálják a nemzeti szuverenitás védelmét, pedig ezek illeszkedő és összekapcsolódó tagállami rendszerek. Így a nemzeti szuverenitás védelmének is van reális értelme a megfelelő szinten és keretben, sőt ez a demokrácia egyik alapértéke, a szociális ellátást, a közszolgáltatások rendszerét is a megfelelő – nemzeti vagy az alatti – szinten kell megszervezni és működtetni. Ennek szellemében vetődött fel a baloldalon az „állam visszahozatalának” mint a szuverenitás progresszív víziójának a kérdése a „poszt-neoliberális” világban (MITCHELL–FAZI 2017). A tagállami szuverenitást a maga sajátos és jogos terepén nem pusztán a neopopulizmus igényelheti vissza a neoliberális globalitással szemben, hanem az adott ország demokratikus erői is a társadalom önvédelmében. Mitchell és Fazi azt is megállapítják, hogy az államellenes ideológia ellenére a neoliberalizmus korábbi rohama nem csökkentette az állami adminisztráció nagyságát és finanszírozását. A kormányok eddig jórészt ürügyként használták fel a globalizáció nyomását a megszorító intézkedések bevezetéséhez, vagyis egyfajta kompromisszum jött létre a politikai és a gazdasági elit között a globális válságkezelésben. Ezért az állam aktív szerepének kikövetelése a neoliberalizmus leküzdésére valójában az állami szerep növelésével jár a szociálpolitikában és a stratégiai tervezésben.

A legutóbbi törekvések (BOFINGER 2019; STRASSER 2019) az ökoszociális fordulat szükségességét hangsúlyozzák a Zöld Európa, avagy az Európai Szociális Unió szellemében. Ahogy az ipari társadalom kulcsszava a GDP volt, még érett korszakában is, a megújuló Európáé és tagállamaié a jövőbe történő beruházás. A jól-léthez ugyanis szükséges a fejlesztő állam a közszolgáltatások táguló univerzumával, valamint az új szocializációs és elosztási mechanizmusok átfogó rendszerével. Így visszajutottunk oda, hogy a gazdasági-társadalmi egyenlőtlenség fékezi a fejlődést, mégpedig minden szinten és területen a gazdasági növekedéstől a politikai részvételen át a civilizatórikus haladásig. Az egyéni jövedelem csak egy lecsupaszított, egydimenziós kategória a közvetlen „bér” értelmében, pedig manapság egy bonyolult, sokdimenziós kategória, ahogy ezt az OECD (2018) definíciója is megmutatja, mivel visszatükröződik benne, mint cseppben a tenger, az adott állam és társadalom – sőt az Unió – egész működése. A jövedelem a társadalmi fejlettség szintjének megfelelően tehát alapvetően egy fejlesztési kategória: beruházás a jövőbe, aktív életmód, egyéni univerzum.²¹

A demokratikus kontroll visszaszerzése a megfelelő szinten szükséges az egyes területi szerveződéseknek és mozgalmaknak, de az egyes közpolitikák területén is, mert csak azok egyeztetésével jöhet létre a demokratikus erők egysége. Az európai civilizáció mostanság újabb „szülési fájdalmakkal”, görcsökkel küzd, mert szeretné átvezetni a fejlett ipari társadalmat a posztipari, szolgáltató társadalomba,

és az annak peremén már felbukkanó tudásalapú társadalomba, nevezetesen az „új” középrétegek és a „rég” munkásosztály között az érintettek megszólításával és prioritásaik összehangolásával. A szuverenitás progresszív vízióját GERBAUDO (2016) populáris-népi szuverenitásnak nevezi, hangsúlyozva, hogy minden közösségnek megvan a joga, sőt a kötelessége is, hogy a maga szintjén és szférájában döntsön az életkörülményeit érintő kérdésekben, és éljen a demokratikus döntéshozatal eszközrendszerével. A baloldal válságának leküzdése azt a nagy kérdést veti fel az EU-ban, hogy hogyan lehet közös perspektívája az új középosztálynak és az átalakuló munkásosztálynak, amit csak a „GDP-n túli” gazdaság keretében lehet kialakítani, és a jó kormányzás komplex módszerével lehet megszervezni. Ez a folyamat mind uniós szinten, mind pedig tagállami szinteken megkezdődött, van tehát honnan ihletet meríteni. Az Európai Bizottság tervezőasztalán már a 2014–2019-es ciklusban megjelentek a stratégiai vázlatok a fenntartható fejlődésről (EC 2019). Az Európai Parlamentben már évek óta folyik a vita az egyenlőtlenség káros hatásáról a tudástársadalomra való áttérés során és az új „játékszabályok” kidolgozásáról a demokrácia és a jogállamiság követelményeinek figyelembevételével. Itt összeért a két történet, a sajátos magyar fejlődés és az EU fejlődésének szélesebb, globális perspektívája. A 2019. májusi választások után az uniós intézményekben új reményekkel teli új ciklus kezdődött.²²

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁGH Attila (2018a): Generációs metszetek és társadalmi mozgalmak Magyarországon: Az európai kihívás és a kelet-közép-európai válasz. In: ANTAL (szerk.), 11–54.
- ÁGH, Attila (2018b): The Hungarian party system from soft to hard populism. In: LISI, Marco (ed.): *Party System Change, the European Crisis and the State of Democracy*. London: Routledge. Chapter 8, 137–154.
- ÁGH, Attila (2018c): The dual crisis and 'regionalization' in the Visegrád states. In: SCHWEIGER, Christian – VISVIZI, Anna (eds): *Central and Eastern Europe in the EU: Challenges and Perspectives Under Crisis Conditions*. London: Routledge. Chapter 13, 177–189.
- ÁGH, Attila (2018d): Decline of democracy in the ECE and the Core-Periphery Divide: Rule of Law conflicts of Poland and Hungary with the EU. *Journal of Comparative Politics*, Vol. 11, No. 2., July 2018, 30–48.
- ÁGH, Attila (2019): *Declining Democracy in East-Central Europe: The Divide in the EU and Emerging Hard Populism*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- AGHION, Philippe – ROULET, Alexandra (2014): Growth and Smart State. *Annual Review of Economics*, Vol. 6, No. 1, 913–926.
- ALEMANN, Alberto (2018): Davos of many for the few. *Social Europe*, 29 January 2018. <<https://www.socialeurope.eu/davos-of-the-many-for-the-few>>

- ALVAREDO, Facundo et al. (Thomas PIKETTY) (2018): *World Inequality Report*. <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>
- ANDOR László (2017): *Jóléti modellek, európai válságok*. Budapest: Noran Libro Kiadó, Progress könyvek.
- ANDOR, László (2018): From Delors' Compact to Social Union. *Progressive Post*, No. 7, 50–51.
- ANDOR László (2019): Robot, baba, migráns, nő. *hvg.hu*, január 6. https://hvg.hu/gazdasag/20190106_Andor_Laszlo_Robot_baba_migrans_no
- ANIOL, Włodzimierz (2015): A Social Deficit: Poland in the Face of Developmental Challenges in the 2010s. *Problems of Social Policy*, (Warsaw), Vol. 31, No. 4, 39–56.
- ANTAL Attila (2017): *A populista demokrácia természete*. Budapest: Napvilág Kiadó. 286 pp.
- ANTAL Attila (2018): Kivételes állapotban. *Új Egyenlőség*, január 21. <http://ujegyenloseg.hu/kiveteles-allapotban/>
- ANTAL Attila (2019a): *Orbán bárkája*. Budapest: Noran Libro Kiadó, Progress könyvek.
- ANTAL Attila (2019b): Szerezzük vissza Gramscit. *Mérce*, 2019. február 2. <https://merce.hu/2019/02/02/szerezzuk-vissza-gramscit/>
- ANTAL Attila (szerk.) (2016): *A civilek hatalma*. Budapest: Noran Libro Kiadó.
- ANTAL Attila (szerk.) (2018): *Mozgalmi társadalom*. Budapest: Noran Libro Kiadó.
- BAER, Werner – LOVE, Joseph (eds) (2000): *Liberalization and its Consequences: A comparative perspective on Latin America and Eastern Europe*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. 320 pp.
- BÁEZ MOSQUIERA, Victor (2018): Davos 2018: call the doctor. *International Politics and Society*, 24. 01. 2018., 1–6.
- BAKÓ András (2018): Populisták a félperiférián: Latin-Amerika vs. Kelet-Közép-Európa. In: ANTAL (szerk.).
- BALCER, Adam (2017): *Beneath the surface of illiberalism: The recurring temptation of 'national democracy' in Poland and Hungary – with lessons for Europe*. Warsaw: WiseEurope – Heinrich Böll Stiftung. 66 pp. http://wise-europa.eu/wp-content/uploads/2017/02/Beneath-the-surface_report-by-Adam-Balcer-1.pdf
- BERSHIDSKY, Leonid (2018): Piketty Thinks the EU Is Bad for Eastern Europe. He's Half Right. *Bloomberg*, 9 February 2018. <https://www.bloomberg.com/view/articles/2018-02-09/piketty-thinks-the-eu-is-bad-for-eastern-europe-he-s-half-right>
- BIRCH, Kean (2015): *We have never been neoliberal: a manifesto for a doomed youth*. Alresford: Zero Books, John Hunt Publishing. 204 pp.
- BIRCH, Kean – MYKHENKO, Vlad (eds) (2010): *The Rise and Fall of Neoliberalism: The Collapse of an Economic Order?* London – New York: Zed Books. 288 pp.
- BOD Péter Ákos (2017a): Haveri kapitalizmus. *Heti Válasz*, 2017. május 10. <http://valasz.hu/uzlet/haveri-kapitalizmus-123762>
- BOD Péter Ákos (2017b): A gyarló ember és a Nobel-díj. *Heti Válasz*, 2017. október 19., 40.
- BOD Péter Ákos (2019): *Megint utat tévesztettünk?* Budapest: Noran Libro Kiadó, Progress könyvek.
- BOFINGER, Peter (2019): Industrial policy: is there a paradigm shift in Germany and what this imply for Europe. *Social Europe*. <https://www.socialeurope.eu/industrial-policy-in-germany>

- BOHLE, Dorothee – GRESKOVITS, Béla (2007): Neoliberalism, embedded neoliberalism and neocorporatism: Towards transnational capitalism in Central-Eastern Europe. *West European Politics*, Vol. 30, issue 3, 443–466. <https://doi.org/10.1080/01402380701276287>
- BOHLE, Dorothee – GRESKOVITS, Béla (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca, NY: Cornell University Press. 304 pp.
- BOHLE, Dorothee – GRESKOVITS, Béla (2018): Politicising embedded neoliberalism: continuity and change in Hungary's development model. *West European Politics*, Vol. 42, issue 5, 1069–1093. <https://doi.org/10.1080/01402382.2018.1511958>
- BOOK, Simon (2018): German Mittelstand reaps dividend of Eastern European autocracy. *Handelsblatt*, 9 February 2018. <https://global.handelsblatt.com/companies/for-german-business-eastern-europe-autocracy-pays-dividends-881082>
- BORBÍRÓ Andrea – INZELT Éva – KEREZSI Klára – LÉVAY Miklós – PODOLETZ Léna (szerk.) (2014): *A büntető hatalom korlátainak megtartása: a büntetés mint végső eszköz*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 482 pp.
- BÖRÖCZ József (2017): *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L'Harmattan–Eszmélet. 432 pp.
- BRAND, Ulrich (2016): Postneoliberalism. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 50, 583–591.
- BRESSER-PEREIRA, Luiz Carlos (2010): The global financial crisis, neoclassical economics, and the neoliberal years of capitalism. *Revue de la régulation*, No. 7, 1er semestre. http://journals.openedition.org/regulation/7729?TB_iframe=true&lang=en
- BRETTÉR Zoltán (2015): Félreolvasó kör. Tilo Schabert, Machiavelli és G. Fodor – Mit ért saját példaképeiből a magyar jobboldal? *Magyar Narancs*, 2015. március 26. <http://magyarnarancs.hu/publicisztika/felreolvaso-kor-94308>
- BRUFF, Ian (2016): Neoliberalism and Authoritarianism. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 9, 107–117.
- BRUSIS, Martin (2016): Democracies Adrift: How the European Crises Affect East-Central Europe. *Problems of Post-Communism*, Vol. 63, Nos 5–6, 263–276.
- BRUSZT, László – LANGBEIN, Julia (2017): Varieties of dis-embedded liberalism. EU integration strategies in the Eastern peripheries of Europe. *Journal of European Public Policy*, Vol. 24, No. 2, 297–315.
- BUGARIČ, Bojan (2016): Neoliberalism, Post-Communism and the Rule of Law. *The Annual Review of Law and Social Sciences*, Vol. 12, No. 3, 1–17.
- BUGARIČ, Bojan – KUHELJ, Alenka (2017): The Age of Authoritarian populism: is the rule of law in danger? *Hague Journal of Rule of Law*, Vol. 10, No. 1, 21–33.
- BUTI, Marco – PICHELMANN, Karl (2017): *European integration and populism*. LUISS School of European Political Economy, Policy Brief, 30 January 2017. http://sep.luiss.it/sites/sep.luiss.it/files/Buti_PB_01302017.pdf
- BUZOGÁNY, Aron (2017): Illiberal democracy in Hungary: authoritarian diffusion or domestic causation? *Democratization*, June 2017, 1–19.
- BUZOGÁNY, Aron – VARGA, Mihai (2018): The ideational foundations of the illiberal backlash in Central and Eastern Europe: the case of Hungary. *Review of International Political Economy*, Vol. 25, No. 6, 811–828.

- BYANYIMA, Winnie (2018): Globalisation 4.0 for whom? *International Politics and Society*, 27.12.2018. <<https://www.ips-journal.eu/regions/global/article/show/globalisation-40-for-whom-3174/>>
- CAHILL, Damien – KONINGS, Martijn – COOPER, Melinda – PRIMROSE, David (eds) (2018): *The SAGE Handbook of Neoliberalism*. London: Sage. 704 pp.
- CAROTHERS, Christopher (2018): The Surprising Instability of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, Vol. 29, issue 4 (October 2018), 129–135.
- CENTENO, Miguel – COHEN, Joseph (2012): The Arc of Neoliberalism. *Annual Review of Sociology*, Vol. 38, 317–340.
- CHANDLER, David (2014): Beyond Neoliberalism: resilience, the new art of governing complexity. *Resilience*, Vol. 2, No. 1, 47–63.
- CoE = Council of Europe (2018): *State of Democracy, Human Rights and the Rule of Law, Report by the Secretary General*. <<https://rm.coe.int/state-of-democracy-human-rights-and-the-rule-of-law-role-of-institution/168086c0c5>>
- CROUCH, Colin (2017): *Can neoliberalism be saved from itself?* Social Europe Edition.
- CUPPLES, Julie – GLYNN, Kevin (2016): Neoliberalism, Surveillance and Media Convergence. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 15, 175–189.
- DARVAS, Zsolt (2018): What is the financial balance of EU membership for central Europe? *Bruegel*, 6 February 2018. <<http://bruegel.org/2018/02/what-is-the-financial-balance-of-eu-membership-for-central-europe/>>
- DAVIES, William (2017): *The Limits of Neoliberalism*. London: Sage. 248 pp.
- DAWSON, James – HANLEY, Seán (2016): What's wrong with East-Central Europe? The Fading Mirage of the 'Liberal Consensus'. *Journal of Democracy*, Vol. 27, Issue 1, 20–34.
- DAY, Meagan (2018): Under Neoliberalism, you can be your own tyrannical boss. <<https://jacobinmag.com/2018/01/under-neoliberalism-you-can-be-your-own-tyrannical-boss>>
- DOBRY, Michel (ed.) (2000): *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe*. Dordrecht: Kluwer. 266 pp.
- DUMÉNIL, Gérard – LÉVY, Dominique (2016): The Crisis of Neoliberalism. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 47, 551–562.
- EAGLETON-PIERCE, Matthew (2016a): *Neoliberalism: The Key Concepts*. London: Taylor and Francis. 276 pp.
- EAGLETON-PIERCE, Matthew (2016b): Historicising the Neoliberal Spirit of Capitalism. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 1, 17–26.
- EASTERLY, William (2016): Democracy Is Dying as Technocrats Watch. *Foreign Policy*, 23 December 2016. <<https://foreignpolicy.com/2016/12/23/democracy-is-dying-as-technocrats-watch/>>
- EATON, George (2018): Why Antonio Gramsci is the Marxist thinker for our times. *New Statesman*, 5 February 2018. <<https://www.newstatesman.com/culture/observations/2018/02/why-antonio-gramsci-marxist-thinker-our-times>>
- ÉBER Márk – GAGYI Ágnes – GERŐCS Tamás – JELINEK Csaba – PINKASZ András (2014): 1989, Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21. szám, 10–63. <http://fordulat.net/pdf/21/F21_Helyzet_Muhely.pdf>

- EC = European Commission
- EDER, Anja (2017): Public support for state redistribution in Western and Central Eastern European countries. In: EDLUND et al. (eds), 81–96.
- EDLUND, Jonas – BECHERT, Insa – QUANDT, Markus (eds) (2017): *Social Inequality in the Eyes of Public*. Cologne: GESIS. <https://www.researchgate.net/profile/Markus_Quandt/publication/325194627>
- EMERSON, Michael (2019): Scenarios for a Wider Europe. CEPS. <http://aei.pitt.edu/97081/1/PI_2019_02_ME_ScenariosfortheWiderEurope.pdf>
- EMMANOULIDIS, Janis (2018): *The need to 'Re-unite EUrope': the results of another Brexit summit*. European Policy Centre, Post-Summit Analysis. <https://www.epc.eu/documents/uploads/pub_8909_171218_post-summit_analysis.pdf?doc_id=2088>
- ENGLAND, Kim – WARD, Kevin (2016): Theorising Neoliberalization. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 4, 50–60.
- EP = European Parliament
- European Commission (2016): *A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy*. <https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf>
- European Commission (2017): *Reflection Paper on harnessing globalization*. <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/reflection-paper-globalisation_en.pdf>
- European Commission (2019): *Reflection Paper: Towards a Sustainable Europe by 2030*. <https://ec.europa.eu/commission/publications/reflection-paper-towards-sustainable-europe-2030_en>
- European Parliament (2017a): *The Juncker Commission's ten priorities*. <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/595876/EPRS_IDA\(2017\)595876_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/595876/EPRS_IDA(2017)595876_EN.pdf)>
- European Parliament (2017b): *Combating inequalities as a lever to boost job creation and growth*. EP resolution of 16 November 2017. <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P8-TA-2017-0451&language=EN>>
- European Parliament (2018a): 'Sargentini Report'. Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs, 11 April 2018. <<http://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20180411RES01553/20180411RES01553.pdf>>
- European Parliament (2018b): *The situation in Hungary*. EP resolution of 12 September 2018... <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?language=EN&type=TA&reference=20180912&secondRef=TOC>>
- European Parliament (2019): Establishing the Rights and Values programme, document on 17 January 2019. <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2019-0040+0+DOC+PDF+V0//EN>>
- FELCSUTI Péter (2017): A magyar polgár – „és megint előlről”. In: MORCSÁNYI-TÓTH (szerk.), 47–60.
- FERGE Zsuzsa (2014): A büntető államtól a jóléti államon át a bosszúálló államig. In: BORBÍRÓ et al. (szerk.), 117–136.
- FERGE Zsuzsa (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015*. Budapest: Osiris. 510 pp.

- FERNANDES, Sophia – VANDENBROUCKE, Frank (2018): *Social Europe: from slogan to reality*. Foundation Robert Schuman. <<https://www.robert-schuman.eu/en/doc/questions-d-europe/qe-487-en.pdf>>
- FILIPPOV Gábor (2018): A hibrid ellenforradalom kora. *24.hu*, 2018. július 31. <<https://24.hu/belfold/2018/07/31/filippov-gabor-a-hibrid-ellenforradalom-kora/>>
- FLECK, Zoltán (2008): *Architects of Democracy*. ELTE Annales. <https://www.ajk.elte.hu/file/annales_2008_05_Fleck.pdf>
- FLECK Zoltán (2014): Civilizációs válság és büntető populizmus. In: BORBÍRÓ et al. (szerk.), 149–161.
- FÜLÖP Zsófia (2018): Mérlegen a keményebb büntetőjog: Ahogy azt elképzelte. *Magyar Narancs*, 2018. január 18., 15–17.
- GAGYI, Agnes (2016): 'Coloniality of Power' in East Central Europe: External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics. *Journal of World-Systems Research*, Vol. 22, No. 2, 349–372.
- GAGYI Ágnes (2018): *A válság politikái: Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest: Napvilág Kiadó. 312 pp.
- GERBAUDO, Paolo (2016): *Post-neoliberalism and the politics of sovereignty*. <<https://www.opendemocracy.net/paolo-gerbaudo/post-neoliberalism-and-politics-of-sovereignty>>
- GERŐ Márton – KOVÁCH Imre (2015): Struktúrák, egyenlőtlenségek és hálózatok. *Socio*, No. 3. <https://socio.hu/uploads/files/2015_3/gero_kovach.pdf>
- GERŐCS Tamás – JELINEK Csaba (2017): Szétesik? Az EU válsága és ami mögötte van. *Kettős mérce*, 2017. március 25. <http://kettosmerce.blog.hu/2017/03/25/szetesik_az_eu_valsaga_es_ami_mogotte_van_brusszel_-155>
- GILL, Stephen (2015): *The geopolitics of global organic crisis*. <<http://stephengill.com/news/2015/08/global-organic-crisis-and-geopolitics.html>>
- GRAEFE, Peter (2016): Retooling Social Reproduction for Neoliberal Times: The Example of the Social Economy. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 24, 284–293.
- GRESKOVITS, Béla (2000a): Hungary's post-communist development in comparative perspective. In: BAER–LOVE (eds), 126–149.
- GRESKOVITS, Béla (2000b): Rival views of postcommunist market society. In: DOBRY (ed.), 19–47.
- GRESKOVITS, Béla (2007): Economic Woes and Political Disaffection. *Journal of Democracy*, Vol. 18, issue 4, 40–46. Special issue 'Is East-Central Europe Backsliding?'
- GRUGEL, Jean – RIGGIROZZI, Pía (eds) (2009): *Governance after Neoliberalism in Latin America*. New York: Palgrave-Macmillan. 230 pp.
- HAKVERDI, Metin (2019): The erosion of the German US relationship. *International Politics and Society*, 1 March. <<https://www.ips-journal.eu/regions/global/article/show/the-erosion-of-the-german-us-relationship-3290/>>
- HARVEY, David (2005): *Spaces of Neoliberalization: Towards a theory of uneven geographical development*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 132 pp.
- HARVEY, David (2007): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford – New York: Oxford University Press. 256 pp.

- HAUSMANN Péter (2007): Thorstein Veblen és az evolúciós közgazdaságtan – egy új emberkép megalapozásának kísérlete. *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf., november, 1012–1024.
- HICKEL, Jason (2016): Neoliberalism and the End of Democracy. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 12, 142–152.
- HILMARSSON, Hilmar (2017): Baltic austerity and euro area contagion. *Social Europe*, 13 November 2017. <<https://www.socialeurope.eu/baltic-austerity-euro-area-contagion>>
- HOBOT Péter (2018): Nem csak a koncról szól a vita, hogy árt-e az EU Magyarországnak. *24.hu*, 2018. február 6. <<https://g7.24.hu/allam/20180206/nem-csak-a-koncról-szol-a-vita-hogy-art-e-az-eu-magyarországnak/>>
- HOLLOWAY, Travis (2018): *Neoliberalism and Future of Democracy*. <https://www.academia.edu/34020302/Neoliberalism_and_the_Future_of_Democracy_Forthcoming_Philosophy_Today_62_2_Spring_2018_>
- HOPKIN, Jonathan (2017): When Polanyi met Farage: Market fundamentalism, economic nationalism, and Britain's exit from the European Union. *British Journal of Politics and International Relations*, Vol. 19, No. 3, 465–478.
- International IDEA (2017): *The Global State of Democracy*. 15 September 2017. <<https://www.idea.int/news-media/multimedia-reports/global-state-democracy>>
- JESSOR, Bob (2016): The Heartlands of Neoliberalism and the Rise of the Austerity State. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 35, 410–421.
- JEZIERSKA, Katarzyna (2015): Moral Blueprint or Neoliberal Globblegook? Civil Society Frames among Polish Think Tanks. *East European Politics and Societies*, Vol. 29, No. 4, 831–849.
- JUNCKER, Jean-Claude (2018): Rede von Präsident Jean-Claude Juncker anlässlich der 54. Münchener Sicherheitskonferenz, 17 February 2018. <http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-18-841_de.htm>
- KILHOFER, Zachary et al. (2018): *Blame it on my youth! Policy recommendations for re-evaluating and reducing youth unemployment*. <https://www.ceps.eu/system/files/RR2018_01_BlameItOnMyYouth.pdf>
- KISS Ambrus (2018): *Rossz kormányzás Fidesz módra*. Budapest: Noran Libro Kiadó, Progress könyvek.
- KLEIN, Ezra (2018): How democracies die. *Vox*, 2 February 2018. <<https://www.vox.com/policy-and-politics/2018/2/2/16929764/how-democracies-die-trump-book-levitsky-ziblatt>>
- KORNAI János (2017): *Látélet*. Budapest: HVG Kiadó, HVG Könyvek. 232 pp.
- KORÓZS Lajos (2019): Szemünkbe köp. *Élet és Irodalom*, 2019. január 18.
- KOTZ, David (2015): *The Rise and Fall of Neoliberal Capitalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 288 pp.
- KOVÁCH Imre (szerk.) (2017): *Társadalmi integráció*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet. 378 pp.
- KRASTEV, Ivan (2016): What's wrong with East-Central Europe? Liberalism's Failure to Deliver. *Journal of Democracy*, Vol. 27, No. 1, 33–39.
- LANE, Jan-Erik (2015): From Durkheim to Weber: The Touraine Thesis. *Danish Journal of Management*, June 2015, 39–49. <<https://www.google.com/search?q=Jan-Erik+Lane+Touraine+Thesis+2015&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b>>

- LESHEM, Dothan (2016): *The Origins of Neoliberalism*. New York: Columbia University Press. 248 pp.
- LULLE, Aija (2016): Meanings of Independence and Manifestations of Neoliberal Nationalism During the 'Refugee Crisis' in Central and Eastern Europe. *Human Geography*, 9 (2), 89–100. <https://www.researchgate.net/profile/Aija_Lulle>
- LYMAN, Rick (2017): After Trump win, anti-Soros forces are emboldened in Eastern Europe. *The New York Times*. 1st March 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/01/world/europe/after-trump-win-anti-soros-forces-are-emboldened-in-eastern-europe.html?_r=0>
- MACLEAVY, Julie (2016): Neoliberalism and Welfare: The Deepening of a Market-Based Approach to Social Policy in the Age of Austerity. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 21, 252–261.
- MAGYAR Bálint – MIZSEI Kálmán (2018): Összenő, ami összetartozik. *HVG*, 2018. február 1. <http://hvg.hu/gazdasag/20180201_Osszeno_ami_osszetartozik>
- MAGYARI Péter (2018): Ebből tényleg rendszerváltás lett. 444, 2018. július 27. <<https://tldr.444.hu/2018/07/27/ebbol-tenyleg-rendszervaltas-lett>>
- MAGYARI Péter (2019): Magyarországon éppen egy modern autokrácia jön létre. 444, 2019. január 26. <<https://tldr.444.hu/2019/01/26/magyarorszagon-eppen-egy-modern-autokracia-jon-letre>>
- MELLÁR Tamás (2009): Az M-nemzedék és a magyar ugar. *Heti Válasz*, 2009. október 15.
- MELLÁR Tamás (2016): Szolgálólányból királycsináló. *Közgazdasági Szemle*, 2016. március, 285–306.
- MELLÁR Tamás (2018): *Elvesztegetett évek*. Budapest: Noran Libro Kiadó, Progress könyvek.
- MERKEL, Angela (2017): *Watershed Moment: speech in Munich*. 28 May 2017. <<http://www.zeroedge.com/news/2017-05-28/watershed-moment-merkel-says-germany-can-no-longer-rely-america>>
- MESTRUM, Francine (2017): Reinventing the World Social Forum: how powerful an idea can be. *Open Democracy*, 18 November 2017. <<https://www.opendemocracy.net/en/reinventing-world-social-forum-how-powerful-idea-can-be/>>
- METCALF, Stephen (2017): Neoliberalism: the idea that swallowed the world. *Guardian*, 18 August 2017. <<https://www.theguardian.com/news/2017/aug/18/neoliberalism-the-idea-that-changed-the-world>>
- MILANOVIĆ, Branko (2016a): *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge–London: Belknap Press. 320 pp.
- MILANOVIĆ, Branko (2016b): *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization. Short presentation in PDF*. <https://piie.com/system/files/documents/milanovic_20160509ppt.pdf>
- MISETICS Bálint (2018): A „hajléktalansághoz való jog” és egyéb félreértések. Válasz Schiffer Andrásnak. *Magyar Hang*, 2018. július 27. – augusztus 2.
- MITCHELL, William – FAZI, Thomas (2017a): Everything you know about neoliberalism is wrong. *Social Europe*, 20 October 2017.
- MITCHELL, William – FAZI, Thomas (2017b): *Reclaiming the State: A Progressive Vision of Sovereignty for a Post-Neoliberal World*. London: Pluto Press. 320 pp.

- MORCSÁNYI Géza – TÓTH István György (szerk) (2017): *A magyar polgár*. Budapest: TÁRKI. 350 pp.
- MURAKÖZY Balázs (2017): Az új közgazdasági Nobel-díjas megnyugtatót bennünket: nyugodtan lehetünk hülyék. 24.hu, 2017. október 11. <<https://g7.24.hu/élet/20171011/az-uj-kozgazdasagi-nobel-dijas-megnyugtato-minket-nyugodtan-lehetunk-hulyek/>>
- MÜNCHRATH, Jens – REZMER, Anke (2017): Mini Trumps are coming up all over Europe. *Handelsblatt*, 29 December 2017. <<https://global.handelsblatt.com/politics/mini-trumps-are-coming-up-all-over-europe-869856>>
- NIK-KHAH, Edward – VAN HORN, Robert (2016): The Ascendancy of Chicago Neoliberalism. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 2, 27–38.
- NÖLKE, Andreas – VLIEGENTHART, Arjan (2009): Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe. *World Politics*, Vol. 61, Issue 4, 670–702.
- OBLATH Gábor (2018): Nem fosztogatnak, hanem osztogatnak – Magyarország kizsákmányolásáról. *portfolio.hu*, 2018. január 31. <<https://www.portfolio.hu/gazdasag/nem-fosztogatnak-hanem-osztogatnak-magyarorszag-kizsakmanyolasarol.274917.html>>
- OFFE, Claus (2018): Framing inequality and related policy responses. *Norwegian Journal of Sociology*, Vol. 2, No. 1, 74–83.
- O'NEILL, Phillip – WELLER, Sally (2016): Neoliberalism in Question. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 7, 84–92.
- ORENSTEIN, Mitchell (2013): Reassessing the neo-liberal model in Central and Eastern Europe. In: SCHMIDT–THATCHER (eds), 374–402.
- OSTRY, Jonathan – LOUNGANI, Prakash – FURCERI, Davide (2016): Neoliberalism: Oversold? *Finance and Development*, June 2016, 38–41. <<http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2016/06/pdf/ostry.pdf>>
- PAPPAS, Takis (2018): How to tell nativists from populists. *Journal of Democracy*, Vol. 29, No. 1, 148–152.
- PETERS, Michael (2016): Education, Neoliberalism, and Human Capital: Homo Economicus as 'Entrepreneur of Himself'. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 25, 297–307.
- PIKETTY, Thomas (2018a): *A Tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth Kiadó. 704 pp.
- PIKETTY, Thomas (2018b): 2018, the year of Europe. *Le Monde / Le blog de Thomas Piketty*, 16 January 2018. <<http://piketty.blog.lemonde.fr/2018/01/16/2018-the-year-of-europe/>>
- PLEHWE, Dieter (2016): Neoliberal Hegemony. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 5, 61–72.
- POGÁTSÁ Zoltán (2017a): Mi a neoliberalizmus? *Új Egyenlőség*, április 16–18. 1. rész: A neoliberalizmus eredete. <<http://ujegyenloseg.hu/mi-a-neoliberalizmus-1-resz-a-neoliberalizmus-eredete/>> 2. rész: A neoliberalizmus a szélsőjobb megerősödéséhez vezet. <<http://ujegyenloseg.hu/mi-a-neoliberalizmus-2-resz-a-neoliberalizmus-a-szelsojobb-megerosodesezhez-vezet/>> 3. rész: Felelősnek álcázott demagóg osztályharc. <<http://ujegyenloseg.hu/mi-a-neoliberalizmus-3-resz-felelosnek-alcazott-demagog-osztalyharc/>>
- POGÁTSÁ Zoltán (2017b): Neoliberalizmus és osztály. *Új Egyenlőség*, 2017. szeptember 11. <<http://ujegyenloseg.hu/neoliberalizmus-es-osztaly/>>
- POGÁTSÁ Zoltán (2018): A baloldali Bibó. *Népszava*, 2018. november 10.

- POLÁNYI Károly (2004): *A nagy átalakulás*. Budapest: Napvilág Kiadó. 396 pp.
- REUS-SMIT, Christian – SNIDAL, Duncan (eds) (2008): *The Oxford Handbook of International Relations*. Oxford University Press. 772 pp.
- RODRIK, Dani (2016): More on the political trilemma of the global economy. *Dani Rodrik's weblog*, 11 March 2016. <http://rodrik.typepad.com/dani_rodris_weblog/2016/03/more-on-the-political-trilemma-of-the-global-economy.html>
- RODRIK, Dani (2017): Rescuing economics from neoliberalism. *Social Europe*, 17th November. <<https://www.socialeurope.eu/rescuing-economics-neoliberalism>>
- RUPNIK, Jacques (2016): The Specter Haunting Europe: Surging illiberalism in the East. *Journal of Democracy*, Vol. 27, No. 4, 77–87.
- SCHARLE, Ágota – SZIKRA, Dorottya (2015): Recent changes Moving Hungary Away from the European Social Model. In: VAUGHAN-WHITEHEAD (ed.), 219–253.
- SCHEDLER, Andreas (2006): *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*. Boulder–London: Lynne Rienner Publisher.
- SCHMIDT, Vivien – THATCHER, Mark (2014): Why are neoliberal ideas so resilient in Europe's political economy? *Critical Policy Studies*, 8 (3), 340–347. <<https://core.ac.uk/download/pdf/96716765.pdf>>
- SCHMIDT, Vivien – THATCHER, Mark (eds) (2013): *Resilient Liberalism in Europe's Political Economy*. Cambridge: Cambridge University Press. 440 pp.
- SCHWAB, Klaus (2018): Grappling with Globalization 4.0. *Project Syndicate*, 5 November 2018. <<https://www.project-syndicate.org/commentary/globalization-4-0-by-klaus-schwab-2018-11>>
- SLOBODIAN, Quinn (2018): *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 400 pp. <<https://drive.google.com/file/d/1H696Qjo8Nt2foNe0Ye4UposLZN3YIOZK/view>>
- SLOBODIAN, Quinn – PLEHWE, Dieter (2019): Neoliberals against Europe. In: CALLISON, William – MANFREDI, Zachary (eds): *Neoliberal Remains: Market Rule and Political Ruptures*. New York: Fordham University Press. <https://www.academia.edu/37065805/Neoliberals_Against_Europe?auto=download&campaign=weekly_digest>
- SMITH, Ives (2017): Eastern Europe Showed How Neoliberalism Produces Reactionary Populism. *naked capitalism*, December 6. <<https://www.nakedcapitalism.com/2017/12/eastern-europe-showed-how-neoliberalism-produces-reactionary-populism-like-trump.html>>
- SMITH, Jeremy (2017): How Polanyi explains Trump, Brexit and the over-reach of economic liberalism. *Prime*, 31 December 2017. <<http://www.primeeconomics.org/articles/polanyi-trump-brexit-overreach>>
- SPRINGER, Simon – BIRCH, Kean – MACLEAVY, Julie (2016): An Introduction to Neoliberalism. In: SPRINGER et al. (eds), 1–14.
- SPRINGER, Simon – BIRCH, Kean – MACLEAVY, Julie (eds) (2016): *The Handbook of Neoliberalism*. London: Routledge. 638 pp.
- STANDING, Guy (2016a): Meet the precariat, the new global class fuelling the rise of populism. *World Economic Forum*, 9 November 2016. <<https://www.weforum.org/agenda/2016/11/precariat-global-class-rise-of-populism/>>

- STANDING, Guy (2016b): The 5 biggest lies of global capitalism. *World Economic Forum*, 12 December 2016. <<https://www.weforum.org/agenda/2016/12/lies-of-global-capitalism-guy-standing/>>
- STANDING, Guy (2016c): The precariat, populism and robots: is basic income a political imperative? *World Economic Forum*, 20 December 2016. <<https://www.weforum.org/agenda/2016/12/the-precariat-populism-and-robots-is-basic-income-a-political-imperative/>>
- STANLEY, Ben (2017): Populism in Central and Eastern Europe. In: KALTWASSER, Cristóbal Rovira – TAGGART, Paul A. – ESPEJO, Paulina Ochoa – OSTIGUY, Pierre (eds): *Oxford Handbook of Populism*. Oxford: Oxford University Press. 140–160. <https://www.academia.edu/8250212/Populism_in_Central_and_Eastern_Europe>
- STARK, David (1992): Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Society*, Vol. 6, No. 1, 17–34.
- STARK, David (1996): Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, Vol. 101, No. 4, 993–1027.
- STEGER, Manfred – ROY, Ravi (2010): *Neoliberalism: A very short introduction*. Oxford University Press. 168 pp.
- STEIN, Arthur (2008): Neoliberal Institutionalism. In: REUS-SMIT–SNIDAL (eds), 201–221.
- STIGLITZ, Joseph (2004): Előszó a 2001. évi kiadáshoz. In: POLÁNYI Károly: *A nagy átalakulás*. Budapest, Napvilág Kiadó. 9–20.
- STRASSER, Johano (2019): We need eco-social democracy. *IPS*, 7 March. <<https://www.ips-journal.eu/in-focus/ecology-and-class/article/show/we-need-eco-social-democracy-3308/>>
- SZALAI Bálint (2018): A neoliberalizmus a közgazdaságtan perverziója. *Index*, 2018. május 20. <https://index.hu/gazdasag/2018/05/20/dani_rodris_interju/>
- SZTOMPKA, Piotr (2000): The Ambivalence of Social Change: Triumph or Trauma? *Polish Sociological Review*, No. 131, 275–290.
- TECHET Péter (2019): Mit engednek a németek Orbánnak? *hvg.hu*, 2019. február 7. <https://hvg.hu/vilag/20190207_techet_mit_engednek_nemetek_orbannak>
- TEMIN, Peter (2002): The Golden Age of European growth reconsidered. *European Review of Economic History*, Vol. 6, Issue 1, 3–22.
- TÓTH Csaba Tibor (2017): Így zabál fel mindent a neoliberalizmus. *Mérce*, 2017. október 29. <https://merce.hu/2017/10/29/igy-zabal-fel-mindent-a-neoliberalizmus/?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201801>
- TÓTH, István György – MEDGYESI, Márton (2018): *Looking Back to the Convergence Trends and Inequality Developments in Central and Eastern Europe: Almost Three Decades After the Transition*. Paper prepared for the 35th IARIW General Conference, Copenhagen, Denmark, August 20–25, 2018. <<http://www.iariw.org/copenhagen/toth.pdf>>
- TÖMPE István (2018): Miniatúra: Horn Gyula. *Népszava*, 2018. július 21.
- Transparency International Magyarország (2019): Korruptió, gazdasági teljesítmény és jogállamiság Magyarországon. <https://transparency.hu/wp-content/uploads/2019/01/CPI_2018_narrativ_20190128-1.pdf>
- VASTAGH Zoltán (2017): *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*. Budapest: Napvilág Kiadó.

- VASTAGH Zoltán (2018): Az igazságos növekedés nyomában. *Népszava*, 2018. február 3., melléklet.
- VAUGHAN-WHITEHEAD, Daniel (ed.) (2015): *The European Social Model in Crisis: Is Europe Losing Its Soul?* Cheltenham: Edward Elgar Publishing. 370 pp.
- V-Dem (2018a): *Democracy for All? Annual Report 2018*. <https://www.v-dem.net/media/filer_public/68/51/685150f0-47e1-4d03-97bc-45609c3f158d/v-dem_annual_dem_report_2018.pdf>
- V-Dem (2018b): *V-Dem Dataset – Version 8*. <<https://www.v-dem.net/en/data/data-version-8/>>
- VERES János (2017): A legfőbb ideáról. *Népszava*, 2017. november 28.
- VIGVÁRI András – GERŐ Márton (2018): *Közfoglalkoztatás, redisztribúció és helyi hatalom*. <https://szociologia.tk.mta.hu/uploads/files/2018/kozmunka_vg.pdf>
- VIRÁG Barnabás (2018): Repedések a falon – úton a közgazdaságtan megújulása felé. *portfolio.hu*, 2018. január 18. <<https://www.portfolio.hu/gazdasag/repedesek-a-falon-uton-a-kozgazdasagtan-megujulasa-fele.273805-3.html>>
- WHITESIDE, Heather (2016): Neoliberalism as Austerity: The Theory, Practice, and Purpose of Fiscal Restraint Since the 1970s. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 31, 361–369.
- WHR = World Happiness Report (2012). <<https://worldhappiness.report/ed/2012/>>
- WILKIN, Peter (2016): *Hungary's Crisis of Democracy: The Road to Serfdom*. Lanham, NY – London: Lexington Books. 250 pp.
- WIXFORTH, Susanne – HOCHSTEIDT, Lukas (2018): EU turn. Instead of merciless competition, Europe needs a social union to create solidarity. *Social Europe*, 18 December. <<https://www.ips-journal.eu/regions/europe/article/show/eu-turn-3163/>>
- WJP = World Justice Project (2018): *Rule of Law Index 2017–2018*. <<https://worldjusticeproject.org/our-work/wjp-rule-law-index/wjp-rule-law-index-2017%E2%80%932018>>
- ZÁVE CZ, Gergő (2017): Post-communist societies of Central and Eastern Europe. In: ZMERLI-MEER (eds), 440–459.
- ZMERLI, Sonja – MEER, Tom van der (eds) (2017): *Handbook on Political Trust*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. 560 pp.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány korábbi, rövidebb változata megjelent a *Politikatudományi Szemle* 2018. évi 2. számában. A populizmus új korszakával, a neopopulizmussal több tanulmányban is foglalkoztam (ÁGH 2016a–d, 2017, 2018a–e, 2019).
- ² Lényegében egyetértés van abban, hogy a neoliberalizmus a klasszikus vagy érett formáját az angolszász világban érte el, de ott is különösen az Egyesült Államokban (JESSOP 2016). Ennek megfelelően a Brexit esetét (WOODS 2017) és Trump elnökségét is a neoliberalizmus válságából vezetik le, ami létrehozta a neopopulizmus szélsőséges ellenhullámát.
- ³ A kézikönyvek és az egyéb általános jellemzések a társadalomtudományban megszokottánál is jobban hangsúlyozzák a neoliberalizmusnak ezt a komplex, netán amorf jellegét.

- A neoliberalizmus természetéhez tartozik, hogy a kemény magja, a „maximális piac – minimális állam” mellett nagyobb a sokfélesége a megjelenésében, mint a társadalmi folyamatoknak általában. Ezért a lényegi meghatározása egyértelmű ugyan, de a rendszerként való bemutatása heves viták tárgya a téma szakirodalmában, és még inkább a közvéleményben.
- ⁴ A neoliberalizmus időszakát közelebbről itt nem vizsgáljuk, a neoliberalizmus utótörténetére, heterogén felbomlási folyamatára viszont később szükséges kitérnünk. A gazdasági válságokat és a közgazdaságtan fejlődését mint a neoliberalizmus általános hátterét is csupán érintjük, mert elsősorban a neoliberalizmus elméleti alapjait, politikai és társadalmi kibontakozását elemezzük. A neoliberalizmus keletkezéstörténetét széles körben feltárja NIK-KHAH és VAN HORN (2016) tanulmánya, valamint Davies könyve a makroökómia kialakulásával a harmincas és újabb fordulatával a '70-es években (DAVIES 2017: 3–8).
- ⁵ A globalizáció új szakaszát – egyben újraiparosítást – próbálta kijelölni Klaus SCHWAB (2018) a 2019. januári WEF-konferencián Davosban a Globalizáció 4.0 kifejezéssel. Az információ korának beköszönte, globális fejlettsége és megosztottsága tekintetében lásd: *The Inclusive Internet Index*. EIU, 2019, <<http://theinclusiveinternet.eiu.com>>.
- ⁶ Polányi szerint a 19. századi európai civilizáció azzal jött létre, hogy kialakultak a gazdaság és a társadalom önálló sférái a maguk belső szervezeteivel és logikáival, azaz a piacgazdaság és vele szemben a „társadalom önvédelme”. A társadalom önszerveződését itt a politika oldaláról vizsgáljuk, míg a kultúra szférája tekintetében Norbert Elias *A civilizáció folyamata* című munkáját követjük a civilizációnak a társadalmi univerzum teljességét-egészét illetően.
- ⁷ Margaret Thatcher elhíresült mondásai szerint „There is no such thing as society” és „There is no alternative”. Foucault a biopolitika elméletével egy sajátos koncepciót alakított ki a neoliberalizmus személyek-egyének feletti hatalmi funkciójának elemzésére, ami jelentős hatást gyakorolt a szakirodalomra (PETERS 2016).
- ⁸ KOTZ (2015) könyve bemutatja, hogy a neoliberalizmus felülkerekedése a '70-es évek megtorpanása után átmeneti fellendüléssel járt a '80-as évektől, de nem tudta a fenntartható növekedést megalapozni, ugyanakkor gyors és tartós hatást gyakorolt a mélyülő társadalmi polarizációra. Hasonlóképpen a neoliberalizmus felülkerekedése kapcsán TEMIN (2002) megkérdőjelezi, hogy a '70-es évek gazdasági megtorpanását („stagflation”) erőteljes gazdasági növekedés követte volna.
- ⁹ A *Financial Times* rendszeresen mellékletet közöl a davosi konferenciáról (<www.ft.com/davos>). A 2010-es melléklet (Davos Insight) már a címében is jelzi a fordulatot (The challenge of forging a new global consensus), amit Gideon Rachman írása (Out with the old, in with the new: The ideas that underpinned Davos in the past have changed. 2010: 14) ezt világosan kifejti.

- ¹⁰ Jellegzetes, hogy ALEMANNO (2018) kurrens elemzése már a davosi konferencia „félénk demokratizálódását” bírálja, azt a jelenséget, hogy a konferencia kinyitása a résztvevők szélesebb tábora felé – a meghívott háromezer résztvevőn túl mintegy harmincezen vettek részt a csatolt rendezvényeken, és milliók követték a központi eseményeket az interneten – még nem jelenti azt, hogy demokratikus fórummá változott volna. A szerző szerint az emberek egy százaléka hozza a globális döntéseket, öt százaléka alkalmazza őket, a többiek csak tudomásul veszik.
- ¹¹ Az utóbbi években az IMF is eljutott az önkritikáig, a korábbi álláspontja felülvizsgálatáig, vagyis a neoliberalizmus negatív következményei – a növekvő társadalmi egyenlőtlenség káros gazdasági hatása és a korlátlan globális pénzügyi műveletek pusztító következményei – feltárásáig, ahogy ez három vezető IMF-szakértő tanulmányából (OSTRY–LOUNGANI–FURCERI 2016) is kitűnik.
- ¹² A neoliberalizmus kutatásában a Latin-Amerikával kapcsolatos szakirodalomnak nagy szerepe van, lásd például BAKÓ 2018 és ZELEI 2015, amire itt nem tudunk kitérni, bár ez a régióknak vitáit is erősen befolyásolta.
- ¹³ Chandler részletesen elemzi Hayek „metafizikai” rendszerét, és szembesíti vele Douglass North és mások éles kritikáját, de Hayek egész munkásságának elemzésébe itt nem megyünk bele.
- ¹⁴ Lásd az OECD *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising* (2011) című jelentését (<http://www.oecd.org/els/soc/dividedwestandwhyinequalitykeepsrising.htm>), valamint a *Financial Times* „The great middle-class identity crisis” (2013. november 8) és a „Data point to poorer global middle class” (2015. július 8.) című elemzéseit. A *Financial Times* a 2014. április 14-i számában („A slippery ladder”) sorozatot indított a globális középosztály problémáiról, és a „törékeny közép” (fragile middle) kifejezés használatával elterjesztette a prekariátus terminust. A fenti szám már tartalmazza Branko Milanović elhíresült elefántgörbét, lásd még MILANOVIĆ 2016a–b.
- ¹⁵ A kutatás fő sodra innen két irányban is továbbvezet. Egyrészt a neoliberalizmus társadalmi árának részletes elemzése felé, bár már a jóléti államnak is megvolt a társadalmi ára, hiszen új hivatalrendszert kellett kiépíteni a közszolgáltatások kiterjesztéséhez. Másrészt a képviselői demokrácia válsága is megkezdődött már a jóléti állam idején, bár a kiélezett formái és ellentmondásai a neoliberalizmus évtizedeiben alakultak ki.
- ¹⁶ Mindhárom évenkénti felmérés a fejlődés komplex jellegét kívánja megragadni, jóval túl GDP adatain. A SPI voltaképpen amerikai kezdeményezés, de éppen az Egyesült Államokban nem vált népszerűvé, mert a legutóbbi felmérés (SPI 2018) is azt jelezte, hogy az amerikai fejlődés leszakadóban van az élvonaltól. Amerikában már a harmadik belépő generáció érzékeli, hogy rosszabbul él, mint az elődei, különösen a hagyományos iparvidékeken és az átlagos fehérgalléros rétegekben. 2008-ban az amerikaiak 53%-a sorolta

- magát a középosztályhoz és 25%-a az alsó középosztályhoz, 2014-ben pedig a 44%-a, illetve a 40%-a (EAGLETON–PIERCE 2016: 24).
- ¹⁷ Jeffry SACHS (2012) az induló WHR-sorozat előszavában írja le átfogóan a GDP-gap jelentését, jelezve az amerikai gazdaság és társadalom mélységes ellentmondásosságát, egyben elemmezve a jelenlegi Trump-korszakot is.
- ¹⁸ Ennek megfelelően nagy összeurópai mozgalmak indultak, például a DiEM25 (Democracy Movement in Europe) mozgalom 2016. február 9-én vagy Piketty Kiáltványa 2018 végén, amelyeket nincs módunk itt áttekinteni. Jelenleg is zajlik a DiEM25 és a Piketty-mozgalom vitája a „Zöld EU”-beruházások finanszírozásáról.
- ¹⁹ A 2018. februári müncheni biztonsági konferencián JUNCKER (2018) is kifejtette, hogy Európának új szerepet kell vállalnia a globális világban, beleértve a biztonságpolitikát is. Azóta az EU számos intézménye megfogalmazta ezt a konfrontációt és az Unió új globális szerepének igényét. A *Multilateralism in a Changing World Order* (ECHLE et al. 2018) című kötet tanulmányai bemutatják az amerikai globális szerep visszaesését és Sven Biscop „The EU and Multilateralism in an Age of Great Powers” című tanulmány már körvonalazza az EU szerepét is az új multilaterális világrend kialakításában.
- ²⁰ Az uniós döntéshozatal három szintje – exclusive, shared and supporting competences – között időnként átrendeződik a viszony, mivel a növekvő integráció az előbbieket kiterjesztését követeli meg, de a fokozódó demokratizálás a decentralizációt állítja előtérbe bizonyos esetekben.
- ²¹ A késői ipari társadalom szegényes körülményei közé besorítva, avagy a mai magyar társadalomban egy újfajta elszegényedésbe visszazorítva ezek a Nyugaton elterjedt kategóriák utópikusnak, sőt komolytalannak tűnnek. Nemcsak a jól-lét, de talán még inkább a „boldogság” fogalma, amelybe pedig a legújabb adatbázisok az életmód egész komplexitását belefoglalják. A *Declining Democracy in East-Central Europe* (2019) című könyvemben részletesen bemutatam ezeket az új alapkategóriákat és a megfelelő adatbázisok kialakulását.
- ²² Az intézményi átalakulás előfutáraként az Európai Parlament 2016. október 10-én egy ellenőrző mechanizmus tervezetét dolgozta ki a demokrácia és jogállamiság védelmére (EP 2016), 2017. november 16-án pedig határozatot fogadott el a társadalmi egyenlőtlenség elleni küzdelemről mint az új típusú gazdasági növekedés és a foglalkoztatás növelésének eszközéről. Az EU *Reflection Paper* sorozata azt is jelzi, hogy a 2019-ben kezdődő új ciklusban az EU és a tagállamok is új intézményeket fognak létrehozni a „jövőbe való beruházás” megszervezésére.

A neoliberalizmus politikai gazdaságtana

A *neoliberalizmus* olyan fogalom, mely alapvető fontosságú korunk olyan meghatározó és drámai társadalmi jelenségeinek megértéséhez, mint a szélsőséges egyenlőtlenségek kialakulása, a globális klímaváltozás, a politikai baloldal összeomlása és az etnotradicionalista jobboldal ebből adódó megerősödése. Ehhez képest még a kifejezés használatának létjogosultságát is igyekeztek megtagadni hosszú időn keresztül. Miközben ma már a világ legjobb egyetemein kiadott könyvekben és folyóiratokban tengernyi irodalma van,¹ a piaci fundamentalisták még mindig a radikális baloldal tartalmatlan harci szavának igyekeznek beállítani azt. A 2008-as világgazdasági válság óta azonban ez a próbálkozás sikertelen, a neoliberalizmus fogalma áttört a szélesebb nyilvánosságba. Az ismert bon mot szerint aki még ma sem tudja, mit jelent a neoliberalizmus, az nagy valószínűséggel maga is neoliberális.

Hogy azonnal elejét vegyük a fogalom tartalmi ürességével kapcsolatos vádaknak, kezdjük egy definícióval. A *neoliberalizmus az a politikai irányzat, amely a kapitalizmus jóléti modelljének visszaszorítását tűzi ki célul annak érdekében, hogy a társadalom felső része (a tőkejövedelmekből és a legmagasabb bérekből élők) az erőforrások nagyobb szeletéhez jussanak hozzá, mint a jóléti korszakban, az alul lévő kárára. A neoliberalizmus ideológiája retorikailag a piaci hatékonyság felsőbbrendűségére hivatkozik, hatalomba kerülve azonban a nagyvállalati szektor és a gazdasági elit által foglyul ejtett állam versenykorlátozó modelljét valósítja meg.*

A neoliberális politikai erők az 1970-es évektől érnek el áttörést, majd fokozatosan egyre több országban hatalomra jutva kiépítik azt a kapitalizmusmodell, amely azután évtizedeken át a globalizálódó, finanszírozódó kapitalizmus domináns önnarratívájává válik. Gyakori ellenérv a neoliberalizmus fogalmának hasz-

nálatával szemben, hogy senki soha magát nem nevezte neoliberálisnak. Ez azonban már pusztán megközelítésként is értelmetlen és káros, hiszen egy kategória akkor is lehet hasznos, ha az csupán külső elnevezés, belsővé sosem válik. Így például adócsalónak vagy pedofilnak sem nagyon nevezi senki magát, mégsem tudunk eltekinteni ezen megnevezések használatától. A neoliberalizmus esetében ráadásul nem is igaz, hogy csupán külsődleges címkéről lenne szó. Hely hiányában álljon itt két erőteljes ellenpélda. Egyrészt magát a fogalmat is Milton Friedman neoliberális közgazdász vezette be,² másrészt pedig a Margaret Thatcher neoliberális brit miniszterelnök mögött álló think tank, az Adam Smith Intézet honlapján hosszú értekezés olvasható arról, hogy miért vállalják büszkén a neoliberális megnevezést. Érdekes módon még Magyarországon is vannak magukat neoliberális-ként definiálók. Csaba László például a saját és ideológiai társai (Pete, Csillag stb.) munkáját vállaltan neoliberálisnak nevezi (CSABA-SZAMUELY 1998).

A neoliberális ideológia először a második világháború után fogalmazta meg magát a nyugati világban domináns, állami újraelosztásra építő keynesiánus és jóléti állami társadalomfilozófiával szemben. Intézményesülésében meghatározó szerepet játszott a *Mont Pelerin Társaság*,³ amelyet Friedrich August von Hayek osztrák származású liberális közgazdász hozott létre egy svájci hegyi szállodában 1947-ben. Azokat a közgazdászokat és egyéb véleményformálókat hívta meg, akik ellenezték az ez idő tájt abszolút főáramú keynesiánus közgazdasági elképzeléseket, illetve a roosevelti New Dealt, valamint később a jóléti államok magas újraelosztását és aktív állami szerepvállalását. A neoliberális mozgalom kibontakozását és működését ezek után évtizedeken át intenzíven támogatta a nagyvállalati szektor és a vagyonos üzleti elit, akik számára az állam lebontása, a dereguláció, az adók csökkentése a legnagyobb előnyökkel kecsegtetett. A neoliberálisok hetvenes évekre beérő sikerében komoly szerepet játszottak az általuk világszerte létrehozott think tankek, gazdaságkutató intézetek, lobbicsoportok és az üzleti sajtó.

A hetvenes évek elején Augusto Pinochet szélsőjobboldali chilei tábornok, majd a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján Margaret Thatcher brit miniszterelnök és Ronald Reagan amerikai elnök azzal a piaci fundamentalista vízióval szerezték meg a hatalmat országaikban, hogy a jóléti államok túlzott állami szerepvállalása után visszaállítják a piac központi szerepét a gazdaság működtetésében. Friedrich Hayek, Milton Friedman és más neoliberális guruk intellektuális iránymutatására⁴ támaszkodva azt a diagnózist adták, hogy a második világháború után az állam túlterjeszkedett, tulajdonosként nem volt hatékony, az újraelosztás pedig káros volt a gazdasági növekedésre. A magas adók akadályozták a társadalmi ranglétra tetején álló nagyvállalkozókat az innovációban, az újabb munka-

helyek teremtésében mások számára. A társadalom alján lévők pedig szerintük függővé váltak a jóléti újraelosztástól, ezért nem kívántak dolgozni, hiszen képesek voltak megélni az állami szociális juttatásokból is.⁵ A demográfiai változások miatt túl számos lett az eltartott nyugdíjasok szavazói blokkja, és túl kevés az adófizető fiatal. A hatékony piaci működést tovább gátolta a szakszervezetek túlzott érdekérvényesítő képessége. Mindez a jóléti állam összeomlásához vezetett a hetvenes években.

A valóságban a jóléti állam soha nem omlott össze: a hetvenes évek öt nagy gazdasági sokkja miatt kisebb átmeneti egyensúlytalanságba került. A piaci fundamentalista dogma akkor került hatalomra, majd kezdett neki a jóléti állam leépítésének, amikor a világ gazdaságát a hetvenes években több krízis (az első és második olajválság, a Nixon-sokk, a Bretton Woods-i rendszer feladása, végül a Volcker-sokk) rázta meg. Ezt a neoliberális mozgalom sikerrel állította be a jóléti állam kudarcának, és meggyőzte a jóléti korszak évtizedeiben létrejött széles középosztályt, hogy a magas adókkal járó szolidarisztikus redisztribúció feladásával még gyorsabban gazdagodhat. Kelet-európai szemzőből érdemes megjegyezni, hogy a '89-es rendszerváltások idején a kelet-európai értelmiség körében már a jóléti államok fenntarthatatlanságának ez a hamis, empirikusan könnyen cáfolható, ám jól eladható olvasata terjedt el.

A keynesiánus jóléti államot (1945–1974) követő neoliberális gazdaságfilozófia korszaka (1974–2008) a szélsőjobboldali (Pinochet-) és konzervatív (Reagan-, Thatcher-) kormányok formájában jelent meg először, de egyre inkább befolyást nyert az önmagukat később Anthony Giddens nyomán⁶ „harmadikutasnak” beállító szociáldemokrata váltópártok körében is (Craxi, Mitterrand, Blair, Schröder, Gyurcsány és mások). A harmadikutas ideológia úgy érvel, hogy a kritikai szerep és a munkavállalói érdekképviselő felvállalása helyett támogatólag kell fellépnie a tőketulajdonosok „értékteremtése” mellett, hiszen a globalizáció versenyében csak így jöhet létre helyben az a megtermelt érték, amelyet újra lehet osztani. A harmadikutas szociáldemokraták ezen program első részét teljesítették, és ezzel hozzájárultak a neoliberalizmusra ténylegesen jellemző „foglyul ejtett állam”⁷ jelenségének fenntartásához. A piaci versenyt hangsúlyozó retorikával ellentétben ugyanis a neoliberalizmus valódi jellemzője, hogy a nagyvállalatok és a gazdasági elit (ezen belül is elsősorban az oligarchák) a politikusok átláthatatlan és számonkérhetetlen finanszírozóivá válnak. Amit cserébe kérnek, azt Wolfgang Streeck⁸ a következőképpen foglalta össze:

- az adók csökkentése;
- a jóléti állam szolidaritást és mobilitást lehetővé tevő kiadásainak (egészségügy, oktatás stb.) leépítése a költségvetési „stabilizáció”, a megszorítások ideológiájának segítségével;
- a privatizáció;
- a liberalizáció, a dereguláció, a közbeszerzések megszerzése;
- a szakszervezetek és a munkavállalók jogainak csorbítása, a munkapiaci „rugalmasság” ideológiájának álcázva. (Hogy a munkapiaci rugalmasság mennyire hamis és káros, ahhoz lásd a Nobel-díjas amerikai közgazdász, Solow tanulmányát.⁹)

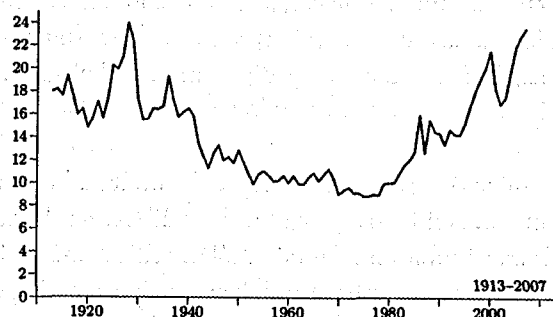
Miközben ezt a neoliberális programot megvalósították, a harmadikutas szociáldemokraták lemondtak a giddensi program második részéről, azaz a magántulajdon felszámolása után immáron feladták a jóléti redisztribúció igazságossági elveit is. Ezzel gyakorlatilag a liberális pártok helyére léptek, akik igen gyakran ki is hullottak a parlamentekből. Nem meglepő módon a nagyvállalati szektor szociáldemokrata és szakszervezeti ellensúlyának csökkenése a méltánytalan társadalmi viszonyok és a rohamosan gyengülő demokrácia irányába hatott. A harmadikutas „szociáldemokratáktól”, akik valójában liberális pártokká alakították a baloldaliakat, folyamatosan elfordultak a választók. Szinte az összes ilyen párt (Labour, SPD, MSZP, Paszok stb.) választói támogatottsága és tagsága folyamatosan csökkent. Ezt nevezik a politikai köznyelvben „paszokifikációnak” a gyakorlatilag megszűnt görög testvérpárt sorsára utalva. A harmadikutas baloldal igen káros kormányzati teljesítményének szintén széles irodalma van.¹⁰

Az 1974 utáni neoliberális évtizedekben a gazdasági növekedés a jóléti időszakhoz képest drámaian visszaesett, a foglalkoztatás zuhant, ráadásul az így keletkező hiányt az adócsökkentések következtében deficitfinanszírozásból, azaz az államok eladásításából pótolták. Ha ez az eladásítás nem lett volna, a gazdasági növekedés gyakorlatilag megállt ebben az időszakban.¹¹ Ehhez jött még a háztartások és a magánszektor eladásítása, amit a brit gazdaságpszichológus, Colin Crouch „privatizált keynesianizmusnak” nevez.¹² Azaz a neoliberalizmus gyakorlatilag a jövő generációk erőforrásaiból vásárolt magának társadalmi támogatást. Mindezzel egy időben – ahogy már említettük – végbemegy a középosztály erodálódása, az underclass és a prekariátus¹³ kiszélesedése, a társadalmi igazságtalanság erősödése, a szupergazdagok exponenciális megerősödése, az állam általuk történő foglyul ejtése.

A NEOLIBERALIZMUS NYERTESEI A MAGAS JÖVEDELMŰEK

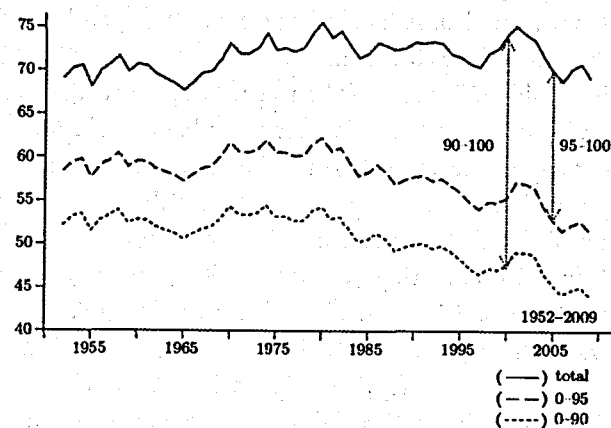
Duménil és Lévy¹⁴ egyesült államokbeli adatokon mutatják be, hogyan valósította meg a tőketulajdonos osztály és a magas bérezésű (elsősorban menedzseri) réteg szövetsége a saját előnyére a jóléti állam leépítését a neoliberális korszakban.

A leggyakrabban idézett adat a felső 1% jövedelmeinek koncentrálódása:

1. ÁBRA ■ A legfelső jövedelmi 1% összjövedelmének alakulása az USA-ban, tőkejövedelmekkel együtt. Forrás: DUMÉNIL-LÉVY 2011.

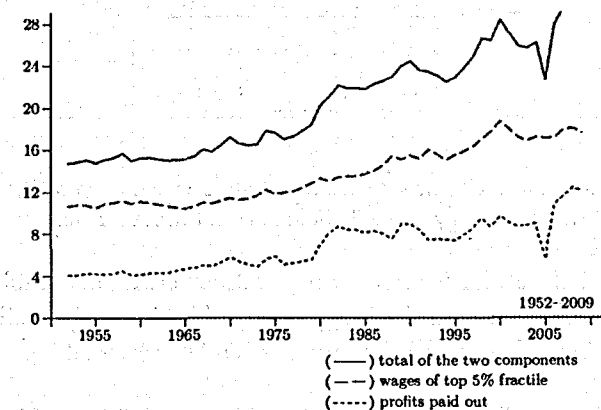
A jövedelmi koncentráció egyértelműen kimutatható a nyolcvanas évektől kezdődően, azaz a neoliberalizmus évtizedeiben. Ez áll szemben a társadalom nagy részének jövedelmi helyzetével:

2. ÁBRA ■ A bérek aránya az USA nagyvállalati szektorában: teljes, 0-95%, illetve 0-90%. Forrás: DUMÉNIL-LÉVY 2011.

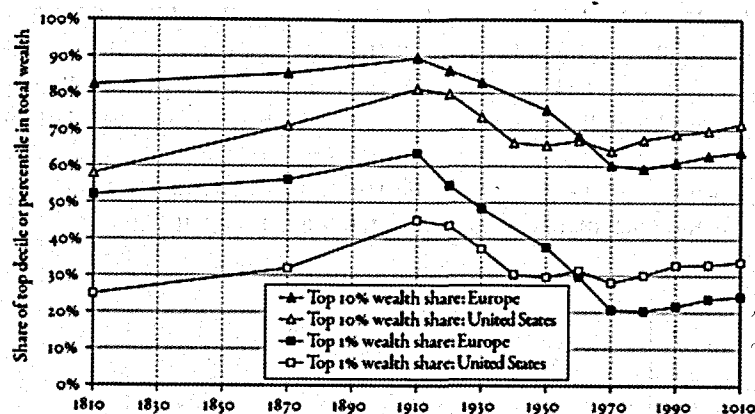
Míg a teljes jövedelmek aránya megközelítőleg stagnált, addig a felső öt százalékot kivéve ebből az arányból már radikális csökkenést tapasztalunk a bérarányban. Mindez azt mutatja, hogy a tőketulajdonosok mellett a neoliberalizmus másik nagy nyertese a kiemelkedően magas bérezésű (elsősorban nagyvállalati topmenedzser) réteg.

Ugyanezt egy ábrán összegezve azt látjuk, hogy a neoliberalizmus nyertesei a tőkejövedelmekkel, illetve a legmagasabb bérekkel rendelkezők:

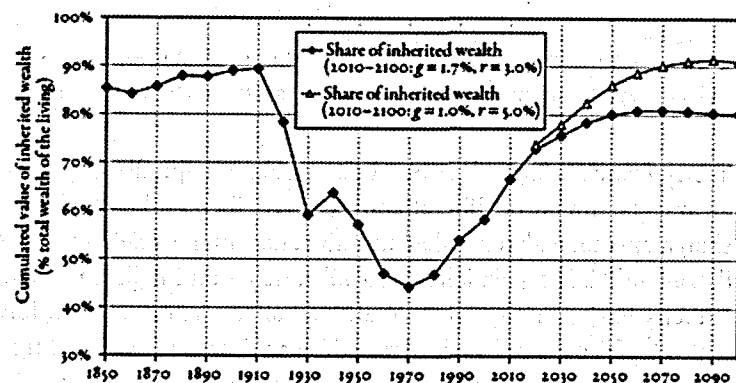
3. ÁBRA ■ A tőkejövedelmek és a legmagasabb (top 5%) bérek aránya, illetve együttes arányuk az USA-ban. Forrás: DUMÉNIL-LÉVY 2011.

Thomas Piketty francia közgazdász bemutatja, hogy a kapitalizmus hogyan vált rendkívül igazságtalanná a neoliberalizmus évtizedeiben. Tőketulajdonossá a kapitalizmusban alapvetően akkor válhat az ember, ha van megfelelő mennyiségű tőkéje vállalkozás indításához. Ez lehet saját tőke, de banki hitelhez is szükség van fedezetre. Piketty leírja,¹⁵ hogy míg a jóléti kapitalizmus korszakában folyamatosan csökkent a legfelső tíz százalék részesedése az összvagyonból, addig a neoliberalizmus korszakában ismét nőni kezdett. Ahogy ő fogalmaz, egyre inkább a *szupergazdagokra* korlátozódott a vállalkozás lehetősége, nekik volt ehhez megfelelő vagyonuk, míg a korábbi jóléti időszakban ennél sokkal szélesebb rétegek számára volt adott ez a lehetőség. Azaz a jóléti újraelosztás a garanciája annak, hogy a kapitalizmus valóban meritokratikus legyen. A neoliberalizmus szavakban meritokratikus, ténylegesen azonban ennek az ellentétét valósítja meg.

4. ÁBRA ■ A felső tíz százalék részesedése az összvagyonból, Európa és Egyesült Államok. Forrás: PIKETTY 2014.

Még rosszabb a helyzet, ha Piketty azon figyelmeztetését is komolyan vesszük, hogy a szupergazdagok vagyonának egyre nagyobb része származik öröklésből, azaz nem a jelenlegi tulajdonos érdeme annak rendelkezésre állása.

5. ÁBRA ■ Az öröklés aránya a jelenleg élő magánszemélyek teljes vagyonából, Franciaország. Forrás: PIKETTY 2014.

A neoliberális diagnózis és ígéret tehát hatott, a jóléti államon megerősödött széles középosztályok egyre több országban vonzóknak találták az adóterhek nélküli, még gyorsabb gazdagodás lehetőségét. A neoliberális kormányzatok nekiállhattak úgy-mond a „piac teremtő erejének” visszaállításához. Mai szemmel visszanezve azonban hatalmas az ellentmondás a választók felé kommunikált cél, illetve a tényleges

eredmények között. A retorika, a vetített jövőkép szerint az önmagukat a tőkepiacokról finanszírozó, egymással intenzív versenyben lévő cégek innovációinak következtében gyorsulnia kellett volna a növekedésnek, ez pedig lecsorgott volna a társadalom alsóbb rétegeihez is. Ennek a felvázolt folyamatnak a valóságban szinte minden eleme a visszájára fordult.

A neolib kormányzatok a piac visszaállítása helyett a nagyvállalati szektor urambátyám-kapitalizmusát intézményesítették, amelyben meglepően kisszámú tőkeerős szereplő foglyul ejtette az államot,¹⁶ és ahol az átlagszavazó álláspontjával szemben a gazdasági elit akarata érvényesül.¹⁷ A piaci verseny a (Magyarországon külföldi eredetük miatt inkább multiknak nevezett) nagyvállalati szektor dominanciája alatt meglehetősen korlátozott maradt. Means és Berle¹⁸ már a 20. század húszas éveit elemezve is megállapította, hogy az Adam Smith-i, családi vállalkozásokra építő versenykapitalizmust felváltották a gigantikus részvénytársaságok, a nagyvállalatok¹⁹ (corporations) oligopóliumai. Azóta ez még inkább így van. A masszív deregulációnak köszönhetően nem erősödött a verseny, hanem iparáganként alig néhány szereplő nőtt elképzelhetetlen méretűre. Leglátványosabb volt ez a pénzügyi szektor esetében, ahol ismert módon olyannyira hatalmasokká váltak a meghatározó holdingok, hogy rendszerkockázatot jelentettek volna, ha a világgazdasági válság idején az állam hagyja őket csődbe menni. („Too big to fail.”) Barack Obama elnök eredeti elképzeléseivel szemben ezért nem engedték öntisztuláson keresztül menni őket, főleg mert ők a politikai elit legnagyobb kampányszponzorai. A kormányzat az adófizetők pénzéből szédítő mértékű bankmentő akciót²⁰ hajtott végre, ami paradox módon oda vezetett, hogy a hat legnagyobb pénzintézet a teljes amerikai pénzügyi rendszer eszközállományának 67%-át tartja a kezében a válság után, míg azt megelőzően ez az arány csak 37% volt. Azaz a pénzügyi oligopólium súlya tovább nőtt.

Ma sokkal inkább igaz az, hogy túl nagyok ahhoz, hogy megengedhető legyen az összeomlásuk. Míg a boom-időszakban a pénzügyi szektor kikérte magának az állam szerepvállalását, a szabályozást, addig a pénzügyi rendszer összeomlása után csakis az állam volt képes annak megmentésére a totális összeomlástól. Ráadásul ahogy Adam Tooze figyelmeztet rá,²¹ Nagy-Britanniában a Munkáspárt tette ezt meg, míg az Egyesült Államokban Bush is csak a Demokrata Párt szavazataival volt képes a bankmentő csomagot elfogadtatni, a republikánusok többsége azt nem szavazta meg. Azaz mindkét esetben egy-egy elvileg baloldali párt hajtotta végre a magánveszteségek társadalmisítását, ami nem meglepő annak fényében, hogy azt megelőzően ők vettek részt nemcsak a pénzügyi szektor deregulációjában, ami a válsághoz vezetett, hanem a társadalmi tulajdon magánosításában is, ami a finanszírozást²² alapozta meg. Hasonló koncentráció jött létre a hadiiparban,

a polgári repülőgépgyártásban, az autógyártásban, az energetikában, a mobilkommunikációban, az élelmiszeriparban és számos más ágazatban. Az ezeket az iparágakat uraló korporációk többnyire mindenki számára ismert cégek.

A nagyvállalati szektor, illetve a szupergazdagok az amerikai politikai rendszer legnagyobb szponzorai. A *New York Times* 2015 októberében arról írt,²³ hogy mindösszesen 158 dúsgazdag amerikai család adta össze a közismerten csillagászati összegekbe kerülő elnökválasztási kampány adományainak felét, összesen 176 millió dollárt! Azaz egy háromszázhuszmillió lakosságú országban alig pár embernek akkora befolyása van, mint az ország felének! Az amerikai politikai rendszert Richard S. Katz és Peter Mair²⁴ politológusok ismert kifejezésével élve *kartellpártok* alkotják. A két nagy párton kívül gyakorlatilag esélytelen harmadik jelöltként indulni, mert a tömegmédiában folyó, csillagászati összegekbe kerülő választási kampányban esélye sincs egy, a kartellpártokat kihívó jelöltnek. Messze nem képes ugyanis olyan mértékű kampánytámogatást megszerezni, mint a két inkumbens párt jelöltjei. Az úgynevezett *Citizens United* legfelsőbb bírósági döntés óta joguk van korlátlanul költeni a politikusok mondanivalójának támogatására. A republikánusok által saját embereikkel teletömött legfelsőbb bíróság kifacsart érvelése szerint a korporációk „polgárok”, ezért a szólásszabadság nemkívánatos korlátozása lenne, ha korlátot szabnának kampánykiadásainak. Így azonban minden egyes amerikai választás többre és többre kerül,²⁵ és ma már a kampányköltségvetés nagyobbik részét átláthatatlanul költik el. A korporációk azonban nem adakoznak viszonzatlanul. Csak a jéghegy csúcsa volt a hírhedt ALEC-botrány,²⁶ amikor is kiderült, hogy mindenki által ismert nagyvállalatok írnak törvényeket, melyeket aztán képviselők jogalkotásra beterjesztenek.

Még átfogóbb képet nyújt két princetoni politikaprofesszor, Martin Gilens és Benjamin I. Page, akik azt vizsgálták²⁷ empirikus módszerekkel, hogy ki határozza meg a szakpolitikai döntéseket az Egyesült Államokban. Arra a következtetésre jutottak, hogy az „átlagszavazó” nem uralja az amerikai demokráciát. Nullaközel, szinte elhanyagolható befolyása van a tényleges politikai döntésekre. De a lobbicsoportok sem képviselik jobban az átlagos választót. Ezeknek az érdek-képviselői szervezeteknek valóban nagy a befolyásuk a döntésekre, és közülük is csak néhánynak (főképpen a szakszervezeteknek) korrelál a véleménye a társadalom többségével, ám az érdek-képviselői csoportok egészéé nem. A legbefolyásosabb csoportoké, az üzleti érdekeket képviselőké egyenesen negatívan korrelál a többség véleményével. Azaz az érdekképviselőnek ez a formája sem helyettesíti az átlagos választó közvetlen befolyását a politikai döntésekre. Ezzel szemben a gazdasági elit preferenciái nagymértékben érvényesülnek. Gyakorlatilag minden egyes alkalommal, amikor a szavazók többségének akarata szembekerül a gazdasági elitével,

a gazdasági elit preferenciái valósulnak meg. Meg kell jegyezni, hogy ez az elemzés még nem is volt képes annak kimutatására, hogy milyen mértékben képes megdolgozni a dominánsan a gazdasági elit birtokában lévő média a társadalom többségének vélekedését. A tanulmányról beszámolva a BBC keményen fogalmazott: „Az USA oligarchia, nem demokrácia”.²⁸

Amiről ezekben a tanulmányokban szó van, az tulajdonképpen a *foglyul ejtett állam* (captured state) problémája. A nagyvállalati szektor és a gazdasági elit az átláthatatlan pártfinanszírozáson keresztül fogva tartja a politikai elitet. Sőt, igen gyakran a forgóajtónak nevezett jelenségen keresztül maga válik a politikai elit részévé. Ennek legegyszerűbb képviselője Robert Rubin pénzügyminiszter volt, aki a Goldman Sachsot hagyta ott Bill Clinton kabinetjéért. Az ő nevéhez fűződik a híres Glass–Steagall-törvény deregulációja,²⁹ amely után Rubin szinte azonnal a Citigrouphoz igazolt. Bő egy évtizeddel később a szabályozás enyhítése sokak által dokumentált módon elvezetett a 2008-as jelzálog- és hitelderivátívaválsághoz. Hasonló módon még a nyolcvanas években, Thatcher miniszterelnöksége idején hajtották végre a londoni city deregulációját, a híres Big Banget. Ez tette Londont a globális pénzügyi világ, és egyben az offshore-hálózatok egyik központjává. 2008 után ennek a világnak az összeomlása okozta Nagy-Britannia hatalmas válságát. A forgóajtó jelentőségére szintén jó példa Dick Cheney volt egyesült államokbeli alelnök, aki a hadiiparban töltött be vezető tisztséget, és tartott fenn érdekeltséget, vagy az egykori külügyminiszter, Henry Kissinger, aki magán-tanácsadói praxisában is előszeretettel hivatkozik egykori állami tisztségére, mai fizetett üzleti elfoglaltságainak feltüntetése nélkül.³⁰

A hadiipari komplexum kitüntetett szerepe az angolszász modellben kitűnő példa arra, hogy a tankönyvi versenypiac elméleti logikája a gyakorlatban egészen másképp fest. De kérdéses a szabadpiac innovációs képességével kapcsolatos vélekedés is. Mariana Mazzucato *The Entrepreneurial State* (A vállalkozó állam)³¹ című munkájában eloszlatja a lassú, bürokratikus állam és a gyorsan reagáló, innovatív magánszektor mítoszát. Szeretággazóan mutatja be, hogy a zöld forradalomtól a biotechnológián át a Szilícium-völgyig hány helyen finanszírozta meg az állam a kockázatos alap kutatásokat, ezáltal lehetővé téve, hogy később a magánszektor nagyobb magabiztossággal hasznosíthassa ezeket a fejlesztéseket. Elhíresült elemzése szerint például az iPhone-ban szinte semmi olyan technológia nincs, ami ne állami fejlesztés eredményeképpen jött volna létre.

Az angolszásznak is nevezett neoliberális modell vonzerejét, illetve több évtizeden át tartó dominanciáját a jobb gazdasági teljesítmény mítosza adta. Ez azonban a valóságban sokkal inkább a szintén angolszász dominanciájú nemzetközi sajtó által kreált imázs, mint empirikus valóság. A Thatcher- és Reagan-kormány-

zatok semmilyen kiemelkedő sikert nem értek el. A két neoliberális vezető kormányzati időszakának gazdasági mutatói átlagosak voltak OECD-s összehasonlításban annak ellenére, hogy számos szerencsés fejlemény segítette őket. Ezek közül is kiemelkedik, hogy a nemzetközi olajárak a hetvenes évek olajválsága után zuhanóban voltak.

Nagyon érdekes empirikus vizsgálatokat³² végzett Larry M. Bartels az amerikai politikai rendszeren belüli eltérő gazdaságpolitikák sikerességét illetően. Összehasonlította a második világháború utáni keynesiánus (keresletnöveléssel, növekvő minimálbérekkel alulra újraelosztó), demokrata párti elnökök gazdasági és társadalmpolitikai sikerességét a piacpárti (az üzleti világhoz közeli és a minimálbért erodáló), republikánus párti elnökök ciklusaival. Egyértelműen azt találta, hogy a demokraták átlagban jóval magasabb gazdasági növekedést értek el, mint a republikánusok. A társadalmi egyenlőtlenségek pedig a demokraták időszakai alatt szinten maradtak, a republikánusok alatt viszont gyorsan nőttek. És mivel a republikánusok többen voltak kormányon, mint a demokraták, így jöhetett létre az Egyesült Államokra jellemző elképesztő osztálykülönbségek. Bartels tehát hasonló következtetésre jutott, mint Piketty: az újraelosztás nélküli kapitalizmus alapjellegzetessége a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése. A neoliberalizmus legtöbb alapvetését nem igazolja vissza az empirikus elemzés. A társadalmi különbségek és a növekedés kapcsolatát tanulmányozó közgazdászok nem találtak összefüggést³³ a két jelenség között, azaz nem látszik igaznak az az elképzelés, hogy a társadalmi különbségekre szükség lenne ahhoz, hogy az alul lévőket motiválja. Ha viszont egyenlőbb társadalommal is lehet magasabb növekedést produkálni, akkor azzal kell, mert annak a hatásai pozitívabbak mindenkire, még a gazdagabbakra is, ahogy azt Wilkinson és Pickett bemutatták.³⁴

Az Egyesült Államok autonarratívájának központi eleme a „bárból lehet elnök”, azaz a nagyfokú társadalmi mobilitás narratívája. Ugyanezt a szinte mindenki számára vonzó, erkölcsi axiómáinkra ható ígéretet hasznosítja a neoliberalizmus mint populista ideológia. Ahogy Martijn Konings³⁵ holland gazdaságszociológus figyelmeztet bennünket: a neoliberalizmus egyes társadalmi csoportok köreiben akár saját gazdasági érdekeikkel szemben is népszerű. Ahogy Bartelsnél is láttuk: a republikánusok piacpárti kormányzásai hátrányosan érintették az eliten kívüli néprétegeket, a párt ennek ellenére sikeresebb volt demokrata riválisánál. Ennek okát Konings abban látja, hogy ez az ideológia képes magát populizmus formájában megfogalmazni. Azt vetíti ki, hogy a piaci folyamatok megteremtése/visszaállítása a valódi teljesítmények tényleges jutalmazásához vezet majd el. Ez tehát egy meritokratikus, az embereket érdemeik szerint elismerő jövőkép, amely egyfajta megtisztulást ígér: egyfajta protestáns etika. Ráadásul retorikai szinten még

„demokratizálja” is a piaci sikert: egy „valódi” piaci versenyben elvileg bárki sikeres lehet, nem csak az oligarchák. Hogy ne lenne ez vonzó? A valóságban azonban az állam neoliberális kivéreztetése soha nem az élénkebb piaci versenyhez, hanem a neoliberálisokat megfinanszírozó gazdasági elit befolyásszerzéséhez, a foglyul ejtett államhoz vezetett. Jól szemlélteti ezt a kontrollt Gilens és Page már említett elemzése, amely empirikusan bemutatja, hogy szinte minden egyes alkalommal, amikor az amerikai átlagszavazó és az amerikai gazdasági elit érdekei ütköznek, az utóbbi akarata érvényesül.³⁶ A valódi verseny, a társadalmi mobilitás bezárulását pedig eklatánsan demonstrálja több elemzés is, melyek szerint az Egyesült Államok mobilitási szintje nemcsak a skandináv államokénál és Kanadáénál alacsonyabb, de a britekénél és a németekénél is.³⁷

Ahogy sok más szerző, Bartels is felteszi a kérdést, hogy vajon miért választják meg mégis gyakrabban a gazdasági elithez nem tartozó amerikaiak a republikánusokat, mint a demokratákat, ha ennyire egyértelmű, hogy a fontos gazdasági kérdésekben, azaz mind a növekedésben, mind pedig a társadalmi egyenlőtlenségekben kimutathatóan káros számukra a republikánusok kormányzása. Azért, mert a neoliberális republikánusok soha nem győzhetnének, ha felfednék tényleges osztálycéljaikat, azaz a leggazdagabbak további gazdagodását, ezért a társadalmi osztályokat keresztbevágó kulturális toposzokkal operálnak. Ilyenek például a vallásosság, amely különösen a szegényebb spanyol ajkú szavazókat vonzza osztályérdekeik ellenére, és ilyen az abortusz, az egyenműek házassága vagy éppen a szabad fegyverviselés. Az ehhez hasonló témák médián belüli csúcsra járatásával a neoliberális gazdasági agenda ellenére is biztosítani képesek szavazati többségüket. Hozzátehetjük, hogy minél inkább előtérbe kerülhetnek ezek a kulturális témák a gazdaságiak elfedésére, annál könnyebben előfordulhat, hogy a szabadpiaci konzervatívok ellenfeleivé nem a proszociális, újraelosztó keynesiánusok válnak, hanem egyre inkább a szintén szabadpiaci kulturális liberálisok. Ez a folyamat világszerte érzékelhető.

Bartels azonban más okokat is felfedezni vél a neoliberális republikánusok sikere mögött. Ismét csak empirikus eszközökkel bemutatja, hogy a republikánusok hiába teljesítenek rosszabbul a gazdaságpolitika szempontjából a ciklus egészére nézve, annak utolsó fázisában, azaz a választási évben jelentős jövedelemkiáramlást tesznek lehetővé a szegényebb rétegek felé. A szavazók pedig Bartels elemzése szerint nem rendelkeznek még középtávú emlékezettel sem: a választási időszakban tapasztalt javulás alapján újraszavazzák a neoliberálisokat. Megjegyzendő, hogy a szavazatszerző választási költségezt Magyarországon sokan a magyar politikai rendszer sajátos betegségének tartják. Láthatólag nem így van. Olyan fejlett társadalmakban is, mint az Egyesült Államok, folyamatosan jelen van.

Am a republikánusok sikerének még ennél is jelentősebb okaként tárja fel Bartels a megvásárolt média jelenségét, amikor is a nagyvállalati szektor és a gazdasági elit kampánytámogatása nagyobb részben áramlik a republikánusok felé. Ennek pedig – ahogy szintén kimutatja – az a hatása, hogy a republikánusok többlet-médiakiadása képes átlendíteni a választásokat saját javukra. Éppen annyival több pénz áll rendelkezésükre, amivel rendre „megvásárolhatják” a médián keresztül a választásokat maguknak. Mivel ezt egy idő után a demokraták is érzékelték, és mivel a gyorsuló ütemben dráguló amerikai politikai kampányokban lépést akartak tartani, kénytelenek voltak gazdaságpolitikájukban alkalmazkodni a nagyvállalati szektor és a gazdasági elit akaratahoz. Különösen nagy nyomás alá kerültek a már említett Citizens United-döntés után, amely gyakorlatilag korlátlanná tette a nagyvállalati szektor befolyásszerzését az amerikai politikai rendszerben. Mindennek eredményeképpen Bartels azt érzékeli, hogy fokozatosan eltűnőben van a két párt közti különbség a gazdaságpolitika tekintetében. Idővel a demokraták is igazodtak a neoliberális gazdaságfilozófiához, a foglyul ejtett állam jelenségéhez.

Bartels ezen eredményei is megmutatják, mennyire elégtelen csupán a közgazdaságtannal foglalkozni, és mennyire szükséges a politikai gazdaságtani megközelítés. A gazdasági élet kérdései gyakran a szűken értelmezett gazdasági viszonyokon kívül, a hatalmi játszmák politikai keretein belül dőlnek el.

Az Egyesült Királyságban Thatcher kormányzását segítette, hogy az ő miniszterelnöksége alatt kezdődött meg érdemi mértékben az északi-tengeri gázkitermelés. Ahogy Paul Johnson konzervatív történész egyszer megjegyezte: „Oil wells are a girl's best friend”.³⁸ Ezenkívül Thatcher a privatizációs bevételekből is óriási költségvetési összegekre tett szert. Egy megelőző korszak konzervatív miniszterelnöke, Harold Macmillan meg is vádolta azzal, hogy úgymond „eladogatja a családi ezüstit”.³⁹ Ez a mondás azóta minden bevételnövelő privatizáció esetén előkerül világszerte az ellenzék részéről. Mindezek ellenére fontos megjegyezni, hogy kormányzásának egyetlen évében nem volt többletben a költségvetés! Az államadósságot sikerült ugyan valamelyest csökkentenie – ilyen bevételek mellett megdöbrentő lenne, ha nem sikerült volna –, ám a brit magángazdaság adósságállománya ebben az időszakban emelkedett az egekbe. A Világbank adatai szerint a magángazdaság adósságállománya a pénzügyi szektor nélkül 1980-ban még csak a GDP 26,1%-án állt. 1990-re ez az arány a hitelkártyák megjelenése és a pénzügyi dereguláció miatt elérte a 107,4%-ot! Az emelkedés Thatcher lemondása után is folytatódott, hiszen a Big Bangnek nevezett dereguláció után London lett a világ gazdaság egyik pénzügyi központja, míg 2008-ban az egész kártyavárszerűen össze nem omlott.

Ronald Reagan esetében nemcsak a magángazdaság adósságállománya lódult meg, hanem ismert módon az államadósság növelését is felhasználta a gazdaság

stimulálására. Gyakorlatilag az egyre jobban elszabaduló adósságból finanszírozta a gazdasági növekedést, ami meglehetősen ellentmondásos gazdaságpolitika egy olyan politikustól, akit a túlköltekező állam megfékezésének csatakiáltásával választottak elnökké. Ahogy azt Steve Keen bemutatja, az amerikai gazdaság növekedését gyakorlatilag a nyolcvanas évek óta már az adósság hajtja.⁴⁰ Reagan a legmagasabb személyijövedelemadó-kulcsot az 1981. évi 70%-ról 1988-ra 22%-ra csökkentette, a vállalati nyereségadót pedig 28%-ról 20%-ra.⁴¹ Miután adócsökkentései ugyanúgy költségvetési hiányhoz vezettek, mint Thatcher hasonló próbálkozásai⁴² és a hasonló adócsökkentések általában, először visszavont számos adókedvezményt, majd más adókat növelni kezdett.⁴³ Végül az ilyenkor gyakran logikusan következő deficitfinanszírozáshoz folyamodott.

A republikánus mítoszok szerint Reagan csillagháborús programja eladósította és térdre kényszerítette a Szovjetuniót. Mint ahogyan azonban már említettük, a Szovjetunió alacsony adósságállománnyal omlott össze, azaz ez a mechanizmus nem működhetett. Reagan – neoliberális meggyőződésével szemben – tulajdonképpen hadi keynesianus gazdaságpolitikával stimulálta az amerikai gazdaságot, és óriási adóssághegyet hagyott maga után. Vele kezdődött meg az amerikai gazdaság végletes eladósodása, melyet Clinton épphogy szinten tudott tartani, főleg káros megszorításokkal. Ezek után az ifjabb Bush elnök drasztikus adócsökkentései – amelyek Obama elnök időszakára is áthúzódtak – ismét jelentősen meglágyították az adósságállomány emelkedését. Akárcsak az Orbán-kormány egykulcsos adójánál és szinte minden más hasonló adócsökkentésnél, ismét a régi neoliberális recept valósult meg: az adócsökkentés nem a Laffer-féle elmélet által ígért bevételnövekedéshez,⁴⁴ hanem drámai bevételkieséshez és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez vezetett. Már a reagani időszak adócsökkentései közben is alaposan megnyirbálták a szegényeket segítő programokat, miközben a katonai kiadásokat változatlan áron az 1980-as 267 milliárdról 1988-ra 393 milliárdra emelték.⁴⁵ Ugyanebben az időszakban az államadósság a GDP harmadáról a felére emelkedett. Mikor Reagan szemére vetették, hogy a gazdasági újjáéledés rekordméretű hiányokkal jár együtt, a rá jellemző derűvel csak így reagált: „Nem foglalkozom a deficittel. Épp elég nagy, hogy gondoskodjon magáról!”

Thatcher katonai költségei szintén ismertek, mindenekelőtt a Falkland-szigeteki kalandja, amikor egy Nagy-Britanniától 8000 mérföldre fekvő terméketlen kis sziget pár ezer brit állampolgárságú lakosa érdekében olyan háborút viselt, mely hárommilliárd font költségvetési forrást emésztett fel.⁴⁶ A Vaslady „lilliputi háborúja” nem melleleg a választások előtt visszahozta a biztos bukásból népszerűségi mutatóit. Újraválasztási esélyein a választókerületek átszabása, illetve a társadalomfilozófiai viták miatt több pártra szakadt baloldali ellenzék is sokat segített – mind-

ezek nélkül valószínűleg nem választották volna meg újra. A népszerűség-növelő konfliktusok ezen archetípusa óta a nemzeti érzés mesterséges felcsiholását választási célokból „Falkland-effektusnak” nevezi a politikatudomány.

Az angolszász országokban erősen visszaszorították a szakszervezeti jogosítványokat. Margaret Thatcher szimbolikus, győztes csatát vívott a szénbányászok szakszervezetével szemben, Ronald Reagan pedig a sztrájkoló légiirányítók lecszerelésével törte meg a tengerentúli foglalkoztatottak önbizalmát. Inkonzisztens hozzáállásuk példája, hogy ezzel egy időben mindkét vezető teljes politikai súlyával támogatta a szovjetbarát kormánnyal szemben álló lengyel Szolidaritás szakszervezet követeléseit. A drámaian meggyengített brit szakszervezetek Thatcher után képtelenek voltak fenntartani a tőkének és a munkásságnak a 20. század első felében még fennálló egyensúlyát.

Thomas Piketty francia közgazdász bemutatta, hogy a munkásság erőteljes érdekérvényesítése, illetve újraelosztás hiányában a kapitalizmus alapvető sajátossága a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése. Empirikus adatai szerint⁴⁷ a társadalom felső rétegeinek vagyona az 1700-as évektől az első világháborúig növekvőben volt. Ekkorra elérte az éves össztermék hétszeresét Franciaországban és az Egyesült Királyságban. A jóléti állam nélküli kapitalizmus erősen a tőketulajdonosoknak kedvez. A 20. században aztán ez az arány csökkent, elsősorban a felhalmozott vagyont fizikailag tönkretevő világháborúk miatt, másodsorban a szegényeknek esélyt adó jóléti államoknak, a magas örökösödési illetéknek és a nagyon magas felső jövedelmiadó-kulcsoknak köszönhetően.

Thatcher óta az Egyesült Királyságra hajlamosak vagyunk a neoliberalizmus fellegváraként gondolni, megfélekezve a második világháború utáni brit jóléti államról. Clement Attlee munkáspárti miniszterelnök neve – a sokkal problémásabb hagyatékú Churchill-lel és Thatcherrel ellentétben – nem ismert Magyarországon, pedig az ő második világháború utáni kormánya vezette be a brit jóléti államot, és hozta létre államosításokkal a vegyes tulajdonú gazdaságot. Ez olyannyira sikeres volt, hogy 1957-ben még az akkori konzervatív miniszterelnök, Harold Macmillan is ezen háború utáni konszenzus híveként mondhatta a királynő brit alattvalóinak: „Ilyen jól még soha nem éltetek!” A jóléti újraelosztás nélkül a vagyon koncentrációja folyamatosan nőtt volna, és az örökösödés meghatározó lett volna ebben a vagyonosodásban. Olyannyira meghatározó, hogy Piketty külön nevet is ad ennek a jelenségnek: Rastignac-dilemmának nevezi Balzac *Goriot* apójának hősét megidézve. A dilemma lényege, hogy munkával az ember soha nem juthat a gazdagok közé. Az egyetlen nyitva álló út, ha Rastignac elvesz inkább egy gazdag örökös lányt. Ezt az irodalmi leírást igazolják Piketty empirikus adatai, melyeket a szerző nyilvánosan hozzáférhetővé tett.

1945 és 1975 között volt tehát a kapitalizmus aranykora. Még az Egyesült Királyságban is jóléti állam volt, Nyugat-Németországban szociális piacgazdaság és német gazdasági csoda, Franciaországban a „dicsőséges harminc év”. A kapitalizmuson belüli jövedelmek egyenlőtlensége a skandináv jóléti államokban volt a legalacsonyabb, ez a világtörténelemben rekordnak számít. Az európai és a távolkeleti országok gyorsabban növekedtek, mint valaha, magas volt a foglalkoztatás, magasak voltak a tőkét, a vagyont és az örökösödést terhelő adók. Bár Piketty a demokráciáról nem ír, de hozzátehetjük, hogy ez volt a nyugati demokráciák aranykora is. A megerősödött középosztályok viruló demokráciákat működtettek.

Am a késő hetvenes évek Thatcher- és Reagan-féle „forradalmaival” a kapitalizmus visszafelé indult el, a 19. századi formája felé. A tőkét és a magas jövedelmeket terhelő adókat radikálisan csökkentették, az örökösödési adót gyakorlatilag eltörölték. A neoliberalizmus évtizedeiben a vagyonosok vagyonának aránya a nemzeti össztermékhez mérten ismét emelkedni kezdett, és a 21. század elejére ismét elérte a 19. századi, a jóléti államot megelőző mértéket. Megint csak hozzátehetjük: a jóléti államok időszakának viruló demokráciája a középosztály hanyatlásával szintén hanyatlani kezdett, és világszerte drámaian meggyengült. Ráadásul a gazdaság növekedési potenciálja is radikálisan visszaesett a jóléti állami korszakhoz képest. Piketty szerint „az az elképzelés, hogy a szabad verseny véget vet az örökölt vagyonra építő társadalomnak és egy meritokratikus világhoz vezet, veszélyes illúzió”.⁴⁸

Elmondható tehát, hogy a kapitalizmusnak a növekedésre gyakorolt hatását a második világháború után a jóléti állam tartotta életben, a neoliberalizmus időszakában viszont egy sokkal alacsonyabb növekedést eredményezett az állami és magánszféra hitelállományának növekedése. A kapitalizmus rajongói – mert ilyenek is vannak – gyakran idéznek egy híres, hokiütő alakú ábrát, mely szerint a világtörténelem évezredekén át tartó alacsony növekedése után a kapitalizmus gyújtja be a gazdasági növekedés rakétáit. Piketty adatai afelé mutatnak, hogy a 20. században ezt a növekedést már a jóléti állam tartotta életben, annak leépítésével a növekedés visszaesett. Amikor Kína gazdasági felzárkózása megvalósul majd, a világ gazdasági növekedése véget ér, a növekedési görbe kilapul. A tőkejövedelmek profitaránya tartósan meg fogja haladni a gazdasági növekedés ütemét, ami a már ma is felfoghatatlanul tehetős szupergazdagok további tőkekoncentrációjához fog vezetni, ez pedig széttepi a még formálisan demokratikus nyugati társadalmak szövetét.

Piketty igazolja, hogy a topmenedzserek csillagászati fizetéseit például az angolszász országokban sok minden indokolja, de a teljesítményük semmiképpen.⁴⁹ Annak összege leginkább a jövedelmezésüket meghatározó igazgatótanácsokkal való összejátszásban keresendő. Piketty szerint az ilyen jövedelmekre az államnak

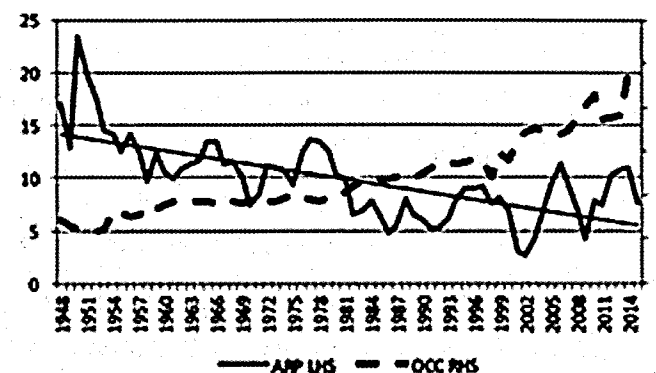
szupermagas, „konfiskatorikus” (elkobzó mértékű) legfelső jövedelemadó-kulcsot kellene kivetnie. Piketty egyértelműen progresszív jövedelemadóban gondolkodik, hiszen egykulcsos adók a fejlett nyugati világban nincsenek. Ez semmivel nem vetné vissza a termelékenységet, de csökkentené a szupergazdagok politikai erejét. Ezenkívül szükség van a tőke, a vagyon és az örökösödés magas kulcsú adóztatására is. Nem mentség az offshore-országok léte sem: Piketty szorosan együttműködött Gabriel Zucmannel, az adóparadicsomok első számú tudományos szakértőjével, és javaslatot is tettek a probléma megoldására: az offshore-vagyonok teljes elkobzását javasolják!⁵⁰

A NEOLIBERALIZMUS VÁLASZ A SÜLLYEDŐ PROFITRÁTA KIHÍVÁSÁRA

A marxiánus válságelméletek alapvető eleme a süllyedő profitráta elmélete. Ez Marx eredeti projekciója, mely szerint a kapitalizmus nemcsak hogy időszakos válságokban van, hanem önmaga megsemmisítése felé halad.

Ennek a tézisnek az alapja az, hogy Marx szerint a profit forrása a hozzáadott érték egy részének kisajátítása a tőkés által. Többletértéket pedig csak a munka képes előállítani (munkaérték-elmélet). Viszont a tőkés rákényszerül, hogy a technológia fejlődésével egyre magasabb arányú gépesítést vezessen be. Ez viszont csökkenti a munka arányát a technológiához képest a vállalat működésében. Ez az, amit a hétköznapi életben úgy hívunk, hogy az automatizáció. A 19. században a legtöbb foglalkoztatott még az iparban dolgozott. Ha a 20. században nem jött volna létre a tömeges állami foglalkoztatás, akkor az ipari munkahelyek folyamatos megszűnésével ma már a társadalom nagyobb részének nem lenne munkahelye. Az ipari munkahelyek ugyanis manapság egy fejlettebb gazdaságnak csupán negyedét-ötödét teszik ki. Manapság pedig ismét terítéken van az a probléma, hogy az automatizáció és az algoritmusok terjedésével rövid időn belül a fennmaradó termelő munkahelyek is elvesznek majd.

Ám kizsákmányolni, azaz a hozzáadott értéket elvonni a tőkés csak a munkástól tud, a géptől nem. A munkásnak kifizetünk egy előre meghatározott bért, majd ennél magasabb értékű munkát sajtolunk ki belőle. Szemben Paul Samuelson hírhedt állításával, a munkavállaló nem olyan, mint egy beszállító. A munkás nem saját munkaerejével piacra lépő vállalkozó. A beszállítótól a munkája termékét vásároljuk meg, a munkástól viszont a munkaidejét! Ebből a szempontból a foglalkoztatási szerződésre alapuló munkapiac egészen különleges, semmi más

6. ÁBRA ■ A profitráta (folyamatos vonal) és az automatizáció (Marxnál „szerves összetétel” – szaggatott vonal) trendvonalai, USA, 1945–2014. Forrás: CARCHEDI-ROBERTS 2018.

piachoz nem hasonlítható a gazdaságon belül, hiszen nem egy termék eladásáról és vételéről szól.

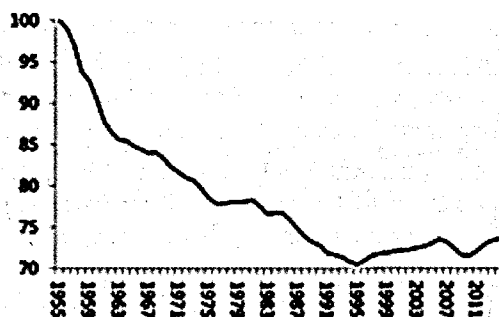
Jó példa arra, hogy egy gépet nem lehet kizsákmányolni, hogy egy benzinüzemű autó körülbelül 200 ezer kilométert bír ki, és éppen ennek megfelelő összegért veheti meg a taxis – azaz a terméket, volument vesz, nem pedig munkaidőt. (Szerencsés esetben egyes autókból többet is ki lehet sajtolni, de más autók hamarabb tönkremennek. A 200 ezer kilométer tehát egy középérték: egy frissen vásárolt autó nagyjából ennyi megtett út után megy tönkre.)

A termelés fokozódó gépesítésével a tőkés csökkenő profitrátaival kell szembeesülni, hiszen egyre kevesebb embert képes kizsákmányolni. A süllyedő profitráta tézise azonban hosszabb távon a kapitalizmus megsemmisüléséhez vezet Marx szerint. Ez az eredeti marxi elmélet egyik legerősebb állítása.

A kapitalizmus természetesen sokféleképpen igyekszik a válságokat elkerülni:

- hatékonyabb technológiákat hoz létre és vezet be;
- spekulál a nem termelő ágazatokban, mindenekelőtt a pénzügyi szektorban;
- új piacokat igyekszik meghódítani, illetve új, olcsóbb munkaerőt használni külföldön.

Ezek a törekvések időről időre lelassítják a profit csökkenő rátájának marxi törvényét, ám a marxiánusok szerint hosszabb távon megállítani nem tudják azt, a beruházott tőkére vetítve. Hosszabb távon tehát a kapitalizmus felszámolja önmagát. Rövid távon azonban válságokat produkál. A gazdaság képtelen a korábbi profitrátát hozni. Ilyenkor a beruházott tőke megsemmisül: a nem nyereséges cégek tönk-

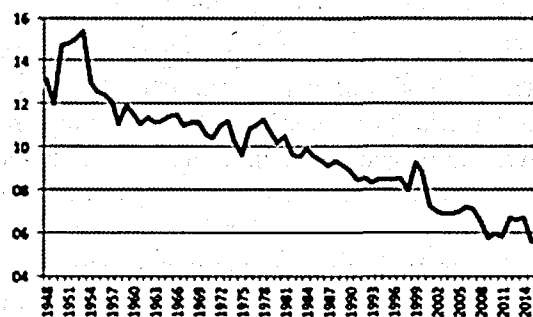

7. ÁBRA ■ Átlagos profitráta az Egyesült Államokban, tízéves mozgóátlag, 1955=100%. Forrás: CARCHEDI-ROBERTS 2018.

remennek, az elavult technológiát kiszorítja az új, ezzel viszont a profitráta ideiglenesen ismét emelkedik kicsit. Ám a hosszabb távú trend süllyedő.

Az Egyesült Államok mint a világgazdaság meghatározó centruma jól illusztrálja ezt a folyamatot. A profitráta süllyed, bár nem folyamatosan. A neoliberalizmus korszakában ellensúlyozza a csökkenést, hogy a megtermelt hozzáadott értékből a tőke nagyobb részt hasít ki magának a bérek arányának visszaszorításával. Ellensúlyozza a globalizáció folyamata, az, hogy az amerikai cégek olcsóbb munkaerőre váltanak külföldön. Illetve ellensúlyozza a nem termelő ágazatok (pénzügyi, ingatlan stb.) előretörése, melyeknek magasabb a profitabilitása. Ám a hosszabb távú trend lefelé tartó.

A hetvenes évektől beköszöntő neoliberalizmus a marxianusok szerint tehát nem más, mint a tőke válasza a csökkenő profitrátára. A kapitalizmus jóléti állami korszakában a gazdaságban megtermelt hozzáadott értéken belül a profit aránya

8. ÁBRA ■ A profitráta trendje, ha változatlanul tartjuk a profit arányát a hozzáadott értéken belül (marxiánus nyelvezetben ez a kizsákmányolási ráta), USA, 1945–2014. Forrás: CARCHEDI-ROBERTS 2018.

visszaszorult a bérek javára, mert erősek voltak a szakszervezetek, és az állam is támogatta őket. A neoliberalizmussal azonban megvalósult a nagyvállalati szektor által foglyul ejtett állam, amely gyengíti a szakszervezeti jogosítványokat. Így a megtermelt hozzáadott értéken belül a profit aránya nőni kezd a bérek kárára. Ez megállítja a befektetett tőkére vetített profitráta zuhanását, ha visszafordítani nem is tudja azt.

A marxi alaptrend azonban nem változik. Ha a ténylegesen tapasztalt profitrátát korrigáljuk a kizsákmányolási ráta változásával, azaz ha továbbra is a korábbi alacsonyabb szinten tartanánk a profit részesedését a megtermelt hozzáadott értékből, akkor a tőkére vetített profitráta a neoliberalizmus korszakában is zuhant volna.

Összegezve tehát a neoliberalizmus nem más, mint osztálykonfliktus, amely a kapitalizmus jóléti modelljére válaszként jött létre. Neoliberalis nézeteket vallani tehát klasszista nézet (osztályalapú kivételezés, hasonlatosan a faji alapú rasszizmushoz vagy a nemi alapú szexizmushoz). A hetvenes évektől világszerte uralkodó neoliberalizmus 2008-ra súlyos válságba sodorta a világgazdaságot. Meghaladását az államok feletti erős politikai kontroll nehezíti.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ACEMOGLU, Daron – ROBINSON, James A. (2012): *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. New York: Crown Publishers.
- ALESINA, Alberto – RODRIK, Dani (1994): Distributive Politics and Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, no. 109, 465–490.
- BARTELS, Larry M. (2008): *Unequal Democracy The Political Economy of the New Gilded Age*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- BELLER, Emily – HOUT, Michael (2006): Intergenerational Social Mobility: The United States in a Comparative Perspective. *Future of Children*, 16., 19–36.
- BÉNABOU, Roland (1996): Inequality and Growth. In: BERNANKE, Ben S. – ROTEMBERG, Julio J. (eds): *National Bureau of Economic Research Macroeconomic Annual, Volume 11*. Cambridge, MA: MIT Press. 11–76.
- BERLE, Adolf – MEANS, Gardiner (1932): *The Modern Corporation and Private Property*. Transaction Publishers.
- BLYTHE, Mark (2013): *Austerity: The History of a Dangerous Idea*. Oxford: Oxford University Press.
- BURGIN, Angus (2012): *The Great Persuasion: Reinventing Free Markets since the Depression*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- CALDWELL, Bruce (2004): *Hayek's Challenge. An Intellectual Biography of F. A. Hayek*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- CAMPBELL, John (2008): *Margaret Thatcher The Iron Lady*. Vol. 2. London: Vintage.

- CARCHEDI, Guglielmo – ROBERTS, Michael (2018): *World in Crisis: A Global Analysis of Marx's Law of Profitability*. Chicago: Haymarket.
- CROUCH, Colin (2009): Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime. *British Journal of Politics and International Relations*, 11, no. 3, 382–399.
- CSABA, László – SZAMUELY, László (1998): Economics and system changes in Hungary, 1945–96. In: WAGENER, Hans-Jürgen (ed.): *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. London – New York: Routledge. 158–212.
- DUMÉNIL, Gérard – LÉVY, Dominique (2004): *Capital Resurgent: Roots of the Neoliberal Revolution*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- DUMÉNIL, Gérard – LÉVY, Dominique (2011): *The Crisis of Neoliberalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- EBENSTEIN, Lanny (2007): *Milton Friedman: A biography*. New York: Palgrave Macmillan.
- FRANK, Thomas (2017): *Listen Liberal – What ever happened to the party of the people?* Picador.
- FRIEDMAN, Milton (1951): Neoliberalism and its Prospects. *Farmand*, February 17, 89–93.
- FRIEDMAN, Milton (1962): *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- GALBRAITH, James K. (2008): *The Predator State*. New York: Free Press.
- GIDDENS, Anthony (1999): *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. London: Polity Press.
- GILENS, Martin – PAGE, Benjamin I. (2014): Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens. *Perspectives on Politics*, 12, no. 03 (September 2014), 564–581.
- HARING, Norbert – DOUGLAS, Niall (2012): *Economists and the Powerful: Convenient Theories, Distorted Facts, Ample Rewards*. London – New York – Delhi: Anthem Press.
- HARVEY, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- HAYEK, Friedrich (1944): *The Road to Serfdom*. London: Routledge.
- JOHNSON, Simon – KWAK, James (2010): *13 Bankers: The Wall Street Takeover and the Next Financial Meltdown*. New York: Pantheon Books.
- JONES, Stedman (2012): *Masters of the Universe: Hayek, Friedman and the Birth of Neoliberal Politics*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- KATZ, Richard S. – MAIR, Peter (1995): Changing Models of Party Organisation and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*, 1., no. 1., 5–31.
- KEEN, Steve (2011): *Debunking Economics: The Naked Emperor Dethroned*. London – New York: Zed Books.
- KLEIN, Naomi (2007): *The Shock Doctrine*. London: Penguin.
- KLEINKNECHT, William (2010): *The Man Who Sold the World: Ronald Reagan and the Betrayal of Main Street America*. New York: Nation Books.
- KONINGS, Martijn (2015): *The Emotional Logic of Capitalism: What Progressives Have Missed*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- KUTTNER, Robert (2007): The Bubble Economy. *The American Prospect*, September.
- LAFFER, Arthur (2004): *The Laffer Curve: Past, Present and Future*. Washington DC: The Heritage Foundation.

- LAPAVITSAS, Kostas (2013): *Profiting without Producing: How Finance Exploits Us All*. London: Verso.
- MAZZUCATO, Mariana (2013): *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths*. London: Anthem Press.
- MIROWSKI, Philip (2014): *Never Let a Serious Crisis Go To Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*. London New York: Verso.
- MIROWSKI, Philip – PLEHWE, Dieter (2009): *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Cambridge, MA – London: Harvard University Press.
- PEROTTI, Roberto (1996): Growth, Income Distribution and Democracy. What the Data Say. *Journal of Economic Growth*, 1, 149–187.
- PERSSON, Torsten – TABELLINI, Guido (1994): Is Inequality Harmful for Economic Growth? *American Economic Review*, no. 84, 600–621.
- PIKETTY, Thomas (2014): *Capital in the Twenty-first Century*. Cambridge, MA – London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- POLLIN, Robert (2005): *Contours of Descent: US Economic Fractures and the Landscape of Global Austerity*. London: Verso.
- SKED, Alan – COOK, Chris (1993): *Post-War Britain. A Political History 1945–1992*. London: Penguin.
- SLOBODIAN, Quinn (2018): *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- SOLOMON, Gary (2002): Cross-Country Differences in Intergenerational Earnings Mobility. *Journal of Economic Perspectives*, no. 16, 59–66.
- SOLOW, Robert M. (2000): Unemployment in the United States and in Europe: A Contrast and the Reasons. *Munich: CESifo Working Paper Series*, No. 231.
- STANDING, Guy (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Publishing.
- STIGLER, George (1971): The Theory of Economic Regulation. *Bell Journal of Economics and Management Science*, No. 3, 3–18.
- STREECK, Wolfgang (2014): *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. London: Verso Books.
- TEMPALSKI, Jerry (2003): *Revenue Effects of Major Tax Bills*. Working Paper. Washington DC: US Treasury Office of Tax Analysis.
- TOOZE, Adam (2018): *Crashed: How a Decade of Financial Crisis Changed the World*. New York: Viking.
- TOYNBEE, Polly – WALKER, David (2011): *The Verdict: Did Labour Change Britain?* London: Granta Books.
- WAPSHOTT, Nicholas (2014): *Keynes és Hayek: Az összecsapás, amely meghatározta a modern közgazdaságtant*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- WILKINSON, Richard G. – PICKETT, Kate (2009): *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*. London: Allen Lane.
- ZUCMAN, Gabriel (2014): *La richesse cachée des nations: Enquete sur les paradis fiscaux*. Paris: Le Seuil.

JEGYZETEK

- ¹ Messze a teljesség igénye nélkül: DUMÉNIL és LÉVY: *The Crisis of Neoliberalism*. 2011; DUMÉNIL és LÉVY: *Capital Resurgent: Roots of the Neoliberal Revolution*. 2004; MIROWSKI és PLEHWE: *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. 2009; MIROWSKI: *Never Let a Serious Crisis Go To Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*. 2014; KLEINKNECHT 2010; JONES 2012; HARVEY 2005; EBENSTEIN 2007; CALDWELL 2004; BURGIN 2012; BLYTHE 2013; STREECK 2014; SLOBODIAN 2018; TOOZE 2018.
- ² FRIEDMAN 1951.
- ³ www.montpelerin.org. Lásd még: BURGIN 2012.
- ⁴ Meghatározó műveik: HAYEK 1944, FRIEDMAN 1962.
- ⁵ John Kenneth Galbraith kanadai-amerikai közgazdász ironikus megjegyzése szerint a neolibek világképében a gazdagok azért nem akarnak dolgozni, mert nincs elég jövedelmük, a szegények pedig azért, mert túl sok a jövedelmük.
- ⁶ GIDDENS 1999.
- ⁷ STIGLER 1971, No. 3; ACEMOGLU–ROBINSON 2012; GALBRAITH 2008.
- ⁸ STREECK 2014.
- ⁹ SOLOW 2000.
- ¹⁰ FRANK 2017; POLLIN 2005; TOYNBEE–WALKER 2011 stb.
- ¹¹ Lásd erről Steve Keen kutatásait (KEEN 2011).
- ¹² CROUCH 2009.
- ¹³ STANDING 2011.
- ¹⁴ DUMÉNIL–LÉVY 2011.
- ¹⁵ PIKETTY 2014.
- ¹⁶ GALBRAITH 2009.
- ¹⁷ GILENS–PAGE 2014.
- ¹⁸ BERLE–MEANS 1932.
- ¹⁹ Érdekes, hogy ez a szó szinte minden nyugati nyelvben létezik, a magyarban viszont nem. Helyette a „multi” szó honosodott meg, valószínűleg azért, mert nálunk ez a szektor a transznacionális befektetők képében jelent meg először. Időközben magyar korporációk is jelentős befolyásra tettek szert a gazdaságban. Ezeknek a cégeknek nem feltétlenül kell transznacionálissá válniuk, hogy működésük jellegzetességei megmutatkozzanak, ezért hasznos lenne a korporáció szó meghonosítása. A nagyvállalati szektor szó magában foglalja az állami nagyvállalatokat.
- ²⁰ A 2008-as amerikai pénzügyi válságot és az ahhoz vezető folyamatokat legérdekesebben talán JOHNSON és KWAK (2010) írja le.
- ²¹ TOOZE 2018.
- ²² LAPAVITSAS 2013.

- ²³ *New York Times*, 2015. október 10.
- ²⁴ KATZ–MAIR 1995.
- ²⁵ Sok hasznos információt tartalmaznak minderről a Center for Responsive Politics <http://www.opensecrets.org> és a Sunlight Foundation <http://sunlightfoundation.com> honlapjai.
- ²⁶ Részletek a Center for Media and Democracy oldalain: http://alecexposed.org/wiki/ALEC_Exposed.
- ²⁷ GILENS–PAGE 2014.
- ²⁸ <http://www.bbc.com/news/blogs-echochambers-27074746>.
- ²⁹ JOHNSON–KWAK 2010; KUTTNER 2007.
- ³⁰ Lásd KLEIN 2007.
- ³¹ MAZZUCATO 2013.
- ³² BARTELS 2008.
- ³³ ALESINA–RODRIK 1994; BÉNABOU 1996; PERSSON–TABELLINI 1994; PEROTTI 1996.
- ³⁴ WILKINSON–PICKETT 2009.
- ³⁵ KONINGS 2015.
- ³⁶ GILENS–PAGE 2014.
- ³⁷ BELLER–HOUT 2006; SOLON 2002.
- ³⁸ Az ismert Marilyn Monroe-dal szövegét („Diamonds are a girl's best friend”, azaz „A gyémántok a lány legjobb barátai”) átírva: „Az olajkutak a lány legjobb barátai”. *Daily Mail*, 1979. május 5.
- ³⁹ CAMPBELL 2008: 240.
- ⁴⁰ KEEN 2011: 341–342.
- ⁴¹ LAFFER 2004.
- ⁴² CAMPBELL 2008.
- ⁴³ TEMPALSKI 2003.
- ⁴⁴ Arthur Laffer republikánus gazdasági tanácsadó elmélete szerint az alacsonyabb rátájú adókat az emberek nagyobb kedvvel fizetik be, illetve az gazdasági növekedést fog indukálni, ami pedig végső soron bevételnövekedéshez és nem az intuitíve várt bevételkieséshez vezet. Empirikus elemzések szerint ez az elképzelés nem több mint mítosz, avagy másképp tekintve üres propaganda az adócsökkentésnek (LAFFER 2004).
- ⁴⁵ US Office of Management and Budget, Historical tables. Government Printing Office Washington DC, 2005. Idézi: WAPSHOTT 2014: 260.
- ⁴⁶ SKED–COOK 1993: 418.
- ⁴⁷ PIKETTY 2014.
- ⁴⁸ PIKETTY 2014.
- ⁴⁹ Ennek a kérdésnek amúgy hatalmas és igen bizonyító erejű irodalma van. Összefoglalja: HARING–DOUGLAS 2012.
- ⁵⁰ ZUCMAN 2014.

A munka neoliberális világa egy illiberális demokráciában

Orbán Viktor miniszterelnök 2014. július 26-án Tusnádfürdőn, a XXV. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktábor keretében elmondott beszédében úgy vélekedett, hogy a liberális demokrácia államszervezési elvére épülő társadalmak a következő évtizedekben már nem lesznek versenyképesek. Ezért Magyarországon szakítani kell a liberális társadalomszervezési elvekkel és módszerekkel, egy munkaalapú államot és társadalmat kell felépíteni, ami karakterét tekintve nem liberális, hanem illiberális természetű.¹

Jelen tanulmány célja rávilágítani arra, hogy a fentiekkel ellentétben a munka világában 2010 óta a legkevésbé sem illiberális, hanem valójában neoliberális tendenciák érvényesülnek. Ez a jelenség sajátos ellentmondás annak tükrében, hogy a 2010-ben megalakult második Orbán-kormány többek között azáltal igyekezett magát elődeitől megkülönböztetni, hogy szakított a korábbi évek – általa neoliberálisnak nevezett – gazdaság- és társadalompolitikájával, és megerősítette az állam szerepét.²

A NEOLIBERALIZMUS ÉS A MUNKA VILÁGA

Az 1970-es években kibontakozó gazdasági neoliberalizmus elsősorban az állami szerepvállalást támogató keynesi gazdaságfilozófiának üzent hadat. Az „alapító atyák”, Friedrich Hayek és Milton Friedman javaslatai alapján támadást indítottak a szabályozások, az állami beavatkozás, az állami tulajdon és a jóléti állam újraelosztó tevékenysége ellen. Hayek szerint a kormánynak nem lehet más szerepe,

mint az egyéni szabadság biztosítása, valamint a piac szabadságának, a szabad versenynek a védelme. Friedman szerint a neoliberalizmus, az önmagát szabályozó piac az emberi jólét legmegfelelőbb forrása, és csak a piac képes biztosítani olyan javakat, mint például az egészségügyi ellátás, a nyugdíjak vagy a különféle biztosítások. Az állami beavatkozás ezeken a területeken csak aláássa a versenyt, magasabb költséget és alacsonyabb hatékonyságot eredményez.³

Ezek alapján a neoliberális gazdaságpolitika legfontosabb elemei a piaci és pénzügyi liberalizáció, a fiskális fegyelem, valamint az infláció elleni küzdelem. Mindezek sikeréhez egy sor strukturális reformra is szükség van, amelyek nem hagyhatják érintetlenül a munka világát sem. Ezen a területen is olyan szabályozásra van szükség, amely hagyja érvényesülni a piac szabad mechanizmusait, és felszámolja az azt akadályozó, azokba kívülről beavatkozó tényezőket. Ez a gyakorlatban az alábbiakat jelenti:

- a munkanélküli-segélyezési rendszer olyan átalakítása, amely az aktív munkakeresésre és az elérhető álláshelyek elfogadására ösztönöz, egyben csökkenti a munkanélküliség kezelésére fordítandó állami kiadásokat;
- a munkajogi szabályozás olyan reformja, amely nagyobb mozgásteret tesz lehetővé a munkáltatók számára, és kevesebb jogot biztosít a munkavállalóknak;
- a magasabb szintű kollektív alkutól az alacsonyabb szint felé történő elmozdulás, a munkáltató és a munkavállaló közti egyéni alku ösztönzése;
- a korporatista tendenciák, a szakszervezetek, az intézményesített érdekképviselő jelentőségének, erejének csökkentése.⁴

A neoliberális gazdasági elvek gyakorlatba történő átültetésének legismertebb nyugat-európai példája sajátos módon a thatcherista neokonzervatív állam. Az 1980-as években az Egyesült Királyságban az állam újraelosztó szerepének csökkentése érdekében jelentős, főleg a legmagasabb jövedelműeket érintő adócsökkentést hajtottak végre, csökkentették a munkanélküli-segélyek mértékét, privatizálták az állami vagyon jelentős részét, karcsúsították az állami közszolgálat, a Civil Service személyi állományát, valamint fokozatosan, lépésről lépésre megtörték a szakszervezetek erejét.⁵

A szakszervezetekkel szemben, lehetőségeik korlátozására három politikai célt fogalmaztak meg:

- politikai befolyásuk minimálisra redukálását;
- a szakszervezeti választás rendszerének megváltoztatását;
- a vállalati vezetés erősebb kontrolljának biztosítását.

Ennek érdekében kilenc, a szakszervezetek mozgásterét szűkítő törvény született, amelyek többek között megszüntették a kollektív tárgyalások törvényi támogatását, visszaszorították a minimálbér meghatározásával kapcsolatos tripartit tárgyalásokat, kiterjesztették a tiltott „politikai” sztrájk fogalmát, és valamennyi munkaügyi akció jogszerűségét a tagság egyéni titkos szavazáson megadott felhatalmazásához kötötték.⁶

A kelet-közép-európai régió országaiban, Szlovénia kivételével, a munkaügyi kapcsolatok a demokratikus átmenet óta – bár számottevő különbségekkel az egyes országok között, de – alapvetően neoliberális vonásokat mutatnak. Jellemző rájuk, hogy a kollektív alku döntően vállalati szinten zajlik, az ágazati szintű alku gyenge, a szakszervezeti szervezettség alacsony, a munkaügyi akciók száma kicsi, valamint hogy a bérek alakításában az állam csak mérsékelt szerepet játszik. Például részt vesz a minimálbér meghatározásában, vagy intézményes keretet biztosít a szociális partnerek számára a béralkúhoz, de nincsenek központi, országos, átfogó háromoldalú bérmegállapodások.⁷

Ezek a sajátosságok azonban csak részben köszönhetők annak, hogy az érintett országok kormányai tudatosan alkalmazták a neoliberális gazdaságpolitika elemeit, vagy hogy a munkaügyi kapcsolatok rendszerét ezeknek megfelelően kívánták alakítani. Egyrészt igaz, hogy a demokratikus átmenet követően valamennyi kelet-közép-európai ország a külföldi működő tőke minél nagyobb mértékű bevonásával akart felzárkózni Nyugat-Európához, s így a kormányoknak a minél decentralizáltabb kollektív alku, a gyenge szakszervezeti jogosítványok és az alacsony szakszervezeti taglétszám állt érdekében.⁸ Másrészt viszont ezeknek a neoliberális vonásoknak a kialakulásában más, az érintett kormányok politikájától független tényezők is szerepet játszottak. Így például a szakszervezeti tagsággal szembeni elvárás megszűnése, a szakszervezetek erejét csökkentő nemzetközi tendenciák vagy a gazdaság struktúrájának a piacgazdaságba való átmenettel szükségszerűen együtt járó instabilitása, amely nem kedvezett a magasabb szintű kollektív alku elterjedésének. Hozzá kell tennünk azt is, hogy a legtöbb kelet-közép-európai országban az 1990-es években létrejöttek tripartit érdekegyeztető tanácsok, amelyek legalább részben képesek voltak ellensúlyozni az említett neoliberális vonásokat.

Magyarországon azonban 2010 óta a munka világát érintő változások egyértelműen azt mutatják, hogy a neoliberális sajátosságok erősítése zajlik, és a kormányzat karakterét tekintve valóban egy neoliberális, munkaalapú gazdaságot és társadalmat akar felépíteni. Az alábbiakban bemutatott fejlemények mind ezt igazolják.

ÚTON A MUNKA NEOLIBERÁLIS VILÁGA FELÉ

A sztrájktörvény módosítása

A neoliberális karaktert erősítő első lépés a sztrájktörvény módosítása volt 2010 decemberében. A sztrájkról szóló 1989. évi VII. törvény a rendszerváltó törvények sorába illeszthető, a 2010. évi CLXXVIII. törvény megszületéséig csak technikai jellegű módosításra került sor.⁹

A 2010. évi módosító javaslatot, amely viszont lényegi változást hozott, egyéni képviselői indítvánnyal nyújtották be, kikerülve ezzel az akkor hatályban lévő, az Országos Érdekegyeztető Tanácsról szóló 2009. évi LXXIII. törvény szerinti, a munkavállalói és a munkáltatói érdekképviselőkkel történő egyeztetési kötelezettséget. A benyújtás (2010. 12. 17.) és a kihirdetés (2010. 12. 30.) közötti rövid időnek és az év végi, ünnepi időszaknak köszönhetően a javaslatról társadalmi vita sem bontakozott ki, bár a szakszervezetek tettek néhány gyenge kísérletet a szöveg módosítására.¹⁰

A törvénymódosítás lényegében a lakosságot alapvetően érintő tevékenységet végző munkáltatóknál sztrájk esetén biztosítandó „még elégséges szolgáltatás” mértékének és feltételeinek megállapítását érintette. Korábban erről az érintett feleknek (azaz a sztrájkot szervezőknek és az érintett munkáltatónak) kellett megállapodnia, de a Legfelsőbb Bíróság egyik 1991-es, rendkívül textualista értelmezésen alapuló határozata¹¹ alapján a megállapodás elmaradása önmagában nem tette jogellenessé a sztrájkot. A 2010-es módosítás értelmében a még elégséges szolgáltatás mértékét és feltételeit a törvény megállapíthatja, ennek hiányában továbbra is a sztrájkot megelőző egyeztetés során kell erről megállapodni, de amennyiben a megállapodás elmarad, a sztrájk jogszerűen csak akkor tartható meg, ha bármelyik fél kérésére a még elégséges szolgáltatásról a bíróság jogerősen döntött.

A szabályozás nehézsége, hogy a bíróság nyilvánvalóan nem rendelkezik kellő szaktudással a még elégséges szolgáltatás megállapítása során felmerülő kérdések tekintetében, ezért nem várható el, hogy szakmailag megalapozottan állapítsa meg a még elégséges szolgáltatás feltételeit és mértékét (pl. vasúti sztrájk esetén konkrét menetrendet állítson össze). Az új szabályozás alkalmazásához a Kúria egyik elvi bírósági határozata¹² nyújtott segítséget, kimondva, hogy a bíróság a felek által a még elégséges szolgáltatásra vonatkozóan megtett ajánlatok vizsgálatával és az egyik fél által tett végső ajánlat elfogadásával dönthet. Így az eljárás a döntőbíráskodás sajátos fajtájának tekinthető, aminek során viszont – bár nem peres eljárásról van szó – a polgári perrendtartásról szóló törvényben foglalt követelményeket

is érvényesíteni kell. A problémát, a sztrájkjog gyakorlásának a korábbi szabályokhoz képest történő korlátozását, éppen ez utóbbi jelenti. A polgári perrendtartásra vonatkozó szabályok alkalmazása ugyanis lehetővé teszi a bíróság számára, hogy a sztrájktörvényben rögzített ötnapos eljárási határidőt akár többször megszakítsa, elhúzva így az eljárást hosszú időre, akár több évre is. Ez idő alatt viszont a sztrájk-helyzet megváltozhat.¹³

A munka világát érintő törvények generális átszabása a sztrájktörvény fent részletezett módosításával kezdődött. A későbbi kormányzati intézkedések a módosítás nélkül nyilvánvalóan könnyebben támadhatók lettek volna sztrájkjal,¹⁴ a szakszervezetek legerősebb érdekérvényesítő eszközével. Úgy vélem, hogy nem azért került sor éppen a még elégséges szolgáltatás megállapítására vonatkozó szabályok megváltoztatására, mert az ezzel érintett ágazatokban¹⁵ 2010-et megelőzően különösen sok sztrájk fordult volna elő, vagy mert az átlagosnál magasabb lenne a szakszervezeti szervezettség, hanem azért, mert azoknak a sztrájkoknak a hatása, amelyek esetében biztosítani kell a még elégséges szolgáltatást, nagyon sokakat érintenek, és széles közvélemény értesül róluk. Így különösen alkalmasak a politikai nyomásgyakorlásra.

Az adatok tükrében a sztrájkok száma jelentősen csökkent 2010 óta. Míg 2004 és 2010 között 72 sztrájk volt, addig 2011 és 2017 között mindössze 19.¹⁶ Így elmondhatjuk, hogy a módosítás beváltotta a hozzá fűzött politikai várakozásokat.¹⁷ Azonban hangsúlyozni kell azt is, hogy a csökkenés nem tudható be önmagában a törvény-módosításnak, mivel a munkavállalók döntő többsége számára továbbra is változatlan feltételekkel lehetséges a sztrájk gyakorlása. Úgy vélem, hogy számolnunk kell a módosítás nyomán – az információ- és ismerethiány következtében – elterjedt azon nézettel is, hogy a sztrájkjog gyakorlása általánosságban vált nehezebbé.

Az érdekegyeztetés intézményeinek átalakítása

A szakszervezetek érdekérvényesítő lehetőségeinek korlátozását célzó következő lépés az intézményesített érdekegyeztetési rendszer átalakítása volt. A második Orbán-kormány a Széll Kálmán Tervben az érdekegyeztetés korábbiaknál sokkal hatékonyabb keretek közötti működtetését tűzte ki célul.¹⁸ Az átalakítás eredményeképpen azonban egy sok sebből vérző, a valós érdekképviselőre csak csekély lehetőséget adó rendszer jött létre.

Az érdekegyeztetés új keretei között a kormány nem kívánt meghatározó szerepet játszani, inkább a munkavállalói és munkáltatói érdekképviselők kölcsönösen elfogadható megoldásokra törekvő kétoldalú kapcsolatainak erősödését szor-

galmazta. Ezenkívül a gazdaság-, a foglalkoztatás- és a szociálpolitikai kérdésekről folytatott makroszintű konzultációban részt vevők körét a szakszervezeteken és a munkáltatói érdekképviselőket kívüli más szereplőkkel kívánta bővíteni.¹⁹

Az átalakításra 2011 májusában került sor. Megszűnt a bár különböző neveket alatt, de lényegében 1990 óta létező tripartit Országos Érdekegyeztető Tanács (OÉT), a 2004-ben létrehozott, a nemzeti gazdasági és társadalompolitikai stratégiákról szóló konzultációt szolgáló, sokoldalú Gazdasági és Szociális Tanács (GSZT), valamint a 2008-ban létrehozott, a kormánynak a vállalkozásokat közvetlenül érintő döntéseinek előkészítésében közreműködő konzultatív, véleményező és javaslattevő Gazdasági Egyeztető Fórum (GEF). A Nemzetgazdasági Minisztérium akkor kiadott közleménye szerint a három fórum egymás feladatait átfedve működött, az OÉT nem kellő költséghatékonysággal, egy szűk társadalmi réteget képviselve, míg a GSZT és a GEF szélesebb kört érintő kérdésekben, ám széles felhatalmazás nélkül.²⁰

Az átfedő működés részben valóban igaz volt, tekintettel a három fórum hasonló feladataira, illetve feladataik nem kellőképpen világos elhatárolására, valamint arra a tényre, hogy a GSZT alig tárgyalta olyan témát, amelyet az OÉT ne tárgyalta volna.²¹ Ami a képviseltek körét illeti, a KSH 2009-es, az OÉT 2011-es megszüntetését megelőző utolsó felmérése szerint a munkavállalóknak mindössze 12 százaléka volt szakszervezeti tag, így az OÉT munkavállalói oldalával kapcsolatban valóban felvethető volt a társadalmi támogatottság kérdése. Azonban nem szabad elfeledkezni arról, hogy nem volt és jelenleg sincs a szakszervezeti konföderációkon kívül más szervezett társadalmi erő, amely képes lenne a munkavállalók érdekeinek integrálására, megjelenítésére és védelmére.²² Ugyanez igaz a munkáltatói érdekképviselőkkel kapcsolatban is, ráadásul az ő esetükben a „társadalmi támogatottság” kérdése fel sem vethető, mivel nem egy társadalmi réteg, hanem a vállalkozások érdekeinek a képviselője a feladatuk.

A hatékonyság kérdése egy érdekegyeztető fórum esetében igen nehezen értelmezhető és mérhető. Ugyanakkor elvitathatatlan a társadalmi konfliktusok megelőzésében és kezelésében játszott szerepük, ami különösen igaz volt az OÉT esetében, tekintettel arra a szerepre, amelyet a piacgazdaságba való átmenet során vagy a 2009-es gazdasági válságkezelés alatt játszott.²³

A három fórum helyett a 2011. évi XCIII. törvény alapján a munkavállalói és munkáltatói érdekképviselőkből, az országos gazdasági kamarákból, a nemzetpolitika területén tevékenykedő civil szervezetekből, az egyházakból, a tudomány, valamint (2016 májusától) a művészet hazai és határon túli képviselőiből álló Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanács (NGTT) alakult meg. A Tanács a gazdaság és a társadalom fejlődését érintő átfogó ügyek, a kormányzati ciklus-

kon átvélő nemzeti stratégiák megvitatására, valamint a harmonikus és kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés, illetve az ehhez illeszkedő szociális modellek kidolgozásának és megvalósításának előmozdítására létrejött, az Országgyűléstől és a kormánytól független, konzultációs, javaslattevő és tanácsadó testület. Ez alapján leginkább a korábbi GSZT utódának tekinthető.

Az NGTT-vel kapcsolatos probléma kettős. Egyrészt ugyan a gazdaság és a társadalom fejlődését érintő átfogó ügyek, a kormányzati ciklusokon átvélő nemzeti stratégiák esetében nem vitatható egy, a szakszervezeteken és a munkáltatói érdekképviseleteken túl más érdekképviseleteket és civil szervezeteket is magában foglaló intézmény létjogosultsága, de a Tanács feladatai között számos olyat találunk, amely esetében megkérdőjelezhető az ennyire széles résztvevői kör. Így például megvitatja a foglalkoztatáspolitikai, a munkaerő-piaci, a jövedelemelosztást érintő kormányzati stratégiákat, koncepciókat, illetve a gazdasággal, a foglalkoztatással, a jövedelmek alakulásával összefüggő alapvető kérdéseket. A munka törvénykönyve szerint a kormány az NGTT-ben köteles konzultációt folytatni a minimálbérrel és a garantált bérminimumról.²⁴ Vagyis a Tanács egyszerre ad intézményi keretet a nemzetstratégiai konzultációknak, a makroszintű munkaügyi kapcsolatokra vonatkozó tárgyalásoknak és a gazdasági kérdésekben folytatott makroszintű konzultációnak. Ez utóbbiakban viszont a szakszervezetek és a munkáltatói, gazdasági érdekképviseletek, valamint (az NGTT-ben nem tag!) kormány az érintettek, így egy hagyományos tripartit, illetve egy, az egykori Gazdasági Tanácshoz hasonló intézmény lenne indokolt.

Az NGTT-vel kapcsolatos másik probléma a gyakorlati működésében rejlik. A Tanácsról szóló törvény szerint évente mindössze két alkalommal kell üléseznie, fennállása óta átlagosan évente négy ülést tart. Bár az ülések száma önmagában nem meghatározó, mégis érdekes tény, hogy az évenkénti átlag az OÉT, illetve elődei (ÉT, OMT) esetében 1990 és 1994 között 16; 1994 és 1998 között 11,5; 1998 és 2002 között 10; 2002 és 2006 között 17; 2006 és 2010 között pedig 25,25 volt.²⁵

Azt, hogy az NGTT valójában nem alkalmas a makroszintű munkaügyi kapcsolatokra vonatkozó tárgyalásokra és a gazdasági kérdésekben folytatott makroszintű konzultációra, különösen a minimálbérrel szóló egyeztetésre, maga a kormány is felismerte. Ezért 2012 februárjában létrehozott egy új intézményt, a Versenyszféra és a Kormány Állandó Konzultációs Fórumát (VKF), ami a versenyszférát közvetlenül érintő gazdasági tárgyú kormányzati döntések előkészítésében közreműködő háromoldalú konzultatív, véleményező és javaslattevő fórum.²⁶

Annak ellenére, hogy a VKF egy hagyományos tripartit fórum, s mint ilyen, a munkaügyi kapcsolatokról szóló makroszintű tárgyalásokra nézve könnyen indokolható a létrehozása, felépítésével és működésével kapcsolatosan is több probléma létezik:

- Nem tagja valamennyi szakszervezeti konföderáció és országos munkáltatói érdekképviselet, a tagok kiválasztása a kormány önkényes döntése volt. Ez két szempontból probléma. Egyrészt a VKF tárgyal olyan kérdésekről is, amelyek a közzféra munkavállalóit is érintik (pl. a minimálbér és a garantált bérminimum), a szférát képviselő konföderációk viszont ki vannak zárva a Fórumból. Másrészt a tagoknak nem kell megfelelniük semmiféle részvételi kritériumnak, annak ellenére, hogy a VKF keretében (szemben az NGTT-vel) a partnerek megállapodásokat is kötnek. Viszont az érdekegyeztetés értelmét adja, ha a konzultációkra és különösen a megállapodásokra hiteles, megfelelő támogatottságú partnerek között kerül sor. Sajátos paradoxon, hogy a pusztán csak konzultatív fórumnak tekinthető NGTT esetében viszont a szakszervezeteknek és a munkáltatói érdekképviseleteknek kell teljesíteniük bizonyos részvételi kritériumokat.
- A VKF ülései nem nyilvánosak, sem a napirendek, sem a megvitatásra kerülő anyagok, sem az üléseken elhangzottak. Az ülésekről még jegyzőkönyv sem készül. Így a fórum működése valójában átláthatatlan.

Összességében elmondhatjuk, hogy az átalakítás a neoliberális kánonnak megfelelően jelentősen csökkentette az intézményesített érdekképviselet jelentőségét. Különösen ha hozzátesszük ehhez a kormányzat érdekegyeztetéssel kapcsolatos attitűdjét, amely azt sokkal inkább tájékoztatásnak, konzultációnak tekinti, semmint valós kompromisszumok kialakítását célzó érdemi tárgyalásnak. Bizonyítja ezt a minden korábbinál csekélyebb számú megállapodás, a napirendre tűzött témák szükségessége és az, hogy a kormányzati képviselők általában nem rendelkeznek kellő felhatalmazottsággal.

Az új munka törvénykönyve

A Széll Kálmán Terv keretében készített Magyar Munka Tervben a kormány azt a célt tűzte ki, hogy a magyar munkaerőpiac – a hazai vállalkozások versenyképességének növelése céljából – a legrugalmasabbak közé tartozzon Európában. Ezt többek között a munkajogi szabályozás átalakításával, az új munka törvénykönyve megalkotásával kívánta elérni.²⁷ Az új kódex 2012. július elsején lépett hatályba, azonban az alapjait megfogalmazó tézisek már 2008 végére elkészültek. Az új törvénykönyv kidolgozásában jelentős szerepet játszó jogászcsoporthoz ebben úgy fogalmazott, hogy a globalizáció okozta verseny a munkaerő alkalmazását is a hatékonyság követelménye alá rendeli.²⁸ A rugalmasság és a hatékonyság igényeinek

érdekében a törvény számos olyan pontot tartalmaz, amely – a neoliberális gazdaságpolitikának megfelelően – a munkáltatók mozgásterét növeli, és ezzel párhuzamosan a korábbiaknál kiszolgáltatottabb és alárendeltebb helyzetbe hozza a munkavállalókat.

A törvény neoliberális karaktere leginkább a szabályozási szemléletében érhető tetten. A jogalkotó a munkajogot a magánjog részének tekintette, így egyértelmű szándéka volt, hogy a szabályozást a polgári joghoz közelítse, figyelmen kívül hagyva a munkaviszony sajátos természetét, azt a tényt, hogy a munkavállaló és a munkáltató nem egyenrangú, érdekérvényesítő képességük nem azonos, s így a polgári jogi viszonyokkal ellentétben, egyenrangú felek szabad megállapodásáról sem beszélhetünk.²⁹

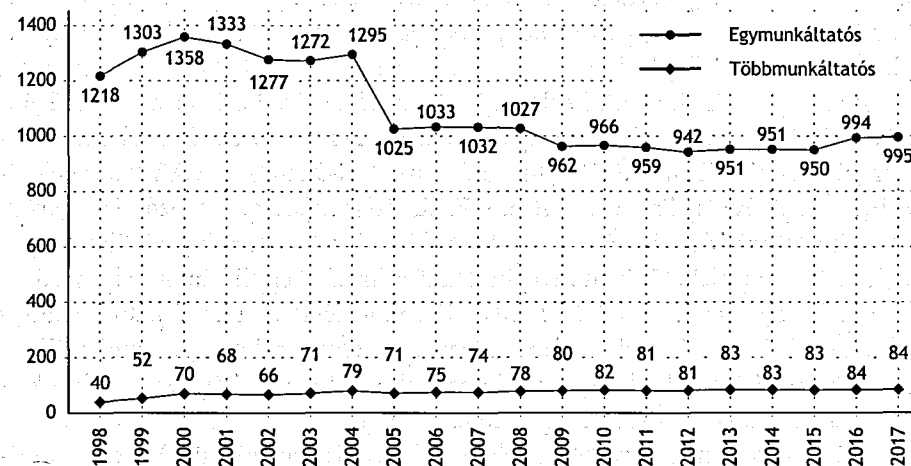
A polgári jogias szemléletnek és a rugalmasság igényének megfelelően a törvényalkotó a kötelező erejű törvényi szabályozást a munkavállalói jogok azon körére kívánta korlátozni, amely valóban a munkavállalók garanciális érdekeit védi. A jogi szabályozás ilyen tartalmú visszavonulásának logikus következményeképpen pedig jelentősen bővíteni kívánta az individuális és kollektív autonómia lehetőségét, azaz a munkaviszonyban álló felek és a kollektív munkajogi jogalanyok megállapodásainak szabályozó szerepét.³⁰ Tehát a korábbinál jelentősebb szerepet szánt az egyéni munkaszerződéseknél és a kollektív szerződéseknél.

Ugyancsak szemléletváltást jelentett, hogy a törvény a kollektív szerződéssel szemben általában diszpozitív jellegű, azaz – bizonyos kivételek mellett – a kollektív szerződés a törvény szabályaitól korlátozás nélkül, így akár a munkavállalók hátrányára is eltérhet, szemben a korábbi szabályozással, amely csak a munkavállalók előnyére történő eltérést engedte. A jogalkotó álláspontja szerint ennek a diszpozitivitásnak a lehetővé tételétől várható leginkább a kollektív szerződések terjedése, hatályossági körük (lefedettség) növekedése.³¹

Ugyanakkor sajátos ellentmondásként a törvény – a neoliberális gazdaságpolitika elveinek megfelelően – jelentősen szűkítette a szakszervezeti jogokat, megnehezítve, hogy a szakszervezetek a kollektív szerződésben a munkavállalók számára előnyös feltételeket harcoljanak ki. Így például csökkentette a védett szakszervezeti tisztségviselők számát, az általuk igénybe vehető munkaidő-kedvezmény mértékét, megszüntette a munkaidő-kedvezmény pénzbeli megválthatóságát, eltörölte a szakszervezeti kifogás intézményét. A szakszervezeteknek a korábbiaktól eltérően nincs törvényben biztosított joguk a munkakörülményekre vonatkozó szabályok betartását ellenőrizni, valamint a munkáltató nem köteles a munkavállalók nagyobb csoportját érintő intézkedések tervezetét a szakszervezettel véleményeztetni.

Az egy, illetve több munkáltatóra kiterjedő hatályú kollektív szerződések számának alakulására vonatkozó, az alábbi diagramon látható adatok egyértelműen

bizonyítják, hogy a törvényalkotónak az a feltételezése, hogy a teljes körű diszpozitivitás lehetővé tétele elő fogja segíteni a kollektív szerződések terjedését, hibásnak bizonyult.

1. ÁBRA ■ Az egymunkáltatós és a többmunkáltatós kollektív szerződések száma a versenyszférában. Forrás: *Munkaerő-piaci tükrök*, 2010. 315–316; *Munkaerő-piaci tükrök*, 2017. 255.

A kollektív szerződések és az általuk lefedett alkalmazottak alacsony számának³² oka ugyanis nem abban keresendő, hogy a korábbi munka törvénykönyve (1992. évi XXII. törvény) nem tette lehetővé ezt a teljes körű diszpozitivitást, hanem elsősorban a hazai szakszervezeti szervezethez rendkívül alacsony szintjében. A KSH munkaerő-felmérésének legutóbbi, 2015-ös adatai alapján az alkalmazottak mindössze 9 százaléka szakszervezeti tag.³³ A nagy létszámú alkalmazottat lefedő ágazati kollektív szerződések elterjedését pedig számos más, nem jogi jellegű tényező is akadályozza, mint például a vállalatok sokfélesége egy ágazaton belül, vagy a jól szervezett, erős ágazati szakszervezetek és munkáltatói érdekképviselők hiánya.

Azzal a ténnyel, hogy a szakszervezeti szervezethez alacsony szintje gátja lehet a kollektív szerződések terjedésnek, maga a jogalkotó is számolt. A törvényben lehetővé tette, hogy az üzemi tanács (központi üzemi tanács, vállalatcsoport-szintű üzemi tanács) és a munkáltató a munkaviszonyra vonatkozó szabályt is tartalmazó üzemi megállapodást kössön abban az esetben, ha a munkáltató nem tartozik általa kötött kollektív szerződés hatálya alá, vagy a munkáltatónál kollektív szerződés kötése jogosult szakszervezet nincs.³⁴ A kontraktuális alapú szabályozás elterjedéséhez azonban ez a lehetőség sem járulhatott hozzá, tekintettel arra, hogy

a legutolsó felmérés szerint a munkahelyek mindössze 17,9 százalékán működik üzemi tanács.³⁵ A munkaviszonyra vonatkozó szabályt is tartalmazó üzemi megállapodás megkötésének lehetősége ráadásul ellentmond annak, hogy az üzemi tanács eredendően egy participációs (részvételi) intézmény, s így a munkaadó és a munkavállalók közötti kapcsolat kooperatív jellemzőire épít, szemben a kollektív alku konfliktusos jellegével.

Azt, hogy a törvénykönyv abban a tekintetben nem váltotta be a hozzá fűzött várakozásokat, hogy a kollektív megállapodások szerepe növekedjen a hazai munkaerőpiac alakításában, a törvényt legutóbb módosító 2018. évi CXVI. törvény általános indoklása is elismerte.³⁶ A munkaidő-szervezésre vonatkozó szabályokat megváltoztató módosítás azonban csak tovább erősítette a törvény neoliberális jellegét azáltal, hogy lehetővé tette évi plusz (a törvény által egyébként is megengedett 250 óra feletti) 150 óra rendkívüli munkaidő elrendelését a munkavállaló és a munkáltató írásbeli megállapodása alapján. Nem számolva azzal, hogy a munkavállaló gyengébb pozíciójából fakadóan aligha van abban a helyzetben, hogy a munkáltató erre vonatkozó „kérését” megtagadja.

A Magyar Munka Terv a munkajogi szabályozás rugalmasabbá tételét a flexicurity (a rugalmasság és a biztonság egyidejű megvalósítása) szellemében a munkaerőpiacon maradáshoz segítő egyéb eszközökkel és azzal kívánta ellensúlyozni, hogy a munkavállalók számára biztosítja a megfelelő segítséget és biztonságot az álláskeresés idejére.³⁷ A munka világában történt, a munkanélküli-ellátást és a munkaügyi ellenőrzést érintő változások azonban legkevésbé sem a flexicurity, annál inkább a neoliberális gazdaságpolitika követelményeinek feleltek meg.

Átalakuló munkanélküli-ellátás, munkaügyi ellenőrzés

A munkaalapú társadalom építése jegyében 2011. szeptember elsejével gyökeres átalakításra került a munkanélküli- (álláskeresői) ellátások rendszere. Az álláskeresői járadék maximális folyósítási ideje a korábbi 270 nappól 90 napra csökkent, maximális mértéke a jogosultság kezdőnapján hatályos minimálbér 120 százalékáról 100 százalékra csökkent. Változtak a jogosultság feltételei is: míg korábban a folyósításhoz négy éven belül legalább 365 nap jogosultsági idő (munkaviszony, illetve egyéni vagy társas vállalkozói tevékenység) kellett, addig az új szabályok szerint három éven belül legalább 360 nap jogosultsági idő szükséges. Így a minimális folyósítási idő is csökkent a korábbi 73 nappól 36 napra. A korábbi első (az álláskeresői járadék kimerítése után folyósítható) és második (legalább 200 nap munkaviszony után megállapítható) típusú álláskeresői segély megszűnt, a nyugdíj előtti

álláskeresői segély pedig átalakult. A bérpótló juttatás helyébe a korábbinál szigorúbb feltételek mellett folyósítható foglalkoztatást helyettesítő támogatás lépett.³⁸

A munkanélküli-ellátások átalakításával párhuzamosan sor került a közfoglalkoztatás rendszerének átalakítására is. A korábbi három közfoglalkoztatási formát (közcélu, közhasznú és közmunka) felváltotta az egységes közfoglalkoztatási rendszere. Az érintettek ebben már nem munkaviszonyban, hanem egy speciális jogviszonyban, az ún. közfoglalkoztatási jogviszonyban vesznek részt. Ez lehetővé tette, hogy rájuk nézve részben a munka törvénykönyvében foglaltaknál hátrányosabb szabályok legyenek érvényesek. Így a mindenkori minimálbér, illetve garantált bérminimum helyett a rendeleti úton meghatározott alacsonyabb közfoglalkoztatási bérben (2018-ban a minimálbér 59,1 százaléka), illetve közfoglalkoztatási garantált bérben (2018-ban a garantált bérminimum 59 százaléka) részesülnek.³⁹ Az eltérő bérezés mellett az éves szabadság mértéke is kisebb a normál munkavállalókéhoz képest, mivel életkortól függetlenül naptári évenként csak 20 nap fizetett szabadságra jogosultak.⁴⁰

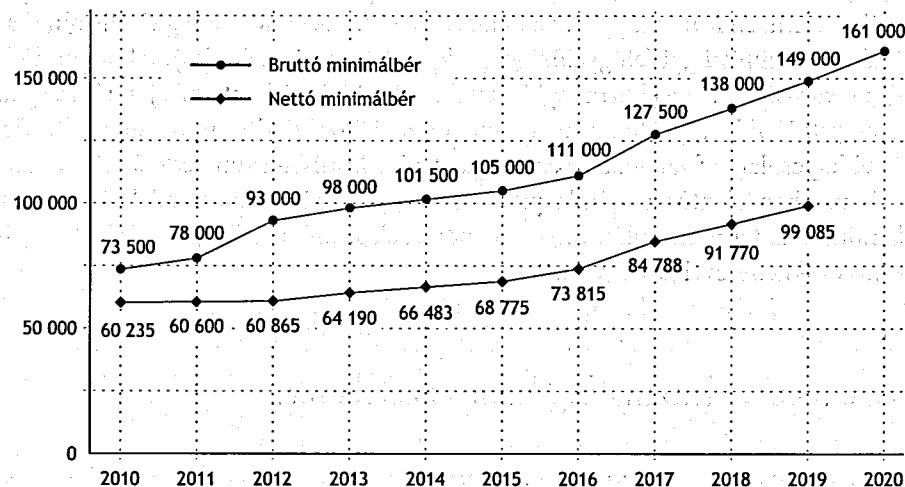
Ugyancsak jelentős, a munkavállalók számára hátrányos változások történtek a munkaügyi, munkavédelmi hatósági ellenőrzés területén. A korábban önálló intézményként működő Országos Munkavédelmi és Munkaügyi Főfelügyelőség (OMMF) 2011. december 31-én beolvastásra került a Foglalkoztatási Hivatalba, amely a Nemzeti Munkaügyi Hivatal nevet vette fel. Az OMMF regionális munkavédelmi és munkaügyi felügyelőségei pedig már 2011. január elsejével integrálódtak a fővárosi és megyei kormányhivatalokba. Újabb lépésként 2015. január elsején a Nemzeti Munkaügyi Hivatal megszüntetésére is sor került, a munkaügyi ellenőrzéssel kapcsolatos feladatait a Nemzetgazdasági Minisztérium vette át. Az átszervezés azonban jelentős létszámleépítéssel, a munkaügyi és munkavédelmi hatósági ellenőrzés háttérbe szorulásával, az ellenőrzések számának és minőségének folyamatos csökkenésével járt együtt.⁴¹

ÁLLAMI BEAVATKOZÁS A BÉREKBE? ELLENSÚLY?

Az Európai Szakszervezeti Intézet (ETUI) folyóirata 2013-ban önálló számot szentelt a neoliberalizmus előretörésének a közép- és kelet-európai régió országainak munkaügyi kapcsolatairól. A Magyarországgal foglalkozó tanulmány amellett érvel, hogy hazánk egyedinek tekinthető a térségben, mivel a neoliberális intézkedéseket a kormány legalább részben ellensúlyozza a bérekbe történő beavatkozással.⁴² Az adatok azonban ezt csak részben támasztják alá.

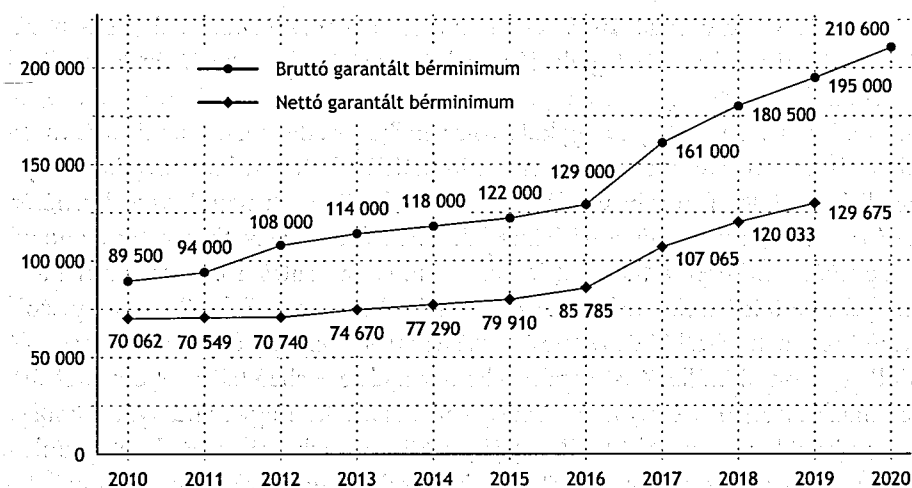
A kormány alapvetően a minimálbér és a garantált bérminimum meghatározásával képes befolyásolni a versenyszféra béreit, amelyek nem csupán a legalacsonyabb törvényes bért jelentik, de emelésük jelentős hatással van a magasabb bérek emelkedési ütemére is. A munka törvénykönyve szerint a minimálbér és a garantált bérminimum összegét a kormány a Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanácsban folytatott konzultációt követően rendeletben állapítja meg.⁴³ A gyakorlatban azonban érdemi egyeztetés a Versenyszféra és a Kormány Állandó Konzultációs Fórumában történik. Az alkufolyamatban a kormány szándékának meghatározó szerepe van, hiszen végső soron a partnerek egyetértése nélkül is érvényesíteni tudja az elképzelését.

Ha azonban áttekintjük a bruttó minimálbér alakulását 2010 és 2020 között, akkor azt látjuk, hogy mindössze két évben, 2012-ben és 2017-ben volt valóban kiugró, 10 százalékot meghaladó mértékű emelés. Ráadásul ezek közül a 2012. évi emelésre egy kifejezetten neoliberális gazdaságpolitikai lépés, az egykulcsos személyi jövedelemadó bevezetése és az adójóváírás kivezetése miatt volt szükség. Éppen ezért ez az emelés a nettó értéknek lényegében csak a szinten tartására volt elegendő. Az időszak egészét áttekintve is azt látjuk, hogy a minimálbér nettó értékének növekedése jóval alacsonyabb ütemű volt, mint a bruttó érték növekedése.

2. ÁBRA ■ A minimálbér bruttó és nettó értékének változása 2010 és 2020 között.
Forrás: A szerző gyűjtése.

Ugyanezt mutatja a garantált bérminimum bruttó és nettó értékének változása 2010 és 2020 között, amint azt az alábbi ábrán láthatjuk:

3. ÁBRA ■ A garantált bérminimum bruttó és nettó értékének változása 2010 és 2020 között. Forrás: A szerző gyűjtése.

A minimálbér és a garantált bérminimum meghatározásán kívül a kormánynak ugyancsak lehetősége van a versenyszféra béralakulásának befolyásolására az országos bérajánláson keresztül. Ez szintén részét képezheti a 2010-ig az OÉT, 2012 óta pedig a VKF keretében folyó háromoldalú országos bértárgyalásoknak. A bérajánlásnak iránymutató szerepe lehet a helyi és ágazati szintű bértárgyalásokat folytató partnerek számára. Hasonlóan a minimálbérhez és a garantált bérminimumhoz, az ajánlás meghatározásában is döntő szerepe van kormány szándékának.

Ha azonban áttekintjük a 2010 és 2020 közötti bérajánlásokat, akkor azt látjuk, hogy négy évben egyáltalán nem született bérajánlás, illetve csak szempontokat ajánlottak a helyi és ágazati bértárgyalást folytató partnereknek, míg két évben csak a nettó keresetek reálértékének

Keresetnövelési ajánlások 2010–2020.
Forrás: A szerző gyűjtése.

2010	nettó keresetek reálértékének megőrzése
2011	4–6 százalékos emelés
2012	nem volt ajánlás
2013	nettó keresetek reálértékének megőrzése
2014	3,5 százalékos emelés
2015	3–4 százalékos emelés
2016	szempontok az ágazati és helyi bértárgyalásokhoz
2017	nem volt ajánlás
2018	nem volt ajánlás
2019	8 százalékos emelés
2020	8 százalékos emelés

megőrzését tartalmazta az ajánlás. Mindösszesen öt évre született valós, számszerű ajánlás, azonban ezek mindegyike lényegében a minimálbér emelésének mértékéhez igazodott.

Tekintettel arra, hogy az egykulcsos személyi jövedelemadó bevezetése és az adójóváírás kivezetése nem csupán a minimálbért keresők, hanem valamennyi, legfeljebb 216 805 forint bruttó bért kereső foglalkoztatott nettóbér-csökkenését eredményezte, a kormány 2012-ben a bérekbe történő beavatkozás „unortodox” eszközével is kísérletezett. Rendeletben⁴⁴ írta elő a bruttó 216 805 forintnál alacsonyabb munkabérek emelésének elvárt mértékét, annak érdekében, hogy azok megőrizzék nettó értéküket. A munkaügyi felügyeletnek kellett vizsgálnia, hogy az adott cég a munkavállalóinak legalább kétharmada esetében teljesítette-e az elvárt béremelést. Abban az esetben, ha a vizsgálat azt tárta fel, hogy ez nem történt meg, a cég felkerült azon munkáltatók listájára, akik nem teljesítik a rendezett munkaügyi kapcsolatok követelményét.⁴⁵ Mivel így valójában csak gyengébb formában valósult meg az a 2011-ben beleegyezett szankció, ami a közbeszerzésekből és az állami támogatásokból való kizárással fenyegette meg a bérkompenzációt elmulasztó munkáltatókat, ez az intézkedés – a minimálbér és a garantált bérminimum emeléséhez és a keresetnövelési ajánláshoz hasonlóan – sem tekinthető a bérekbe történő erőteljes állami beavatkozásnak.

MOZGATÓRUGÓK

A munka világát minden korábbinál neoliberalisabb karakterűvé formáló kormányzati intézkedések mögött nyilvánvalóan nem az áll, hogy Orbán Viktor bármilyen szempontból is neoliberalis gazdaságpolitikát kívánna folytatni. Mint ahogy azt a bevezetőben is jeleztem, éppen ezzel ellenkezőleg, az Orbán-kormányok identitásának egyik fontos eleme, hogy szakítanak az elődeik általuk neoliberalisnak nevezett gazdaság- és társadalompolitikájával. Így viszont óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy akkor milyen magyarázatot, milyen mozgatórugókat találhatunk a fentebb elemzett intézkedések mögött.

A választ talán Orbán Viktor egy másik, 2011-ben, ugyancsak Tusnádfürdőn elmondott beszédében találhatjuk meg. Ebben a munkaalapú társadalmat nem a liberális társadalomszervezési elvekkel és módszerekkel állította szembe, mint 2014-ben, hanem a jóléti állammal. Azzal a jóléti állammal, amely véleménye szerint Nyugat-Európában fenntarthatatlan pályára került, mivel a fedezet nélküli fogyasztást helyezte előtérbe, létrehozva egy adósságtengert, miközben leértékelte

az értékteremtő munkát.⁴⁶ E szavak mögött a jóléti állam konzervatív kritikája sejlik fel, amely szerint a jóléti állammal nemcsak az a baj, hogy drága, hanem hogy aláásta a társadalom rendjét, erkölcsét, lazasághoz és elkényelmesedéshez vezetett.⁴⁷ Az újraelosztó jóléti állammal való szembenállás azonban a munka világában Magyarországon is szükségszerűen neoliberalis intézkedésekhez vezetett, akárcsak Margaret Thatcher Egyesült Királyságában.

Orbán Viktor beszédében az érdekképviseltek háttérbe szorítására is magyarázatot találunk. Ugyanis szerinte a munkaalapú társadalmi rendszerre való átalás csak állami erőfeszítéssel és részvétellel lehetséges, azaz az „új korszakban az állam szerepe megnő, de az csak akkor tudja betölteni a hivatását, hogyha mögötte egy közösség áll, amely iránt az állam felelősséggel tartozik, amelyet szolgálnia kell, és amelynek összefüggésében fölfogható az állam hivatása.”⁴⁸ Ezért 2010 óta a „hard government”, azaz egy erős állami szerepvállalásra alapozott, cselekvésorientált kormányzási gyakorlat érvényesül, amely nem törekszik az érdek-aggregációra, mivel felfogása szerint a civil tényezők és érdekcsoportok döntéshozatalba történő beemelése együtt jár a felelősség szétterítésével, az érdekek és szándékok hálójában a közérdek tényleges tartalmának feloldásával.⁴⁹

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BACCARO, Lucio – HOWELL, Chris (2011): A Common Neoliberal Trajectory: The Transformation of Industrial Relations in Advanced Capitalism. *Politics & Society*, 2011/4.
- BEREND T. Iván (2008): *Európa gazdasága a 20. században*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete.
- BERKI Erzsébet (2016): *Sztrájk 2.0*. Budapest: Dura Stúdió Kft.
- BÖCSKEI Balázs (2013): A repolitizált politika és kormányzás. Bevezetés a második Orbán-kormány jog- és politikafelfogásába. *Jogelméleti Szemle*, 2013/4.
- BÖRDŐS Katalin (2015): A közfoglalkoztatás intézményi környezete – történeti áttekintés. In: *Munkaerő-piaci tükrök*, 2014. 66–75.
- BUSCH Irén – CSERES-GERGELY Zsombor (2011): A munkapiac intézményi környezetének alakulása 2010 szeptembere és 2011 szeptembere között. In: *Munkaerő-piaci tükrök*, 2011. 205–251.
- BUSCH Irén – CSERES-GERGELY Zsombor – NEUMANN László (2012): A munkapiac intézményi környezetének alakulása 2011 szeptembere és 2012 augusztusa között. In: *Munkaerő-piaci tükrök*, 2012. 275–323.
- DUDÁS Katalin (2016): *Elemzés és javaslatok a munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. törvény és egyéb munkajogi tárgyú törvények módosításával kapcsolatosan*. Kézirat. Budapest.
- EGEDY Gergely (2006): Thatcherizmus: (neo)liberalizmus vagy (neo)konzervativizmus. *Politikatudományi Szemle*, 2006/2–3.

- EGEDY Gergely (2010): A neokonzervatív állam: Thatchertól Cameronig. *Politikatudományi Szemle*, 2010/3.
- GLASSNER, Vera (2013): Central and eastern European industrial relations in the crisis: national divergence and path-dependent change. *Transfer*, 2013/2, 159–160.
- HERCZOG László (2017): *Szociális párbeszéd a rendszerváltást követően*. Szakszervezetek.hu. <<https://szakszervezetek.hu/8-kiemelt-hirek/10763-herczog-laszlo-szocialis-parbeszed-a-rendszervaltast-kovetoen-2>>
- HÉTHY Lajos (2010): *Civil beszéd vagy „párt-beszéd”? Az érdekegyeztetés ma*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- HÉTHY Lajos – ÓNODI Irén (2008): *Országos Társadalmi Párbeszéd – Az Országos Érdekegyeztető Tanács és a Gazdasági és Szociális Tanács*. Budapest: Foglalkoztatási és Szociális Hivatal.
- JUHÁSZ Attila – LÁSZLÓ Róbert – ZGUT Edit (2015): *Egy illiberális vízió eddigi következményei*. Friedrich Ebert Stiftung Budapesti Irodája. <<http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/12523.pdf>>
- LÉNÁR Andor (2011): A szakszervezetek mint a társadalmi-szociális érdekegyeztetés aktorai Európában (1945–2000) In: DOBÁK Milós (szerk.): *A gazdasági és társadalmi érdekegyeztetés stratégiái és szervezeti modelljei a 20. században*. Budapest: L'Harmattan.
- Megállapodás a Versenyszféra és a Kormány Állandó Konzultációs Fórumának létrehozásáról és ügyrendjének megállapításáról. Budapest, 2012. február 22. <<http://www.postas-szakszervezet.hu/pdf/megallapodas-20120222.pdf>>
- Munkaerő-piaci tükrök*, 2010. Szerk.: Fazekas Károly – Molnár György. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány.
- Munkaerő-piaci tükrök*, 2011. Szerk.: Fazekas Károly – Kézdi Gábor. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány.
- Munkaerő-piaci tükrök*, 2012. Szerk.: Fazekas Károly – Benczúr Péter – Telegdy Álmós. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Köhasznú Nonprofit Kft.
- Munkaerő-piaci tükrök*, 2014. (2015) Szerk.: Fazekas Károly – Varga Júlia. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet.
- Munkaerő-piaci tükrök*, 2017. (2018) Szerk.: Fazekas Károly – Szabó-Morvai Ágnes. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet.
- ORBÁN Viktor (2011): *Sikeres államot csak akkor lehet felépíteni, ha erős nemzet áll mögötte*. Orbán Viktor beszéde a XXII. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban, 2011. július 23., Tusnádfürdő. <http://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/sikeres_allamot_csak_akkor_lehet_felepiteni_ha_eros_nemzet_all_mogotte>
- ORBÁN Viktor (2014): *A munkalapú állam korszaka következik*. Orbán Viktor beszéde a XXV. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban, 2014. július 26., Tusnádfürdő. <http://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/a_munkalapu_allam_korszaka_kovetkezik>

- POGÁTSA Zoltán (2015): *A bérszínvonal és a bérfelzárkózás meghatározói Magyarországon*. Friedrich Ebert Stiftung Budapesti Irodája. <<http://www.fesbp.hu/common/pdf/Pogatsa201504.pdf>>
- Dr. SCHNIDER Marianna (2018): *Az új munka törvénykönyve magyarázata*. <<http://vkdszsz.hu/wp-content/uploads/2018/06/05-az-uj-mtvk-magyarazata.pdf>>
- SZABÓ, Imre (2013): Between polarization and statism – effects of the crisis on collective bargaining processes and outcomes in Hungary. *Transfer*, 2013/2.
- Széll Kálmán Terv (Magyar Munka Terv) <http://www.kkszh.hu/documents/jogsz/Magyar_Munka_Terv.pdf>
- Tézisek az új munka törvénykönyve szabályozási koncepciójához. Készítette: Dr. Berke Gyula – Dr. Kiss György – Dr. Lőrincz György – Dr. Pál Lajos – Dr. Pethő Róbert – Dr. Horváth István. *Pécsi Munkajogi Közlemények*, 2009/3.
- TOWERS, Brian (1989): Running the gauntlet: British trade unions under Thatcher, 1979–1988. *Industrial and Labor Relations Review*, 2/1989. 168–170.

JEGYZETEK

- ¹ ORBÁN 2014.
- ² JUHÁSZ–LÁSZLÓ–ZGUT 2015.
- ³ BEREND 2008, 262–263.
- ⁴ BACCARO–HOWELL 2011.
- ⁵ EGEDY 2010.
- ⁶ LÉNÁR 2011, 299; és TOWERS 1989.
- ⁷ GLASSNER 2013.
- ⁸ POGÁTSA 2015.
- ⁹ BERKI 2016, 115.
- ¹⁰ Uo. 118.
- ¹¹ BH 1991, 255.
- ¹² EBH 2013, M. 10.
- ¹³ BERKI 2016, 131–134.
- ¹⁴ Uo. 114.
- ¹⁵ Az, hogy pontosan melyek ezek, nem tisztázott, mivel a sztrájk törvény csak példalózó felsorolást tartalmaz.
- ¹⁶ <http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qli051.html>
- ¹⁷ BERKI 2016, 121.
- ¹⁸ Széll Kálmán Terv, 65.
- ¹⁹ Uo. 65–66.
- ²⁰ <<https://www.vg.hu/gazdasag/megszunik-az-oet-elavult-az-erdekegyeztetes-349925/>>
- ²¹ HÉTHY–ÓNODI 2008, 62.
- ²² HÉTHY 2010, 83–84.
- ²³ Uo. 71–72.
- ²⁴ 2012. évi I. törvény 153. § (1)
- ²⁵ HERCZOG 2017.
- ²⁶ *Megállapodás...* 2012.
- ²⁷ Széll Kálmán Terv, 38.
- ²⁸ Tézisek... 2009, 148.
- ²⁹ SCHNIDER 2018.
- ³⁰ Széll Kálmán Terv, 43; valamint a 2012. évi I. törvény általános indoklása 10.
- ³¹ A 2012. évi I. törvény általános indoklása 10.
- ³² Az egymunkáltatós kollektív szerződések 2017-ben az alkalmazottak 22,14 százalékát fedték le.
- ³³ <http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_szerv9_01_16.html>

A neoliberalizmus dialektikája: a spontaneitástól az uralomig

A neoliberalizmus a jelenkori kritikai társadalomelmélet egy széles körben ismert, ám gyakorta gyanakvással kezelt fogalma. Míg egyesek úgy gondolják, e fogalom keresztül érthetők meg legjobban a jelenkor társadalmi-gazdasági folyamatai, addig mások szerint nem egyéb, mint üres címke, amelyet különféle társadalomkritikusok egymással szorosabb összefüggésben nem álló jelenségekre különösebb koherencia nélkül alkalmaznak. A magam részéről úgy vélem, e fogalom egy hasznos analitikus eszköz a kritikai társadalomelmélet művelője kezében. Ugyanakkor az e fogalomra alapozott elemzések és társadalomkritikai meglátások világosan meg kell hogy mutassák, miként függnek össze a neoliberalizmus fogalma által jelölt társadalmi jelenségek és elképzelések azokkal a további jelenségekkel és problémákkal, amelyeket a társadalomelméleti elemzés és kritika tárgyal. A következőkben egy ilyen kritikai elemzésre teszek kísérletet.

Tanulmányom célja, hogy megfogalmazzam a neoliberalizmus egy *politikaelméleti* vagy pontosabban *politikafilozófiai* kritikáját. Ennek során elsősorban a neoliberalizmus – véleményem szerint – legszofisztikáltabb elméleti képviselőjének, Friedrich August Hayeknek a munkáira támaszkodom, ám úgy vélem, az általam megfogalmazott kritika alkalmazható más neoliberális szerzőkkel szemben is. Kritikám lényege, hogy a neoliberalizmus társadalomideálja – szándékaival szemben – szükségszerűen szabadságellenes. Ahhoz, hogy ezt megmutassam, az első szakaszban röviden felvázolom, mit értek neoliberalizmuson, és miféle kívánalmakat kell a neoliberalizmus kritikájának kielégítenie. A következő szakasz tárgya a neoliberalizmus szabadságfogalma, amelyet a harmadik szakaszban a *strukturális uralom* fogalma segítségével kritizálok.

³⁴ 2012. évi I. törvény 268. § (1)

³⁵ http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_szerv9_01_29.html

³⁶ <http://www.parlament.hu/irom41/03628/03628.pdf>

³⁷ Széll Kálmán Terv, 26.

³⁸ BUSCH–CSERES–GERGELY 2011. 227–228.

³⁹ Az arányok 2011-ben még 73,1 százalékosak, illetve 83 százalékosak voltak. A közfoglalkoztatási bér, illetve a közfoglalkoztatási garantált bér azonban nem követte a minimálbér és a garantált bérminimum 2011–2018 közötti dinamikus növekedését.

⁴⁰ BÖRDŐS 2015, 69.

⁴¹ DUDÁS 2016, 10–11.

⁴² SZABÓ 2013, 207.

⁴³ 2012. évi I. törvény 153. § (1)

⁴⁴ 299/2011 (XII.22.) Korm.-rendelet

⁴⁵ BUSCH–CSERES–GERGELY–NEUMANN 2012, 306.

⁴⁶ ORBÁN 2011.

⁴⁷ EGEDY 2006, 20.

⁴⁸ ORBÁN 2011.

⁴⁹ BÖCSKEI 2013, 3.

1. A NEOLIBERALIZMUS ÉS ANNAK ELMÉLETI KRITIKÁJA

A kritikai társadalomelmélet számos különféle értelemben használja a „neoliberalizmus” kifejezést. Általánosságban mégis helytállónak tűnik az a definíció, amit Simon Springer, Kean Birch és Julie MacLeavy a *Routledge Handbook of Neoliberalism* bevezető tanulmányában megad:

Alapvetően amikor neoliberalizmusról beszélünk, egy olyan politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedésre utalunk, amely a piaci viszonyokra, az állam feladatainak újragondolására és az egyéni felelősségre helyezi a hangsúlyt. A legtöbb kutató egyetért abban, hogy a neoliberalizmus tág értelemben úgy határozható meg, mint a versengő piacok kiterjesztése az élet minden területére, beleértve a gazdaságot, politikát és társadalmat. (SPRINGER–BIRCH–MACLEAVY 2016: 2)¹

Ezt az ahistorikus definíciót – amely a történelem során valaha létezett minden piacpárti vállalkozást neoliberálisnak minősítene – kiegészíthetjük azzal a történeti kitételrel, amely szerint a neoliberalizmus e piaci fundamentalista programnak az a specifikus formája, amelyet az 1947-ben alapított Mont Pelerin Társaság meghatározó alakjai – mindenekelőtt Friedrich Hayek és Milton Friedman – indítottak útjára, és amely az 1970-es években vált meghatározó gazdaságpolitikai áramlattá, majd a 20. század végén lényegében globális hegemoniára tett szert.² Úgy gondolom, a neoliberalizmus ezen meghatározása még azok számára is elfogadható, akik szerint a kritikai társadalomelmélet túlságosan nagyvonalúan és világos fogalmi határok nélkül használja a „neoliberalizmus” címkéjét minden olyan politikai és gazdasági jelenségre, amelyet valamiért ellenszenvesnek talál. Még ha ez igaz is, akkor is tagadhatatlannak tűnik, hogy a '70-es évek végétől kezdve lezajlott egy globális piacpárti forradalom, amely bár országról országra, kontextusról kontextusra másként ölt testet, alapelveit és meghatározó tendenciáit tekintve kielégíteni látszik a fenti meghatározást.

A kritikai társadalomelmélet – mint közismert – jellemzően kritikus a neoliberalizmus jelenségével kapcsolatban. E kritikák számosak, és igen jelentősen különböznek egymástól mind tárgyakat, mind érvelési technikájukat és meggyőzőerejüket tekintve. A neoliberalizmus számos kritikája mégis osztozik abban, hogy – különféle adatokra és más-más társadalmi és gazdasági jelenségekre támaszkodva ugyan, de egyaránt – azt igyekeznek megmutatni, hogy a neoliberalizmus programjának kibontakozása nyomán társadalmainkat mérhetetlen jelentőségű gazdasági, politikai és környezeti károk érték. A jóléti állam eltűnése, a dolgozói és fogyasztói érdekképviselő visszaszorulása a gazdasági dereguláció következtében, a lokális és globális egyenlőtlenségek növekedése, a politika mind átfogóbb alárendeltsége az üzleti, pénzügyi érdekeknek, a demokratikus politika tehetetlensége a féktelen profitfelhalmozás katasztrofális következményeivel szemben – ideértve

a 2008-as pénzügyi válságot és a klímaváltozás mind sürgetőbb kihívását – mind gyakorta szerepelnek a neoliberalizmus bűnlajstromán.

A neoliberalizmus – azaz a fent meghatározott piacpárti radikalizmus – hívei nyugodtan válaszolhatnak azonban, hogy mindennek semmi köze a neoliberalizmushoz *mint olyanhoz*. E válságjelenségek oka, hogy a neoliberalizmus piacpárti alapelveit *kisajátították* bizonyos korrupt politikusok és üzletemberek, hogy a tágabb társadalmi következményekkel mit sem törődve a politika és gazdaság játékszabályait a saját előnyükre írják át; de ebből éppúgy nem következtethetünk ezen alapelvek érvénytelenségére, amint Sztálin rémtetteiből sem vonhatunk le általános következtetéseket a marxizmusra vonatkozóan. A 2008-as pénzügyi válság éppúgy nem érv a neoliberalizmus ellen, amint a venezuelai éhezők felemlegetése sem érv a jóléti újraelosztás ellen. Csakugyan, a „valóban létező neoliberalizmus” épp olyan távol esik a Mont Pelerin Társaság és a chicagói iskola társadalmi ideáljaitól – vagyis az egyéni szabadság felvirágzását a szabad és méltányos verseny és a piaci fair play szabályait betartató minimális állam által előmozdító társadalomtól –, amilyen távol a szovjet hétköznapiak estek a 19. század szocialista utópiáitól.

Más szóval a neoliberalizmus fogalmát alapul vevő társadalomelméleti elemzések és különösen a vele szemben megfogalmazott kritikák gyakorta célt tévesztenek, amennyiben nem támasztják alá kellő alapossággal, hogy kritikájuk tárgya a neoliberalizmus fogalma által megjelölt társadalmi folyamatok és elképzelések, vagy csupán e folyamatok és elképzelések *esetleges* – azaz nem e folyamatok és elképzelések természetéből fakadó, hanem velük a körülmények szerencsétlen összejátszása folytán együtt járó – következményei. A neoliberalizmus bármely érvényes kritikájának meg kell mutatnia, hogy az összefüggés a valóban létező neoliberalizmus problémái és a neoliberalizmus programja között nem csupán *esetleges*, hanem *lényegi*. A következőkben egy ilyen kritika ismertetésére teszek kísérletet. Egy filozófiai érvet szeretnék felhozni emellett, amely a neoliberalizmus és a *szabadság* fogalmának összefüggéseire fókuszál. Amellett fogok érvelni, hogy a társadalom, amelyet a neoliberalizmus programja meg kíván valósítani, saját szándékaival szemben egy szükségszerűen *szabadságellenes* társadalom.

2. SZABADSÁG ÉS SPONTANEITÁS

Még ha valaki el is ismeri a neoliberalizmus fogalmának létjogosultságát, rendszerint akkor is siet leszögezni, hogy különbséget kell tennünk a neoliberalizmus és az általában vett liberalizmus fogalmai között. Ez helyénvaló. A neoliberalizmus

mint eszmerendszer kétségtelenül nem azonos a jelenkori liberalizmussal – sem mint politikai filozófiai nézet, sem mint politikai ideológiával. Ugyanakkor nehéz lenne tagadni, hogy a neoliberalizmus szorosan kapcsolódik a liberalizmus eszmetörténeti hagyományához, a skót felvilágosodás talaján álló, mindenekelőtt Adam Smithre építő, konzekvencialista-haszonelvű, avagy – egy némiképp tág eszmetörténeti fogalommal élve – *klasszikus liberalizmushoz*.³ Mint ilyen, a szabadság fogalma központi helyet foglal el a neoliberális értékrendben. Hayek nem kis részben a szabadság nevében kívánja felszámolni a tervező állam befolyását az egyén fölött. A tág értelemben vett szocializmus térnyerését nem csupán a szegénységbe és nélkülözésbe, hanem hangsúlyosan a *szolgaságba* vezető útnak látja, és mint ilyet kritizálja (HAYEK 1991). Az osztrák gondolkodó 1960-ban kiadott elméleti fő művének is a *The Constitution of Liberty* (HAYEK 2011) címet adja.⁴

Észre kell azonban vennünk, hogy Hayek a szabadság egy sajátos felfogásával dolgozik. Míg a klasszikus liberalizmus a szabadságjogok és az autonómia fogalmaiban elemezte a szabadság kérdéskörét, addig Hayeknél színre lép a *spontaneitás* fogalma. Mint közismert, Hayek úgy véli, a spontán módon, azaz központi tervezés nélkül létrejött társadalmi alakulatok – mindenekelőtt természetesen a piaczgazdaság – egyrésztől magasabb rendűek a megtervezett társadalmi rendeknél, amennyiben hatékonyabban végzik el a gazdasági javak optimális termelését és elosztását, másrésztől azonban a spontán rend lényegi kapcsolatban áll nemcsak a gazdasági hatékonysággal, de a szabadsággal is. A spontán renden alapuló társadalomban „az egyén szabadon használhatja saját tudását saját céljai elérése érdekében” (HAYEK 1967a: 162).⁵

Észünkbe juthat Hayek számos kritikusanak válasza, miszerint a legtöbb zsarnoki, elnyomó rendszer is spontán folyamatok eredménye, nem pedig előzetes tervezése (GRAY 1981: 83). Ez azonban Hayek spontaneitásfogalmának félreértése volna. A spontán társadalmi rend nem egy *diakrón*, hanem egy *szinkrón* fogalom: nem arra vonatkozik, hogy a társadalmi rend minként jött létre, hanem hogy milyen módon működik. Spontán az a társadalmi rend, melyben az egyének közti társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok *pusztán* az egyének közti interakciók szándékosan senki által létre nem hozott termékei. Másként: annál inkább spontán egy társadalmi rend, minél kevesebb társadalmi-gazdasági-politikai viszony létezik benne *pusztán azért*, mert valaki *elrendelte* e viszonyok létrehozását. Egy diktatúrában – bármilyen spontán módon alakult is ki – a fennálló társadalmi viszonyok nem felelnek meg a spontaneitás definíciójának.

Természetesen Hayek tisztában van vele, hogy a minden ellenőrzés nélkül magukra hagyott spontán rendek könnyedén nem-spontánná alakulhatnak: a zsarnokság hamar felütheti a fejét. Épp ezért tartja szükségesnek bizonyos intézmé-

nyek – mindenekelőtt az állam és a jogrend – létezését és fenntartását. Az állam tevékenységének azonban korlátok közé kell szorúlnia. E korlátokat magukat is definiálhatjuk a spontaneitás fogalmával: a társadalmi-gazdasági-politikai viszonyokba az állam csupán olyan mértékig avatkozhat bele, ami elengedhetetlenül szükséges a társadalmi rend spontaneitásának fenntartásához. Így például: az államnak joga van monopóliumellenes intézkedéseket fogantatosítani, hiszen egy monopólium létrejötte a spontán piaci rendet nem-spontánná alakítaná, az egyének közti gazdasági viszonyokat az aránytalanul nagy hatalommal rendelkező monopolista akaratának rendelné alá.

Vegyük észre, hogy ez a definíció karakterisztikusan különbözik a minimális állam *libertárius* definíciójától, amelyet a libertarizmus olyan klasszikus szerzőinél találunk, mint Robert NOZICK (2001). A libertarizmus az állami beavatkozás határait az egyén alapvető jogainak mentén jelöli ki, amelyeket az *önbirtoklás* fogalma definiál. A libertárius politikafilozófia lényegi alapgondolata, hogy minden egyén teljes mértékben birtokolja saját személyét, képességeit és mindazokat a termékeket, amelyeket e képességek gyakorlása által létrehoz. Az állami beavatkozásnak azért kell minimálisnak lennie, hogy az önbirtoklásokon alapuló libertárius jogok által létrehívott rendkívül erős morális követelményeket meg ne sértse.

Hayek azonban a klasszikus liberalizmus örököseként nem libertárius, hanem *konzekvencialista* gondolkodó (GAMBLE 2013: 353). Nézete szerint az egyéni szabadságjogok értékét nem valamely már eleve adott morális alapelv jelöli ki – amilyen például az önbirtoklás libertárius elve –, hanem az a tény, hogy a szabadságon alapuló társadalom a lehető legkedvezőbb *következményekkel* jár a lehető legtöbb ember számára. Nozicktól és a többi libertáriustól távol áll egy ilyen érvelés. Számukra lényegtelen, hogy a kormányzati beavatkozás miféle – áldásos vagy áldatlan – következményekkel jár bárki számára; ha az egyén önbirtoklásokon alapuló jogai sérülnek, a beavatkozás megengedhetetlen, függetlenül a következményektől. Hayeket konzekvencialistaként e libertárius jogok kevéssé érdeklik. A közkeletű, azonban teljes mértékben téves elképzeléssel ellentétben a *neoliberalizmus nem libertarizmus*.

Könnyen észrevehetjük, hogy Hayek szabadságfogalma negatív szabadságfogalom. Isaiah Berlin klasszikus megfogalmazása szerint a szabadság fogalmának negatív meghatározása értelmében „akkor érzem magamat szabadnak, ha mások nem avatkoznak a dolgaimba. Minél szélesebb a be nem avatkozás sávja, annál nagyobb a szabadságom” (BERLIN 1990: 345). Ez a megfogalmazás *negatív*, amennyiben a szabadságot valami – a beavatkozás – *hiányaként* határozza meg. Hayek egyetért: a szabadság egy lényegileg negatív fogalom (HAYEK 2011: 69–70). E szabadságfelfogással szemben tehát a negatív szabadság általában vett fogalmá-

nak számos kritikáját felhozhatjuk. Így például felvethetjük, hogy nem fordít kellő figyelmet a szabadság más formáira, például a pozitív szabadságra vagy arra, amit Axel Honneth társadalmi szabadságnak nevez (HONNETH 2015). Ez azonban kevés lenne konklúzióink alátámasztásához, miszerint a neoliberalizmus lényegileg *szabadságellenes*. Bár Hayek szabadságkonceptiója negatív, semmi nem zárja ki, hogy összeegyeztethető legyen más szabadságfogalmakkal is – ha ez igaz, úgy a neoliberalizmus szabadságkonceptiója csupán kiegészítésre szorul.

A negatív szabadság másik, mára standarddá vált kritikája az úgynevezett *köztársasági* vagy *republikánus* politikai filozófia felől érkezik – ahol a „republikánus” nem az Egyesült Államok egyik nagy politikai pártjára utal, hanem az ókortól induló és Montesquieu-n és Rousseau-n át a jelenig húzódó politikai filozófiai irányzatra, amelynek középpontjában az uralommentességgént (*non-domination*) felfogott szabadság és a szabad köztársaság szabad polgára áll politikai eszményképként – szembeállítva a szabad polgár antik ellentétével, a rabszolgával –, és amelyet az elmúlt évtizedekben olyan gondolkodók élesztettek újjá, mint az esztétikustörténész Quentin SKINNER (1998) és a filozófus Philip PETTIT (1997, 2012a). A republikánus szabadságfelfogás szerint a negatív szabadság fogalma nem kielégítő, mivel szabadságunkat nem elsősorban a saját ügyeinkbe való, mások általi beavatkozás korlátozza, hanem az, ha mások uralmának vagyunk alávetve. A rabszolga, akinek ügyeibe gazdája szántszándékkal soha nem avatkozik be, nem szabad, bár minden beavatkozástól mentes; szabadsághiányának forrása a közte és az ura között fennálló uralmi viszony, az a tény, hogy a szolga csupán ura *kegyelméből, jóindulatából* teheti, amit tehet (PETTIT 2012b: 83).

A neoliberalizmus köztársasági bírálata már csak azért is ígéretesnek tűnhet, mert amint Gregory CLAEYS és Christine LATTEK (2011), Norman Arthur FISHER (2015), valamint legújabban William Clare ROBERTS (2017) kimutatta, a 19. század antikapitalista elméletei – úgy is, mint Robert Owen, Pierre-Joseph Proudhon és legfőképpen Karl Marx – igen jelentős mértékben támaszkodtak a köztársasági hagyományra. A neoliberalizmus mint *par excellence* kapitalizmuspárti elképzelés – gondolhatnánk – természetes kihívójára talál a szocializmus és marxizmus antikapitalista hagyományával oly igen kompatibilis köztársasági politikaelméletben. Ugyanakkor úgy vélem, ez a megközelítés korántsem annyira kecsegtető, mint ahogy elsőre látszik.

Hayek fogalomkészlete ugyanis teljes mértékben alkalmasnak tűnik a köztársasági értelmezésre. Először is érdemes megjegyezni, hogy Hayek maga ingadozik a szabadság klasszikus liberális és köztársasági ihletésű definíciója közt – talán mert elmulaszt kellően tiszta fogalmi különbséget tenni a kettő között. A *The Constitution of Liberty* vonatkozó fejezetében Hayek hivatkozik ugyan Bentham

klasszikus szabadságdefiníciójára, amely szerint az nem egyéb, mint a kényszerszertől vagy beavatkozástól való mentesség (HAYEK 2011: 58n3), ám ugyanezen a helyen saját szabadságdefinícióját egy antik (arisztotelészi) meghatározásra vezeti vissza, és leszögezi, hogy saját definíciója összhangban van a szabadság őseredeti meghatározásával, amely e fogalmat a rabszolgaság vagy a jogfosztottság antonímiájaként értelmezte (HAYEK 2011: 59n5). Ez utóbbi megjegyzések Hayek meghatározását a köztársasági értelmezés holdudvarában helyeznék el. Még egyszer: Hayek maga, ahogy a köztársasági hagyomány 20. század végén bekövetezett reneszánsza előtt a legtöbb liberális szerző, nem tesz különbséget e szétartó szabadságfogalmak között, mégis érdemes észben tartanunk, hogy ő maga – ismét: hasonlóan számos más liberális szerzőhöz – érzékeny a szabadság fogalmának e köztársasági vetületeire.

Másodszor észre kell vennünk, hogy Hayek felfogása szerint a szabadságkorlátozás legalapvetőbb esete az egyéni cselekvés alárendelése az idegen hatalomnak, mások terveinek és akaratának. A tágan értett szocializmussal vagy tervgazdasággal az az elsődleges probléma – már ami a szabadság kérdését illeti –, hogy benne az egyén mások tervező akaratának van alávetve, mások terveit kénytelen megvalósítani a sajátja helyett. „Az, hogy valaki szabad-e vagy sem, nem az általa elérhető választások körén múlik, hanem azon, hogy képes-e cselekvését saját aktuális szándékai szerint formálni, avagy valaki másnak *hatalmában áll* manipulálni a körülményeit, és rávenni arra, hogy az ő akarata szerint cselekedjen a sajátja helyett.” (HAYEK 2011: 61)⁶ A szabadságkorlátozás szempontjából lényeges mozzanat az idegen *hatalomnak* való alávetettség, és nem elsősorban az idegen beavatkozás. Még ha túlzás is azt állítani, hogy Hayek valamiféle kriptorepublikánus álláspontot képviselt, szabadságról alkotott elképzelései akkor sem összeférhetetlenek egy olyan köztársasági nézettel, amelynek számára ez a függetlenségként vagy uralommentességgént felfogott szabadságfogalom alapvetőbb a klasszikus liberális beavatkozásalapú nézetnél.

3. STRUKTURÁLIS URALOM

Miért gondolom tehát, hogy a neoliberalizmus lényegileg szabadságellenes? Érvem a következő. Mint Hayek megjegyzi, a spontán társadalmi rend emberi cselekvés, de nem emberi tervezés eredménye (HAYEK 1967b). Éppen ezért a benne élő egyén szükségszerűen szabad. Hayek itt a következő alapelve épít: az egyén szabadságát csakis az korlátozhatja, ha olyan társadalmi viszonyoknak van alávetve,

amelyek emberi tervezés eredményei. Következésképp: az olyan társadalmi viszonyok, amelyek emberi cselekvés, de nem emberi tervezés eredményei, nem korlátozhatják a szabadságot. Ahogy az előző szakaszban láttuk, a szabadságkorlátozás Hayek-féle elmélete összefér a közvetlen beavatkozás hiányával. A szabadság attól függ, hogy van-e valaki, akinek hatalmában áll saját érdekei szerint manipulálni a körülményeimet. A szabadságkorlátozás ezen elmélete azonban nem fér össze egy ilyen szabadságkorlátozó személy vagy csoport *hiányával*. Ha nincs senki, aki életembe beavatkozna, vagy akinek hatalmában állna beavatkozni, szabadságom nem sérül.

Ennek az alapelvnek az elfogadása azért fontos Hayek számára, mert csak ennek fényében szavatolható a spontaneitás és a szabadság kapcsolata. Vegyünk egy piaci helyzetet, amelyet hayeki értelemben spontánnak tekinthetünk – nem jellemzik monopóliumok, jelentős vagyoni egyenlőtlenségek és így tovább. Gondolhatnánk – és Hayek határozottan így gondolja –, hogy egy ilyen piacon az, hogy hogyan szeretném elkölteni a pénzem, kizárólag rajtam múlik, a saját döntéseimen, vagyis szabad vagyok. Ez azonban nem teljes mértékben igaz. Az például, hogy egy ilyen szabad piacon miként vagyok képes felhasználni a rendelkezésemre álló erőforrásokat, például hogy meg tudom-e engedni magamnak X áru megvásárlását, jelentős részben azon múlik, hogy mások milyen áron hajlandók azt eladni nekem. Ez azonban egy piaci helyzetben annak a függvénye, hogy más fogyasztók mekkora keresletet támasztanak X áru iránt. Azt tehát, hogy elérhető-e számomra X áru, nem a saját szabad döntésem, de még csak nem is az X eladójának szabad döntése, hanem mindkettőnkön kívül álló erők, a többi fogyasztó döntései határozzák meg.

Persze pusztán az, hogy a számunkra elérhető döntési lehetőségeket rajtunk kívül álló erők határozzák meg, önmagában nem minősül a szabadságunk korlátozásának. Csak akkor dönthetek úgy, hogy élvezem a nyári napsütést, ha nyár van és süt a nap, ám mind a kettőt rajtam kívül álló erők határozzák meg. Ezt mégsem tekintjük a szabadságunk korlátozásának – a természet nem zsarnok. Hayek úgy véli, a spontán emberi cselekvés, de nem emberi tervezés eredményeként létrejött társadalmi rendek e természeti esetlegességhez hasonlatosak, és mint ilyenek, nem korlátozhatják a szabadságunkat. Úgy tűnhet, hogy Hayek itt pusztán egy magától értetődő liberális alapelvet védelmez, amelyet a szabadság más teoretikusainál is megtalálunk. Berlin például így fogalmaz:

Ha a szegénységem valamiféle betegség volna, amely megakadályozna engem abban, hogy kenyeret vegyek vagy megfizessek egy világ körüli utat, vagy elérjem ügyem meghallgattatását, mint ahogy a sántaságom miatt nem tudok futni – akkor ezt nem nevezhetném a szabadság hiányának, legkevesbé a politikai szabadság

hiányának. Csak azáltal érezhetem magamat erőszak áldozatának vagy leigázottnak, hogy azt gondolom: egy bizonyos dolog azért elérhetetlen számomra, mert mások úgy rendezték, hogy nekem ne jusson. (BERLIN 1990: 343–344)

A szegénység egy spontán, szabadpiaci rendben – állítja Hayek – igenis olyan, mint valamiféle betegség, vagy mint egy természeti körülmény, amely ilyen módon nem tekinthető szabadságkorlátozónak. Ugyanakkor maga Hayek az, aki nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a spontán rendek lényegileg különböznek a természeti fenoménektől (HAYEK 1967b: 97). Ezek emberi alkotások – bár nem emberi tervezés eredményei –, ennek pedig lényegi következményei vannak.

Erre a pontra érzékenyen tapint rá Márkus György Kis Jánossal folytatott vitájában:

Ha valakinek csak jelentéktelen áruba bocsátható és/vagy mozgósítható anyagi és személyes erőforrások állnak a rendelkezésére, amikor másokkal piaci tranzakcióra lép, akkor igen valószínű, hogy ugyanilyen előnytelen helyzetben lesz akkor is, amikor kilép a tranzakcióból [...] Ha pedig igaz, hogy a hátrányos helyzet [...] jelentősen csökkenti a ténylegesen rendelkezésre álló választási lehetőségek körét, és számottevően szűkíti azoknak a céloknak a skáláját, amelyek közül az egyén tudatosan választhat és amelyekre aktívan törekedhet, akkor meglehetősen üres lesz az olyan érv, mely szerint az efféle „puszta akadályok”, ha mégoly sajnálatosak is, akárcsak a természeti katasztrófák, nem érintik a kérdést, hogy szabad-e a szóban forgó egyén. Pontosabban az efféle érvelés akkor lesz üres, ha megmutatható, hogy a piacgazdaság ilyen negatív hatásait mód van legalább részben megszüntetni vagy enyhíteni szándékosan kialakítható intézményes eljárások és társadalmi gyakorlat által (például progresszív adóztatással, jóléti szolgáltatásokkal, általános közoktatással és így tovább). (MÁRKUS 1997)

Márkus állítását kétféleképpen értelmezhetjük. Egyrészt érthetjük úgy, hogy a szabadság szükségszerű feltétele, hogy a választások egy minimálisan elégséges köre nyitva álljon előttünk. Amennyiben opcióink e minimálisan elégséges szint alá csökkennek, úgy a helyzetünket szabadsághiányosnak kell tekintenünk még akkor is, ha az szabadpiaci folyamatok eredményeként állt elő. Ez az értelmezés meglehetősen implauzibilis. Világos, hogy ugyanez nem igaz a természeti korlátok esetében. Hayek példájával élve: a hegymászó, aki csak egyetlen módon juthat ki egy veszélyes helyzetből, kétségtelenül szabad, bár választási lehetőségei végletesen leszűkültek (HAYEK 2011: 60).

Az érvelésnek van azonban egy másik értelmezése is, amely Márkus utolsó megjegyzéséből indul ki. E szerint a piaci kimenet és a természeti erők összjátékának összehasonlítása annyiban problematikus, amennyiben figyelembe vesszük, hogy a piaci folyamatok potenciálisan emberi cselekvés által irányítás alá vonhatók.

Ugyanez igaz a természet esetében is. Ha kiönt a folyó, elveszítem a házam és hajléktalanná válok, nem lettem szabadságkorlátozás áldozata – a helyzetem olyan, mint a hegymászóé. Ha azonban tudom, hogy megvoltak az erőforrások arra, hogy a folyó mentén gátat építsünk és megakadályozzuk a szerencsétlenséget, úgy helyeztem egészen más karaktert ölt. Joggal gondolhatom, hogy a gátépítés elmulasztása, ha nem is esik ugyanabba a kategóriába, mint a házam szándékos lerombolása, ez utóbbi holdudvarába kerül. A tény, hogy a házam árvíz általi lerombolása mulasztás – tehát emberi cselekvés, jóllehet nem szándékos emberi tervezés – eredménye, befolyásolja annak megítélését. A tény, hogy bizonyos választási lehetőségek immár azért nem elérhetők számomra, mert mások elmulasztottak bizonyos módon cselekedni, alapot szolgáltat arra, hogy az előálló helyzetet szabadsághiányosnak tartsuk. A gátépítést elmulasztó felebarátaim hanyagságukkal bizonyos értelemben megfosztottak a házbirtoklással együtt járó szabadságomtól.

Aki számára ez a példa nem meggyőző, az számos további példát is szemügyre vehet, amelyeket egyértelműen szabadsághiányos helyzetként írunk le, holott csupán emberi cselekvés, de nem emberi tervezés eredményei. Vegyük a következő példát James Griffin *On Human Rights* című könyvéből (GRIFFIN 2008: 162): ha egy gyerek szülei úgy döntenek, egy vallási fundamentalista közösségbe költöznek, ahol az egyetlen elérhető olvasmány a Biblia, úgy nyilvánvalóan korlátozzák a gyermek szabadságát nemcsak arra, hogy más olvasmányélményekre tegyen szert, de arra is, hogy saját életét bizonyos módon alakítsa. Ám amint Griffin megjegyzi, a gyermek helyzetén semmit nem változtat, ha nem a szülei viszik ebbe a közösségbe, hanem beleszületik, mint sokadik generációs közösséglakó. Ekkor nincs egyetlen konkrét személy vagy csoport, akit felelőssé lehetne tenni szabadságának korlátozásáért – ő és a szülei is beleszülettek ebbe a közösségbe, a közösség kultúráját pedig nem egy despota önkényuralma, hanem a közösségben mindenütt jelen lévő szokások, gyakorlatok, habitusok tartják fenn – emberi cselekvés, de nem emberi tervezés eredménye. A gyermek helyzete az utóbbi esetben egyértelműen szabadsághiányos. Ugyanakkor világos, hogy ugyanez a helyzet nem lenne szabadsághiányos, ha azért állna elő, mert valamiféle kozmikus katasztrófa folytán a Biblián kívül minden más könyv elpusztul. Mindez arra utal, hogy az emberi cselekvés, de nem emberi tervezés eredményeként létrejött helyzetek – szemben a pusztai természeti folyamatok révén előálló helyzetekkel – lehetnek szabadsághiányosak.

Hayek álláspontjának képviselői talán szkeptikusak ezzel az eredménnyel kapcsolatban. Világos ugyanis, hogy a gátépítést elmulasztó közösség és a vízkárt szenvedett hajléktalan ember viszonya nem azonos az uralkodó és az alávetettek viszonyával. Az uralkodó azáltal korlátozza alávetettjei szabadságát, hogy körülményeiket úgy manipulálja, hogy az alávetettek kénytelenek legyenek az uralkodó

szándékaival összhangban cselekedni. A cselekvés illetén manipulációja azonban az árvíz esetében elmarad. Ez kétségtelen, és semmi okunk sincs arra, hogy úgy véljük, a fenti esetek pontosan ugyanabban az értelemben mondhatók a szabadságkorlátozás eseteinek, mint az uralomnak való alávetés klasszikus esetei. Ugyanakkor szabadságkorlátozásnak nevezhetjük azt is, ha emberi cselekvés eredményeként szabadsághiányos állapotok állnak elő. Ilyenfajta eseteket rendszeresen szabadságkorlátozásként ismerünk el. Ha valaki velem mit sem törődve úgy állja el az utam egy folyosón, hogy képtelen legyek eljutni oda, ahová igyekszem, az illető korlátozza a szabadságomat, bár cselekvésemet nem irányítja saját szándékaival összhangban.

Mindeddig olyan eseteket vizsgáltunk, ahol egy egyén választási lehetőségei emberi cselekvés folytán valamely elégséges minimumszint alá csökkennek. Ebben állt a szóban forgó egyének szabadsághiányos állapota. Ugyanakkor Hayek állíthatja azt, hogy egy valóban spontán társadalmi rendben ilyen helyzetek nem állhatnak elő. Azok a társadalmi rendek ugyanis, amelyek utat nyitnak az efféle szabadsághiányos állapotok létrejöttének, az egyéneket a mások általi közvetlen uralom kockázatának teszik ki, amely esetben a társadalmi rend, amelyről beszélünk, megszűnik spontánnak lenni – illetve spontaneitása csökken.

Meglehet, egy nem megfelelően szabályozott piac utat nyit bizonyos monopolisztikus tendenciáknak, amelyek keretei közt az egyéneket igazságtalan hátrányok érhetik, és igazságtalan előnyöket élvezhetnek, ám ez csak arra mutat rá, hogy egy ilyen piac kevésbé minősül spontán rendnek, mint egy megfelelően szabályozott piac, az utóbbi ugyanis gátat vet az illetén függési viszonyok kialakítására – vagyis az egyének mások tervező akarátának való alávetésére – alkalmat nyitó egyenlőtlenségek létrejöttének. Még ha igaz is tehát, hogy emberi cselekvés, de nem emberi tervezés eredményeként létrejött helyzetek lehetnek szabadsághiányosak, ebből akkor sem következik, hogy a spontán társadalmi rendek maguk is alkalmat adnak szabadsághiányos helyzetek létrejöttére.

Idézzük fel azonban, hogy Hayek számára a szabadságkorlátozás lényegi eleme nem a választási lehetőségek egy elfogadható minimumszint alá csökkenése. Szabadsághiány elsősorban akkor áll elő, amikor az egyén képtelenné válik „cselekvését saját aktuális szándékai szerint formálni, avagy valaki másnak hatalmában áll manipulálni a körülményeit, és rávenni, hogy az ő akarata szerint cselekedjen a sajátja helyett” (HAYEK 2011: 61). Ez akkor is igaz lehet rá, ha választási lehetőségek egyébként igen széles köre áll rendelkezésére. Gondoljunk ismét a jóllelkű rabszolgatartóra, aki hosszú pórázra eresztí a rabszolgáit. E rabszolgák szabadsághiányos állapotban vannak, mert cselekvésük formáját – ha úgy tetszik – a rabszolgatartó jóakarátú elhatározása adja, semmint saját szándékaik és elhatáro-

zásuk. Meglehet, aktuálisan képesek szándékaikat megvalósítani, ám csupán csak a rabszolgatartó jóindulatából.

A közvetlen uralom gyakorlóit képesek anélkül szabadsághiányos állapotot teremteni, hogy az előttünk nyitva álló választási lehetőségeket egy elégséges minimumszint alá csökkentsék. Sőt, ahogy a jólelkű rabszolgatartó esete mutatja, anélkül is, hogy e lehetőségek körét *egyáltalán* szűkítenék. Hayek osztozik a köztársasági gondolkodókkal azon a meglátáson, hogy a szabadság alapvető kérdése nem az, hogy e választási lehetőségek köre mennyire tág, hanem az, hogy mi határozza meg, mitől függ e kör milyensége. Ha ez igaz a közvetlen uralom gyakorlóit esetében, úgy vajon miért ne lehetne igaz az emberi cselekvés, de nem emberi tervezés eredményeként előálló szabadságkorlátozás esetében is? Ha egy szabadpiaci helyzetben a fogyasztói közhangulat változása folytán bármely X áru, amelyre igényt tartok, bármikor eltűnhet, vagy megfizethetlenné válhat, úgy vajon mennyiben mondhatom, hogy cselekvésemet saját szabad elhatározásom szerint formálhatom? Nem vagyok-e éppúgy kiszolgáltatva, ahogy a rabszolga a jólelkű rabszolgatartónak?

Az eddigi érvet a következő módon foglalhatjuk össze. A szabadságkorlátozás standard, közvetlen uralmat magában foglaló eseteinek két eleme van: egyrészt az uralom alatt álló egyén nem képes cselekvését saját szándékai, elhatározásai szerint formálni; másrészt van egy másik egyén, aki azonban képes az uralom alatt álló személy cselekvését saját szándékai szerint formálni az elérhető választási lehetőségek minimumszint alá csökkentésével vagy anélkül. Láttuk, hogy a szabadságkorlátozás második elemének – az uralomgyakorló személy – hiánya olykor elégséges ahhoz, hogy ne beszélhessünk szabadságkorlátozásról. Ennek tipikus esete a választási lehetőségeink természet általi korlátozása. Ha a természet választási lehetőségeinket egy elégséges minimumszint alá csökkenti – vagy akár e minimumszint fölött részlegesen korlátozza –, nem beszélhetünk szabadságkorlátozásról.

Azonban láttuk azt is, hogy emberi cselekvés, de nem emberi tervezés eredményeként létrejött helyzetek bizonyos körülmények közt szabadságkorlátozásnak számítanak. Ezt a legkönnyebb belátni akkor, mikor e helyzetek a választási lehetőségek elégséges szint alá csökkenésével járnak, mint a Márkus vagy a Griffin által említett helyzetekben. Ezekben a helyzetekben nincs analógia a természet és az emberi cselekvés, de nem emberi tervezés folytán létrejött helyzetek között. Ám miért kellene azt gondolnunk, hogy az analógia ezzel szemben fennáll akkor, amikor az emberi cselekvés, de nem emberi tervezés folytán létrejött helyzet bár meghatározza az egyén választási körét, de nem szorítja azt egy elégséges minimumszint alá? Ez a következtetés merőben esetlegesnek tűnik, hiszen az egyetlen releváns különbség az emberi cselekvés, de nem emberi tervezés folytán létrejött szabadsághiányos helyzet és a közvetlen uralomgyakorlás között – mikor ez nem

foglalja magában a választási lehetőségek elégséges minimumszint alá csökkentését – az individuális uralomgyakorlók hiánya. Ez azonban a Márkus és Griffin által tárgyalt helyzetekben is elégtelen érvek bizonyult az ellen, hogy e helyzeteket a szabadságkorlátozás eseteként értelmezzük.

Ebből következően pedig nem igaz Hayek állítása, miszerint az emberi cselekvés, de nem emberi tervezés folytán létrejött helyzetek – akárcsak a természeti helyzetek – nem lehetnek szabadságkorlátozók. Mindaddig, amíg az általunk elérhető választási lehetőségek kellően széles köre⁷ függ más emberek cselekvésétől, addig joggal gondolhatjuk, hogy szabadságkorlátozás áldozatai vagyunk éppúgy, mintha választásunk mások tervező akaratától függené. Egy Hayek-féle szabadpiaci környezetben, ahol a legtöbb – létfenntartásunkhoz és egyéni céljaink kivitelezéséhez szükséges – áru elérhetősége a piaci szereplők egymástól független cselekvésétől és az ezek által létrehívott piaci folyamatoktól függ, ugyanúgy alá vagyunk vetve e piaci folyamatok uralmának, mint ahogyan a tervgazdálkodó zsarnok uralmának lennénk alávetve Hayek szocialista disztópiájában. Bár Hayek a szabadság társadalmának alapvonalaival kívánja felvázolni a spontaneitás fogalmának segítségével, végül egy olyan állapotot ír le, amelyben az egyén szükségszerűen szabadsághiányos állapotban van, alá van vetve más emberek – nem közvetlen, hanem személytelen, *strukturális* – uralmának.⁸

Felvethetné valaki, hogy az emberi cselekvés, de nem emberi tervezés folytán létrejött helyzetek szabadságkorlátozó mivolta a fenti példákban alapvetően függött attól, hogy rendelkezésre állt-e egy megvalósítható, alternatív berendezkedés, amelyben a szóban forgó szabadságkorlátozás elmaradt. Márkus azt állította, hogy a piaci mechanizmusok folytán előálló szabadsághiány csak akkor problematikus, „ha megmutatható, hogy a piacgazdaság ilyen negatív hatásait mód van legalább részben megszüntetni vagy enyhíteni”. A vízkár annyiban eredményez szabadságkorlátozást, amennyiben lehetőség lett volna gátat építeni. Úgy gondolom, hogy a megvalósítható alternatíva követelménye a természeti esetekben fennáll, de társadalmi esetekben nem áll fenn. Márkus ezen a helyen téved. Kétségtelen, hogy választási lehetőségeink természettől való függése csak akkor minősül szabadságkorlátozásnak, ha lehetőségünk van e függés felszámolására. Ugyanez azonban az emberi cselekvés, de nem emberi tervezés folytán létrejött helyzetekre nem igaz. Griffin válaszos kultúráját akkor is szabadságkorlátozónak ismernénk el, ha e kultúra olyan mélyen beivódott volna a közösség mindennapi gyakorlataiba és gondolkodásmódjába, hogy nincs semmiféle reális esély annak belátható időn belüli felszámolására.

Ezekben az esetekben az számít, hogy van-e *elgondolható* szabadságkorlátozástól mentes alternatíva. Meglehet, hogy ez az elgondolható alternatíva nem megvalósítható – utópia –, ám ebből nem következik, hogy a fennálló helyzetben

az emberek szabadok. Ha a fogoly arra jut, hogy a szabadulás minden módja reménytelen, úgy ebből nem következtethet arra, hogy ő valójában szabad – hisz egy még szabadabb állapot elérhetetlen utópia csupán. Ellenkezőleg, a racionális következtetés az, hogy ő továbbra is rab, csak épp a szabadulásra nincs semmi esély sem. A releváns kérdés tehát az, hogy elgondolható-e egy olyan társadalmi rend, amelyben az egyén nem függ a piac spontán rendjétől. A kritikai társadalomelmélet erre a kérdésre rendszerint igennel felelt, a releváns alternatívát pedig a demokrácia intézményében találta meg. A demokratikus döntéshozás az az intézményi megoldás, amelyen keresztül az egyének nem személytelen folyamatok, hanem közös és egymásra és önmagukra érvényesként elismert döntési procedúrák keretein belül jelölhetik ki cselekvésük terét, és teremthetik meg ezáltal saját szabadságuk feltételeit.⁹

4. KONKLÚZIÓ

Amennyiben helyénvaló a neoliberalizmus elméleti bírálatát Hayek elképzeléseinek bírálatára alapozni, úgy a következőket állapíthatjuk meg: Hayek és a neoliberalizmus ideálja a spontán társadalmi rend. Ám ez az ideál – szerzői szándékával ellentétben – lényegileg szabadságellenes: csupán az egyénnek az egyén fölötti uralmát cseréli le a spontán társadalmi rend uralmára. A spontán társadalmi rendek nem pusztán rajtunk kívül álló erőkre, hanem rajtunk kívül álló személyek döntésére és tetteire hagyja annak meghatározását, hogy számunkra miféle döntési lehetőségek, életésélyek állnak rendelkezésre. Ez akkor is igaz, ha az egyén éppenséggel szerencsés helyzetet talál elfoglalni a spontán rendben belül, és nem kénytelen különféle akadályokkal megküzdeni. A republikánus belátás lényegi jelentőségű: a rabszolga, aki gazdája kegyelméből azt teheti, amit akar, még mindig rabszolga. A Hayek által propagált spontán rendek tehát nem a szabadság, hanem ellenkezőleg, az uralom letéteményesei, jóllehet ez nem az egyén egyén feletti közvetlen despotikus uralma, hanem a társadalmi rend egyén fölött gyakorolt imperszonális, strukturális uralma, amely azonban mégis uralom; nem olyan, mint a jégverés és zivatar – emberi cselekvés, jóllehet nem emberi tervezés eredménye.

A strukturális uralom – amely napjainkban talán az emberi szabadságra leselkedő legkomolyabb fenyegetés – csak oly módon számolható fel, ha a döntési lehetőségeinket, életésélyeinket meghatározó társadalmi struktúrákat közös felügyelet alá vonjuk, közös döntés tárgyává tesszük, hogy ezáltal magunk adjunk a magunk számára törvényt, magunk határozzuk meg társadalmi együttélésünk feltételeit. Ez a program a társadalom mélyreható demokratizálásának programja.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BERLIN, Isaiah (1990): A szabadság két fogalma. In: Uő: *Négy esszé a szabadságról*. Ford. Erős Ferenc és Berényi Gábor. Budapest: Európa.
- BLUNT, Gwilym David (2015): On the Source, Site and Modes of Domination. *Journal of Political Power*, 8, no. 1, 5–20.
- CLAEYS, Gregory – LATTEK, Christine (2011): Radicalism, Republicanism and Revolutionism: From the Principles of '89 to the Origins of Modern Terrorism. In: STEDMAN JONES, Gareth – CLAEYS, Gregory (eds): *The Cambridge History of Nineteen-Century Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 200–253.
- FISCHER, Norman Arthur (2015): *Marxist Ethics within Western Political Theory*. New York: Palgrave Macmillan.
- GAMBLE, Andrew (2013): Hayek and Liberty. *Critical Review*, 25:3–4, 342–363.
- GAUS, Gerald (2017): Hayekian 'Classical' Liberalism. In: BRENNAN, Jason – VOSSEN, Bas van der – SCHMIDTZ, David (eds): *The Routledge Handbook of Libertarianism*. London: Routledge.
- GRAY, John (1981): Hayek on Liberty, Rights, and Justice. *Ethics*, 92/1.
- GRAY, John (1998): *Hayek on Liberty*. 3. kiadás. London: Routledge.
- GRIFFIN, James (2008): *On Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- HARVEY, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press.
- HAYEK, Friedrich A. (1967a): The Principles of a Liberal Social Order. In: Uő: *Studies in Philosophy, Politics, and Economics*. Chicago: University of Chicago Press. 160–177.
- HAYEK, Friedrich A. (1967b): The Results of Human Action but not of Human Design. In: Uő: *Studies in Philosophy, Politics, and Economics*. Chicago: University of Chicago Press. 96–105.
- HAYEK, Friedrich A. (1991): *Út a szolgáshoz*. Ford. Mezei György Iván. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- HAYEK, Friedrich A. (2011): *The Constitution of Liberty*. Chicago: University of Chicago Press.
- HONNETH, Axel (2015): A szabadság nem két, hanem három fogalmáról. Javaslat morális önértésünk kiterjesztéséhez. *Replika*, 4–5. 141–154.
- JENNINGS, Jeremy (2015): Liberalism and the morality of commercial society. In: WALL, Stewen (ed.): *The Cambridge Companion to Liberalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KAPELNER Zsolt (2018): Absztrakt munka és strukturális uralom. *Kellék – filozófiai folyóirat*, 2018/59. 59–74.
- KIS János (1997): A szabadságról – Márkus Györggyel vitázva. *Beszélő*, 2/8. 30–53. <<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-szabadsagrol-%E2%80%93-markus-gyorggyel-vitazva>>
- KIS János (2017): Marx és a liberalizmus. In: Uő: *A politika mint erkölcsi probléma*. Pozsony: Kalligram. 474–504.
- KUKATHAS, Chandran (1989): *Hayek and Modern Liberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- LOVETT, Frank (2010): *A General Theory of Domination and Justice*. Oxford: Oxford University Press.

- MÁRKUS György (1997): A szabadságról. *Beszélő*, 2/8. 18–29. <<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-szabadsagrol>>
- NOZICK, Robert (2001): *Anarchy, State and Utopia*. Oxford: Blackwell.
- PETTIT, Philip (1997): *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Oxford: Clarendon Press.
- PETTIT, Philip (2012a): *On the People's Terms: A Republican Theory and Model of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PETTIT, Philip (2012b): Freedom. In: ESTLUND, David (ed.): *The Oxford Handbook of Political Philosophy*. Oxford: Oxford University Press. 77–97.
- PLEHWE, Dieter (2016): Neoliberal Hegemony. In: SPRINGER, Simon – BIRCH, Kean – MACLEAVY, Julie (eds): *The Handbook of Neoliberalism*. London: Routledge. Chapter 5, 61–72.
- ROBERTS, William Clare (2017): *Marx's Inferno: The Political Theory of Capital*. Princeton: Princeton University Press.
- SKINNER, Quentin (1998): *Liberty Before Liberalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SPRINGER, Simon – BIRCH, Kean – MACLEAVY, Julie (2016): An Introduction to Neoliberalism. In: Uők: *The Handbook of Neoliberalism*. London: Routledge. 1–14.
- STEDMAN JONES, Daniel (2012): *Masters of the Universe: Hayek, Friedman, and the Birth of Neoliberal Politics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- VALENTINI, Laura (2011): Coercion and (Global) Justice. *American Political Science Review*, 105, no. 1, 205–220.

JEGYZETEK

- ¹ A fordítás tőlem – K. Zs.
- ² A neoliberalizmus történetéhez lásd David HARVEY (2005) és Daniel S. JONES (2012) munkáit, valamint Dieter PLEHWE (2016) tanulmányát.
- ³ Klasszikus liberalizmus és neoliberalizmus eszmétörténeti kapcsolatáról lásd röviden Jeremy JENNINGS (2015) tanulmányának utolsó oldalait.
- ⁴ Hayek és a klasszikus liberalizmus kapcsolatáról lásd John GRAY (1998) könyvének első fejezetét. Hayek liberalizmusáról általában lásd Chandran KUKATHAS (1989) könyvét. E kapcsolat egy kritikus olvasatához lásd Gerald GAUS (2017) tanulmányát.
- ⁵ Fordítás tőlem – K. Zs.
- ⁶ A fordítás és a kiemelés tőlem – K. Zs.
- ⁷ Erre a kitételre azért van szükség, hogy ne minősítsük a szabadságkorlátozás eseteinek az olyan helyzeteket, amikor például valaki elfoglalja az utolsó széket a koncertterem első sorában, és így kénytelenek vagyunk a második sorba ülni.

- ⁸ A strukturális uralom itt használt fogalma némi rokonságot mutat Laura VALENTINI (2011) „rendszerszintű kényszer” fogalmával. A strukturális uralom fogalmának részletesebb – és kritikus – tárgyalását lásd Frank LOVETT-nél (2010) és Gwilym David BLUNT-nál (2015), illetve az én tanulmányomban (KAPELNER 2018).
- ⁹ Kis János Márkussal vitatkozva elutasítja egy ilyen teljes körű demokratizálás lehetőségét (KIS 1997). Hasonlóan érvel Marx és a liberalizmus (2017) című tanulmányában is.

Az autoriter neoliberalizmus¹

*Tőke és Fasizmus jegyesek
Minden külön értesítés helyett.
(József Attila:
Farsangi lakodalmom – 1930)*

BEVEZETÉS

Az elmúlt években több írásomban is foglalkoztam a liberalizmus és a neoliberalizmus kritikájával (ANTAL 2017: 48–96; 2019), valamint ehhez kapcsolódóan a neoliberalizmusban rejlő egyes autoriter vonásokkal (ANTAL 2019: 22–29). Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy szisztematikusan feltárjam a neoliberalizmus autoriter jellegét, ezért használtam a címben az „autoriter neoliberalizmus” kifejezést, amely alatt nem pusztán a neoliberalizmus egyes korszakait és/vagy tendenciáit értem (pl. a latin-amerikai, döntően az USA imperialista törekvései által kialakított diktatúrákat), hanem a neoliberalizmus immanens autoriter sajátosságait. Bizonyára magyarázatra szorul, hogy 2019-ben Magyarországon hogyan lehet a neoliberalizmus autoriter jellegéről értekezni a fennálló Orbán-rendszer apológiája nélkül, hiszen a rendszer egyik fő pillére a gyűlöletpolitikába átforduló liberalizmus-kritika (pl. a CEU elűldözése, Soros-ellenesség, a gendertudományok elleni harc). Én azonban úgy vélem, hogy miközben az Orbán-rendszer önmagát az emberi jogi liberalizmussal szemben határozza meg, addig minden szinten kiegyezett a neoliberális kapitalizmussal és annak csúcscsereplőivel (ANTAL 2019). Ebben a tanulmányban nem az Orbán-rendszert vizsgálom, hanem azt, hogy mi az a neoliberális struktúra, amivel kiegyezett, és annak hegemoniája hogyan jött létre. Írásom tehát korántsem rendszerapologetika, hanem a leegyszerűsítéseken túllépve azt kívánja megérteni, hogy milyen tágabb környezetben jönnek létre a kortárs populista rezsimok.

A tanulmány első részében a liberalizmus és neoliberalizmus autoriter természetével foglalkozom, ezután pedig azt vizsgálom, hogy hogyan jött létre és jutott hegemon pozícióba a neoliberalizmus. Ezt követően pedig bemutatom azt, hogy

hogyan bontakozik ki a kortárs neoliberális politika autoriter természete mint egyfajta jog és politika közé beékelte „kivételes állapot”. Giorgio AGAMBEN (1998, 2005, 2016) elméletét alapul véve amellet érvelek, hogy a neoliberalizmus elhozta a kormányzás új formáját, amely nem más, mint a válságok menedzselése és korántsem a közösség ügyeinek intézése a közérdek mentén. A neoliberális politikai rend hibernálja a normál jogrendet, a joguralmon alapuló berendezkedéseket, és létrehoz egy olyan köztességet, egy jogi és politikai „senkiföldjét”, ahová bárkit (szociális vagy éppen politikai devianciái miatt) képes belökni. Éppen ezért alaposan megvizsgálom a neoliberalizmus büntető jellegét és – Wacquant vizsgálatai alapján – a neoliberális büntető államot. Végül pedig elérkezek a legkényesebb témához: a neoliberalizmus, a fasizmus és a demokrácia összevetéséhez.

1. A (NEO)LIBERALIZMUS AUTORITER TERMÉSZETE

A neoliberalizmus – amely nem más, mint a kapitalizmus kortárs ideológiai „lelke” (EAGLETON-PIERCE 2016: 17) – autoriter természetéről szóló diskurzust érdemes magának a liberalizmus autoriter jellegének a vizsgálatával indítani. Herman Heller – német szociáldemokrata jogász, aki a weimari köztársaság idején a Német Szociáldemokrata Párt (SPD) nem marxista szárnyának aktív képviselője volt – 1933-ban vizsgálta az autoriter állam kérdéskörét (HELLER 2015), és amellet érvelt, hogy mind a szocializmus, mind a népi (*völkisch*) nemzetiszocializmus sikerét az a meggyőződés alapozta meg, hogy egy kulturálisan homogén közösség egy autoriter gazdasági közösségen vagy egy autoriter faji közösségen keresztül hozható létre (HELLER 2015: 298). Heller érzékletesen vázolja fel az autoriter liberalizmus kialakulását: a 19. században a porosz konzervatívok határozottan visszautasították a burzsoá-liberális kapitalizmust, mert az feloldotta a társadalmi kötelekeket. A konzervativizmusnak arra ugyan már nem volt ereje, hogy a küszöbönálló gazdasági átalakulást megakadályozza, de ahhoz még bőségesen rendelkezett tartalékokkal, hogy ráhúzza arra a maga feudális megközelítését. Heller szerint ennek a „feudális-kapitalista összejátszásnak” a terméke – a már elnevezésében is ellentmondásos – „nemzeti liberalizmus” (HELLER 2015: 298–299). A 20. századtól kezdve pedig mindezzel ellentétes folyamatok indultak be, és a felső osztályokra alapozott burzsoá kapitalizmus vált a fő asszimilációs erővé, a konzervativizmus pedig felszámolta minden szociális kötődését: Heller megjegyzi, hogy mi sem példázza ezt jobban, mint Alfred Hugenberg személye, aki a Krupp vasművek korábbi igazgatójaként és médiamágnásként lett a német Nemzeti Néppárt vezetője, és közvetlen

szerepe volt abba, hogy Hitler kancellári hatalomhoz jutott. Vagyis Heller szerint az autoriter állam nemzeti liberalizmussá fejlődött tovább, a leírt folyamat jellege miatt pedig „*autoriter liberalizmusnak*” nevezi a jelenséget (HELLER 2015: 299).²

Ezen a ponton érdemes utalni a liberalizmuskritika egyik legfontosabb alakjára, Carl SCHMITTRE (1992, 2002),³ akit Heller egyszerre idéz és bírál, és aki szerint a liberalizmus nem minősül politikának (illetve politikainak), sőt a politika egyfajta antitézise, és mint ilyen, szükségképpen antipolitikus. Schmitt liberalizmuskritikájának középpontjába a *depolitizáció* vizsgálatát állította: a liberalizmus ezen sajátossága szerinte nem jelent mást, mint a politikának a tömegektől való elvételét, privatizálását és osztályok javára történő kisajátítását – ugyánez játszódik le tulajdonképpen a gazdaságban és a társadalomban a modern kapitalizmus kialakulásával. Az itt leírt antipolitika egyik legjelentősebb kivetülése a liberalizmus joguralom-központúsága: a liberalizmus a politikát a joggal akarja helyettesíteni, és eljogiasítja, elbürokratizálja az egész közeletet. Schmitt a liberalizmus és a parlamentarizmus kritikáját összekapcsolva az előbbiek közül a nép mint közösség közéleti részvételi szabadságának elvesztését érzi a legsúlyosabbnak (olvasatában csekély nyereség a magánszabadság elnyerése), olyannak, ami leginkább elősegíti a depolitizálódást. Schmitt általános liberalizmuskritikájából az következik, hogy a liberalizmus tulajdonképpen – mivel álságosan egy humanista álomvilágba kalauzol, és szándékosan nem készít fel a politika valódi természetére – egyfajta egyetemes humanizmus, amely imperialista és agresszív. Bretter Zoltán jól látja, hogy hogyan ragadja meg Schmitt a liberalizmus totalitárius jelleget mutató vonását: „a liberalizmus olyan kultúra, mely önmagán kívül sem a realitást, sem egyéb kultúrát nem ismer föl és nem ismer el. Ily módon a liberalizmus kizárólagos, ha nem is leírt és képviselt elvei szerint, hanem attitűdjében, magatartásában” (BRETTER 2003: 44). Schmitt szerint a liberalizmussal csak akkor lehet kompromisszumot kötni, ha az ellenfele elfogadja a liberalizmus által előírt vagy diktált szabályokat. A liberalizmus mint humanizmus Schmitt szerint aszimmetrikus ellenfogalom, hiszen aki nem liberális, az tulajdonképpen antihumánus, és szükségképpen rosszak a szándékai, ilyenformán a liberalizmus ellenfeleit a nem-személy kategóriába sorolja, akiket akár meg is lehet semmisíteni (BRETTER 2003: 45–46).

Visszatérve Herman Hellerre: látható, hogy a liberalizmus kritikája mind a bal-, mind pedig a jobboldal számára igen jelentős ügy. Heller rámutat arra is, hogy érdemes egyszerre kritika tárgyává tenni a liberalizmust és azt, ahogyan kialakult az általa autoriter liberalizmusnak nevezett jelenség. Megjegyzi, hogy a liberalizmussal szemben nem könnyű minden tekintetben befogadni a totális-autoriter államot megalapozó teoretikusnak, Schmittnek a gazdaság liberalizációjára, valamint az állammentes tiszta gazdasági szféra elhatárolására vonatkozó téziseit (2015: 299).

Heller ugyanakkor kimutatta, hogy az autoriter államban hívók és a piaci autokráciában gondolkodók igen hamar ki tudnak egyezni: ebben rejlik valójában a (neo) liberalizmus autoriter jellege.⁴ A piaci és állami autokráciák kialakulásának forrása a bankok, az ipari vállalkozások, vagyis a kapitalizmus érdekeinek képviselete és a társadalmat támogató szociálpolitikai-kulturális keretek leépítése. Rámutat arra, hogy Franz von Papen nem lehetett volna emblemikus figurája az autoriter államnak, ha nem folytatott volna már eleve harcot a jóléti rendszerek ellen (2015: 300). Vagyis szerinte az autoriter liberalizmus a következőkkel jellemezhető:

- az állam visszavonulása a szociálpolitikából;
- a gazdaság liberalizációja, az állam politikai-intellektuális funkciói feletti diktatórikus kontroll;
- a mindezt elősegítő erős és autoriter állam (2015: 300).

Nem lehet véletlen, hogy a neoliberalizmus autoriter jellegének vizsgálatakor korszakunkban – többek között – éppen Hellerhez nyúlunk vissza. Az *European Law Journal* folyóirat 2015. májusi számának speciális rovata kiemelkedik a Heller-interpretációk sorából,⁵ a szám fő tematikáját és apropóját Hellernek az autoriter liberalizmussal kapcsolatos tézisei szolgáltatták.⁶ William E. SCHEUERMAN (2015) és Wolfgang STREECK (2015) egyaránt a kortárs európai válságok megértéséhez használják fel Heller kiindulópontjait. Scheuerman szerint Heller fontos kiindulópontot jelent annak megértéséhez, hogy az EU intézményi struktúrája miért és hogyan ragaszkodik a megszorítások politikájához és az üzleti érdekek előtérbe állításához, s közben hogyan adja fel az alapvető liberális értékeket és demokratikus jogokat (2015: 302). Streeck még tovább megy, és azt állítja, hogy Heller segítségével érthetjük meg azt, hogy a Schmitt által felvázolt autoriter állam valójában a liberális állam a maga tiszta formájában, amely gyenge a kapitalista viszonyok között, de erős a demokratikus struktúrák elnyomását illetően (2015: 361). Streeck szerint egyértelmű a hasonlóság Schmitt gazdasági autokráciája és a világháború utáni német ordoliberalis szemlélet között, utóbbira épült fel ugyanis a neoliberális paradigma Friedrich von Hayek közvetítésével, aki az osztrák gazdasági iskola téziseit vegyítette az ordoliberalis megközelítéssel, kiiktatva ezzel a Keynes-féle jóléti gondolatokat az 1970-es évek után (2015: 361). Streeck elemi kritikát fogalmaz meg az Európai Unióval, különösen pedig az eurózónával szemben, amikor azt állítja, hogy az a Schmitt által felvázolt – és a weimari rendszer utolsó időszakában érvényesülő – liberális-autoriter mintázatot követi (2015: 361), vagyis a kortárs Hayek-féle antideмократikus kapitalizmus – amely felér a neoliberalizmus „majdnem” győzelmével – a történelmileg frissített verziója az ordoliberalis gondolkodásnak. Meghatározó mindebben a politikailag konstruált piacgazdaságnak az elszigetelése a demokrati-

kus politikától, ez az izoláció pedig olyan, amelytől mind a neoliberális állam, mind a neoliberális gazdasági rendszer autoriternek minősül (STREECK 2015: 365). Streeck úgy véli, hogy a kortárs neoliberalizmus anélkül képes működni, hogy bármiféle utalást tenne a fasiszta totalitarizmusra vagy az általa elkövetett szörnyűségekre, továbbá pedig nem alkalmazza a kivételes állapot eszközét; eltérően az 1930-as évek állami autokráciájától. Manapság a demokrácia megsemmisítése és az államhatolomnak a piacgazdaság érdekében való eltérése nem elsősorban fizikai erőszakot kifejező eszközökkel történik, hanem a gazdasági kormányzás olyan szintre emelésével, ahová a demokrácia már nem képes követni (STREECK 2015: 365). A neoliberalizmusnak ezen kivételes természetére a harmadik részben térek majd vissza.

2. AZ AUTORITER NEOLIBERALIZMUS KIALAKULÁSA ÉS HEGEMÓNIAJA⁷

A neoliberalizmus korántsem volt mindig a globalizáció része, ugyanakkor a globalizáció igen hamar, már a 19. századtól kezdve összekapcsolódott a kapitalizmussal, és a kapitalizmus természetének 20. századi változása összeforrasztotta a globalizációt a neoliberális elvekkel.⁸ A neoliberalizmus az USA-ban és Nagy-Britanniában az 1930-as évek előtt meghatározó klasszikus liberális gazdasági gondolkodás egyik változata, amely felfogható egyfajta ideológiaként és politikai projektként is. A neoliberális megközelítés áthatotta már a 20. század első felének gazdasági teóriáit is, de áttörésre nem volt képes. Az 1950-es évek jobboldali liberálisai jelentős politikai hatalommal és befolyással rendelkeztek. 1947-ben került sor a Mont Pèlerin Society létrehozására. Friedrich Hayeket és társait ekkor még egy marginalizált csoportnak tekintették, ugyanakkor a neoliberalizmus már jelentős befolyást gyakorolt a szakpolitikákon keresztül sok ország társadalmi rendjére. Slobodian 2018-as elemzése alapján a neoliberalizmus különféle, a 20. század első felében kibontakozott irányzatokból tevődik össze:

- freiburgi iskola (Walter Eucken, Franz Böhm);
- chicagói iskola (Milton Friedman, Aaron Director, Richard Posner);
- kölni iskola (Alfred Müller-Armack);
- genfi iskola (Wilhelm Röpke, Ludwig von Mises és Michael Heilperin).

Dieter PLEHWE (2016: 65) utal arra, hogy nagyszámú jobboldali liberális kezdett el a klasszikus liberális elmélet keretében a *laissez faire* kapitalizmus és az állami piac dichotómia korlátairól elmélkedni, amikor a nagy gazdasági válság lényeg-

gében aláásta a létező kapitalizmust és a magántulajdon intézményét. Vagyis a neoliberálisok egyaránt veszélyesnek tartották a szocializmust és a hatékonyságot veszített klasszikus liberalizmust. A neoliberálisok a szociális és politikai liberalizmus képviselőivel versengtek a kapitalista világrendszer uralásáért. A neoliberalizmus ebben az értelemben ellenforradalmi volt, hiszen a fő célja az állami beavatkozásra és a nagy beavatkozó kormányzatra vonatkozó tendenciák megállítására és lehetőség szerint visszafordítása (HEYWOOD 2003). Bár a reaganizmus és a thatcherizmus egy új jobboldali ideológiai projekthez vezetett, amelyben lényegében a *laissez faire* kapitalizmus és a kulturális konzervativizmus összeolvadásának lehettünk tanúi, ám a neoliberalizmus korántsem maradt jobboldali projekt, és éppen ez mutatja a benne rejlő hegemon potenciált, hiszen igen komoly hatást gyakorolt mind a liberális, mind a szociáldemokrata pártokra. A neoliberalizmus – piaci fundamentalizmusként (HEYWOOD 2003) – az angol-amerikai politikai szférában lényegében hegemon pozícióba emelkedve a globalizált kapitalizmus ideológiája lett.

Az „arany évtizedekben”, nagyjából az 1930-as és 1970-es évek között, a gazdasági paradigmákat a beavatkozás gondolata hatotta át, vagyis úgy vélték, hogy a kapitalizmus működéséhez mindenképpen szükség van erős állami beavatkozásra. Ez egyébként európai kontextusban a jóléti államok – döntően a második világháború után felfutó – korszaka is. Az 1960-as évektől kezdve igen jelentős társadalmi mozgalmak bontakoztak ki, amelyek a társadalmi igazságosság és a környezetvédelem mentén szerveződtek.

Ugyanakkor ezzel párhuzamosan megindult a defenzívából kitörni kívánó neoliberális ellenmozgalom. Az 1970-es évek során a neoliberalizmus jelentős támadást intézett a jóléti kapitalizmus ellen. Ebben az időszakban – a Bretton Woods-i rendszer szétesésével – a Fritz Machlup, Gottfried Haberler és Milton Friedman körüli neoliberális tanácsadók egy olyan új nemzetközi rendszert vizionáltak, amely a nemzetközi monetáris rezsimeknek a rugalmas árfolyamokon nyugvó helyzetét irányozta elő. Ez a neoliberális szellemi elit óriási hangsúlyt fektetett a deregulációs és privatizációs mozgalmak kialakítására. A '70-es évektől visszatérő klasszikus gazdasági liberalizmus először az akadémiai, majd a politikai szférákban jelent meg. A neoliberális program – amelynek fő célja a kapitalizmus korábbi korszakát meghatározó jóléti államnak a legmélyrehatóbb visszametszése – fő elemei a következők:

- a nemzetállami szabályozások a lehető legkevésbé korlátozzák a kapitalista gazdasági rendszereket;
- az államnak igen kis szerepe legyen a gazdaságban (a tulajdonjog meghatározása, a szerződések kikényszerítése, a pénzkínálat szabályozása);

- az állami beavatkozás több kárt csinál, mint hasznot;
- a termékek, szolgáltatások, a pénz és a tőke határokon átívelő szabad áramlása;
- a vállalatok, a bankok és a befektetők ugyancsak szabadon mozoghatnak és tulajdont szerezhetnek a globális piacon, de mindez nem vonatkozik az egyénekre (a munkásra, a menekültre, a bevándorlóra);
- mindez összefonódott az individualizmus és az önmenedzselés kultúrájával.

A neoliberális ideológiai agenda minden egyes eleme szakítást jelent a demokratikus alapokon megszerveződő politikával: tulajdonképpen ezzel teljeseedik ki a nemzetállami szuverenitás összeomlása.

Az egyre inkább globalizálódó kapitalizmus neoliberális irányba fordulása tehát összefügg az itt vázolt ideológiai programmal: vagyis a piaci szereplők az állami beavatkozásokon alapuló keynesi modellt (a John Maynard Keynes által kidolgozott gazdasági elméletet) lényegében lecserélték, és visszanyúltak egy korábbi, „vadkapitalista” narratívához, amely gyakorlatilag korlátlan profitszerzést tett lehetővé. Ennek legekleatásabb példája az *autoriter neoliberalizmus* Chilében és Argentínában az 1970-es években, ahol a kialakult diktatúrák bemutatták, milyen privatizációs forгатókönyvekre számíthat a globális Észak. Ezekben az esetekben a neoliberalizmus olyan behozhatatlan előnyre tett szert a gazdasági és társadalmi ügyek irányításában, hogy más megközelítés már nem érvényesülhetett, ugyanakkor fel is áldozta a szabadság koncepcióját. Amint ezt kimutatom, korszáunkban ismét a neoliberális kapitalizmusnak éppen az állam és piac által együttesen támogatott autoriter jellege erősödik fel.

Az 1980-as évek elhozták a zsarnoki neoliberalizmus bukását, és ez egyúttal meg is alapozta a washingtoni konszenzushoz – amely gyakorlatilag világszinten formalizálta a neoliberális gazdaságpolitikai elveket – vezető utat, megnyitva ezzel a „neoliberális konvergenciát”. A washingtoni konszenzus azt a tíz gazdaságpolitikai alapelvet jelenti, amelyet a Washington-központú szervezetek (Nemzetközi Valutaalap, Kereskedelmi Világszervezet, az USA pénzügyminisztériuma), vagyis a globális gazdasági kormányzás intézményei alakítottak ki a krízis sújtotta gazdaságok számára. Ezek az elvek, amelyek lényegében a neoliberális világrend és hegemonia alapjává váltak, a következők:

- fiskális fegyelem (a fiskális deficit elkerülése);
- a közkiadások csökkentése;
- adóreform (az adóalap szélesítése, mérsékelt adókulcs);
- a piac által meghatározott, pozitív reálértékű kamatlábak;
- versenyképes tőzsdei árfolyamok;
- kereskedelmi liberalizáció;

- a beáramló külföldi befektetések liberalizációja;
- az állami vállalatok privatizálása;
- dereguláció (a piacra lépési korlátok és versenykorlátozó intézkedések eltörlése, kivéve a környezetvédelmi, fogyasztóvédelmi szabályokat);
- a tulajdonjogot garantáló jogbiztonság.

A liberalizációs csomagok elveit számos ország (így például a posztszovjet térség államai) alkalmazta, és gyakran hitelt is vett fel az IMF-től és/vagy a Világbanktól. Ugyanakkor lényeges különbségek voltak a neoliberális (megszorításalapú) kapitalizmusok között aszerint, hogy szociáldemokrata, neoliberális vagy konzervatív erők jutottak hatalomhoz. A neoliberalizmus politikai projekt jellege itt bontakozott ki leginkább, s ez az 1980-as évektől előbb a neokonzervatív jobboldal (Margaret Thatcher, Ronald Reagan), majd pedig az 1990-es években az önmagát progresszívnek nevező balliberális alakulatok (Tony Blair, Gerhard Schröder) hegemoniáját jelentette. A neoliberalizmus politikai hegemoniáját a Thatcher-féle „TINA”-politika („There Is No Alternative!”) jeleníti meg leginkább, amely világossá tette, hogy a globalizációnak csakis a neoliberális útja képzelhető el.

A fordizmus (fokozott munkaintenzitást követelő üzemszervezési rendszer, amelyben a munkásnak a profitból való részesedése látszólag érdekeltté teszi a termelékenység fokozásában) hanyatlása előkészítette a neoliberális erőviszonyok megváltozását a legtöbb országban. Bár a gazdasági stagnálás és az emelkedő munkanélküliség, valamint a magas inflációk jelezték a keynes-i gazdaságpolitika határait az OECD-országokban, de egyértelmű volt, hogy kibontakozhat egy szocialista vagy szociáldemokrata alternatívája a formálódó neoliberális hegemoniának (például a francia baloldali-keynesiánus megoldás Mitterand alatt). A neoliberális hegemonia bukása jelezte, hogy annak mozgástere nagyon szűk (PLEHWE 2016: 68). Mindezen túl kiemelendő, hogy a neoliberális hegemonia stabilizálásában jelentős szerepe volt a hálózatosodásnak: a neoliberális elit elkezdte átformálni a civil társadalmat, és jelentős think tankek vettek részt a neoliberális programok terjesztésében.

A kapitalizmus globalizációja tehát kéz a kézben haladt a neoliberalizmus erősödésével, és az 1990-es évektől bekövetkezett a neoliberális hegemonia konszolidálódása: Európában és Ázsiában is mélyült és szélesedett a gazdasági integráció, a közös piacok kialakítása, amelyre az USA az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA) kialakításával válaszolt. Ugyanakkor ez a konszolidáció sokkal inkább folyamatos politikai harcot jelentett a politikai ellenfelekkel, valamint a társadalmak azon tagjaival, akiket a legjobban sértenek a neoliberális politikák (PLEHWE 2016: 69), és mindez elvezetett a neoliberális erők és politikai hálózatok morális szelektivitásához.⁹ Azonban a neoliberális kapitalizmus és annak válságai

(beleértve a rendszer törekenységét minden eddiginél jobban bizonyító, 2008-ban kirobbanó gazdasági és pénzügyi válságot) mégsem termeltek ki olyan alternatívát, amely mind ez idáig képes lett volna ezt a neoliberális gazdasági és politikai rendet leváltani. Amint erre utalni fogok még: a jobboldali, nacionalista populizmus sem leváltani szeretné a globalizált kapitalizmust, hanem uralma alá hajtani, vagyis egy ellenhegemonia-rendszert felépíteni (PLEHWE 2016: 70). Ugyanakkor Európában a válság után visszatért a megszorítások masszív politikája, amely egyrészt direkt módon is hatott az európai populizmus alakulására és radikalizálódására, valamint bebizonyította azt is, hogy a neoliberális struktúrák erős és ellenálló hálózatot alkotnak.

3. A NEOLIBERALIZMUS ÉS A KIVÉTELES ÁLLAPOT

3.1. A modern kormányzás új formája: a válságok permanens menedzselése

A kivételes állapot és a szuverenitás közötti kapcsolat megfogalmazója Carl Schmitt, aki a *Politikai teológia* (1992) című művében a szuverént akként definiálja, mint aki a kivételes állapot kérdését illetően *dönt*. Ugyanakkor Agamben szerint a közjogban nem alakult ki a kivételes állapot elmélete. Azok, akik mindezt nem tartják szükségesnek, úgy érvelnek, hogy a szükséghelyzetnek, amelyen maga a kivételes állapot is alapul, nincs jogi formája, egyébként is nehéz egy olyan kifejezést meghatározni, amely a jog és a politikai határán helyezkedik el (AGAMBEN 2006: 1). Ugyanakkor a kivételes állapot a közjogi és a politikai tények között egyensúlytalanságot eredményez (AGAMBEN 2005: 1). A határvonal kijelölésének kérdése különösen akkor válik fontossá, hogy ha egy politikai krízis során olyan kivételes intézkedések kerülnek bevezetésre, amelyeket nem a jogi-alkotmányos, hanem a politikai keretrendszerekben kell megérteni. Ezek a kivételes intézkedések egy meglehetősen paradox helyzetet eredményeznek: bár egyik oldalról jogi eszközöknek tekinthetők, mégsem érhetők meg pusztán jogi fogalmakkal. Vagyis a kivételes állapot „olyan jogi forma, amelynek nincs jogi formája”.

Agamben úgy véli, hogy a kivételes állapot nem más, mint a modern politika *normál állapota*, s az első világháború utáni időszakot mint a permanens kivételes állapot korszakát írja le, amely alkalmas volt egyfajta laboratóriumként a kormányzás modern formájaként felfogott kivételes állapot eszközeinek és apparátusainak a kidolgozására (AGAMBEN 2005: 7). Bekövetkezik a biztonsági paradigma példátlan általánosítása (AGAMBEN 2005: 14).

Agamben *Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig* című (2016) előadásában¹⁰ rávilágít arra, hogy a modern államok és a modern kormányzatok – Francois Quesnay és a fiziokraták hatására ez először a vesztfáliai békeszerződést követően a nagy abszolutista államokban jelenik meg – ugyanis a biztonságot állítják cselekvéseik középpontjába,¹¹ s emiatt nem egy-egy társadalmi-politikai jelenség okait, hanem sokkal inkább annak *következményeit* próbálják meg kezelni; többek között azért, mert a válságkezelés olcsóbb (és politikailag rövid távon kifizetődőbb), mint az igen gyakran kényelmetlen megelőzés. A modern kormányzás nem az *okok*, sokkal inkább a *következmények kormányzása*. Ez a kormányzati paradigma tehát nem a bajok megelőzéseként fogja fel a kormányzati tevékenységet, sokkal inkább olyan képességként, mely menedzselni tudja azokat a problémákat, adott esetben katasztrófákat, amelyek megtörténéséhez akár tevőlegesen, akár nem cselekvés révén hozzájárultak (AGAMBEN 2016).

3.2. A kivételes állapot mint a neoliberalizmus jogi formája

A kivételes állapot a neoliberális hegemonia egyik legfőbb eszköze, hiszen ez lehet a válaszreakció – ahogyan erre Rafael Valim utal – korszakunk legkülönbébb válságjelenségeire, az olyanokra, mint a jogrendszer szabályozási válsága, az alkotmányossági válság, a világon mindenhol tapasztalható társadalmi igazságtalanságok, a fasizmus és az intolerancia elterjedése, a parlamentáris rendszerek legitimációs és depolitizációs válsága (VALIM 2018: 415). A 2001. szeptember 11-i terrortámadások után ez a válságmenedzselő logika minden eddiginél jobban kezdte áthatni az amerikai és európai társadalmakat, és a terrorizmus elleni harc, valamint a vélt biztonság érdekében egyre inkább feláldozásra kerültek a szabadságjogok (ennek legbrutálisabb példája az emberi jogi normarendszeren kívüli Guantánamo).

Az igazi probléma az, hogy a kivételes állapot egyfajta reakció az említett válságokra, de valójában még mélyebb válságokat idéz elő azzal, hogy súlyosan sérti a népszuverenitás és a demokratikus legitimáció alapelveit, hiszen alapjaiban kérdőjeleződik meg a hatalmi ágak és a politikai szereplők néphatalomra visszavezetett legitimációja. Vagyis a kivételes állapot teret ad a – jellemzően a végrehajtó hatalomtól eredő – hatalomkoncentráció voluntarizmusának, és óriási demokratikus deficitet jelent (VALIM 2018: 412). Agamben szerint a kivételes állapot a demokrácia és az abszolutizmus közötti határmezsgyeként jön létre (AGAMBEN 2005: 3). Valim rávilágít arra, hogy Carl Schmitt megközelítésével szemben a kivételes állapot korántsem alkalmazható repolitizációs stratégiaként, ugyanis rendkívüli mértékben depolitizál, mivel a jogot és a politikát egyszerre számolja fel (VALIM 2018: 413).

A neoliberális kapitalizmusban ezek a problémák sűrűsödnek, hiszen olyan piaci szereplők kezdik el befolyásolni szinte korlát nélkül a kormányzatokat és a polgárokat, akik semmilyen demokratikus legitimitációval nem rendelkeznek. Vagyis a neoliberális kapitalizmus prolongál egy kivételes állapotot, amelyben formálisan fennmarad az állam által létrehozott jogrend, de annak alakítására igen komoly formális és informális befolyást gyakorol (pl. a munkásokat védő szabályok eltörlése, a munkaviszonyt védő jogi intézkedések gyengítése és ezzel a munkások kiszolgáltatása a munkaadóknak). Ezért is érdekelt a neoliberális kapitalizmus a gazdasági kontroll alatt tartott és a piaci érdekek mentén szabályozó államban, ugyanakkor ez korántsem jelenti azt, hogy a neoliberális racionalitás (VALIM 2018: 414) számára felesleges lenne az állam: éppenséggel pontosan a kivételes állapot az, ami a leginkább megmutatja, hogy a neoliberális kapitalizmusnak mennyire szüksége van arra, hogy politikai hátországgal is rendelkezzen. Sőt, ennél messzebb is mehetünk, és Schmitt tézisét (az a szuverén, aki a kivételes állapotról dönt) felhasználva azt mondhatjuk, hogy ez a neoliberális kapitalizmusban maga a piac, amely a láthatatlan pénzügyi elit nevében dönt a kivételességről. A neoliberális hatalmi rendszernek szüksége van a kivételes állapotra, és viszont: a piaci érdekek határozzák meg a politikai ellenségeket, akikkel szemben pedig az állam fog harcolni (VALIM 2018: 415).

3.3. A neoliberalizmus büntető jellege

Valim is utal arra, hogy a büntetőjog és a büntető igazságszolgáltatás lesznek azok a területek, ahol a neoliberalizmus és a kivételes állapot bensőséges kapcsolata leginkább megnyilvánul, hiszen itt történik meg az állam autoriter hajlamainak legitimálása és az állampolgárok – akik megfosztatnak attól, hogy őket az állam és a jog megvédje – totális kiszolgáltatása (VALIM 2018: 415). Erős tehát a kapcsolat a neoliberalizmus mint gazdasági/politikai hegemonia és büntetőpolitikai szigor között. E mögött a neoliberális individualizmus és a társadalmi kirekesztés neoliberális szereplők általi elfogadása húzódik meg.

[A neoliberális] gazdasági rendszer rendkívüli (és jelenleg egyre növekvő) jövedelemkülönbségeket eredményez. Ez a materiális egyenlőtlenség és az egyének számára biztosított szociális jogosítványok hiánya sokaknak a társadalomból való kizárását eredményezi, akik a piac által marginalizált helyzetbe kerülnek, ugyanis nem tudnak hatékonyan versenyezni vagy nem engedhetik meg maguknak az ott való működést, különösen a munkaerő- és az ingatlanpiacon. (CAVADINO–DIGNAN 2006: 442)

Számos társadalmi csoport a saját bőrén tapasztalja meg a neoliberális gondolkodásmódra visszavezethető társadalmi kirekesztés hatásait. CAVADINO és DIGNAN (2006) tizenkét kapitalista országot (USA, Anglia és Wales, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika, Németország, Hollandia, Franciaország, Olaszország, Svédország, Finnország, Japán) vizsgált, és azokat neoliberális, konzervatív korporatív, szociáldemokrata és keleti korporatív kategóriákba csoportosította. A szerzőpáros arra jutott, hogy ez a csoportosítás erősen kapcsolatban van azzal, hogy az egyes országok büntetőkultúrája mennyire szigorú, valamint azzal, hogy milyenek az egyes országokban a bebörtönzési arányok (CAVADINO–DIGNAN 2006: 435). A neoliberális államok – ahol egyúttal a legalacsonyabb a büntethetőségi korlát és legmagasabb a börtönprivatizáció aránya – rendelkeznek a leginkább szigorú büntetőpolitikával (LACEY 2008). Cavadino és Dignan szerint a neoliberális gazdasági és politikai rend növeli a bűncselekmények számát, ami azt jelenti, hogy több bűnöző van börtönben.

A neoliberális társadalmak individualizmusa és egyenlőtlensége a társadalmi kohéziót csökkentheti, számos egyén (vagy éppen nagyobb csoportok) kizárásával és marginalizálásával, anómiát és elidegenedést okozva, s mindennek magasabb bűnözési arány lesz a következménye. (CAVADINO–DIGNAN 2006: 447)

A neoliberalizmus mind magán-, mind pedig közéleti szempontból hajlamos a megbélyegzésre, és ez hozzájárul az itt részletezett neoliberális büntetőhajlamhoz:

A neoliberális társadalom hajlamos arra, hogy kizárja mindazokat, akik elbuknak a munkaerőpiacon, és azokat is, akik nem tartják be a törvényeket – utóbbi esetben a bebörtönzéssel vagy pedig a végrehajtás még radikálisabb formájával. (CAVADINO–DIGNAN 2006: 448)

3.4. A neoliberális büntetőállam

Figyelemre méltó, hogy nemcsak a totalitárius rezsimek folyamodnak az erőszak-szervezetekhez politikai célkitűzéseik elérése érdekében, hiszen ugyanez igaz a kortárs neoliberális és az autoriter populista rendszerekre is. A büntető állam tehát a neoliberalizmushoz kapcsolódó jelenség, annak büntető jellegében gyökerezik (HOLLEMAN et al. 2009). Loïc Wacquant szerint szoros a kapcsolat a neoliberalizmus megjelenése és befolyásának erősödése, valamint a deviáns viselkedéseket és az új gazdasági/társadalmi rend által kirekesztetteket sújtó büntető és proaktív

bűnüldözési politikák alkalmazása között (WACQUANT 2008a: 9–10). A jelenséget a „bűn elleni háborúnak” (*war on crime*) hívták Lyndon Johnson 1965-ös deklarációja után, és ez az eljárás nemcsak az USA-ban, hanem az egész világon politikai relevanciára tett szert. Az USA példája megmutatta, hogy milyen erős a kapcsolat a globális kapitalizmus és a büntető állam között, különösen a pénzügyi válságok időszakában:

A gazdasági és társadalmi instabilitás időszakában a jólétben élők növekvő mértékben félnek a lakosság alsóbb rétegeitől, ezért inkább hajlamosak arra, hogy szigorú intézkedéseket fogadjanak el a társadalmi piramison elfoglalt pozíciójuk védelme érdekében. Az amerikai kapitalizmusnak az 1960-as és az 1970-es évek elején kezdődött lassulása – az ekkortájt kibontakozó radikális társadalmi tiltakozások kialakulásával párhuzamosan – a közbiztonságra fordított közkiadások gyors növekedésével párosult a polgári kormányzati kiadások tekintetében. (HOLLEMAN et al. 2009)

Wacquant rávilágít a neoliberális büntető állam legfontosabb sajátosságára:

...a gondoskodás az arra érdemes polgárok iránt, akik a bűncselekmények áldozatai, ez a diskurzus nyíltan megújítja az elnyomást, és stigmatizálja a leszakadó munkásosztálybeli fiatalokat, a munkanélkülieket, a hajléktalanokat, a kéregetőket, a drogfüggőket és az utcai prostituáltakat, a Nyugat korábbi gyarmatairól és a szovjet birodalom romjairól bevándoroltakat. (WACQUANT 2008a: 10)

Ezt a koncepciót Wacquant *Punishing the Poor: The New Government of Social Insecurity* című könyvében (2008b) fejleszti tovább. A neoliberális büntető állam a félelem és a bizonytalanságérzet társadalmi terjesztésén és menedzselésén alapul: „félelem a jövőtől, rettegés a társadalmi romlástól és hanyatlástól, a kín, hogy a társadalmi státuszokat nem sikerül továbbörökíteni az utódok számára” (WACQUANT 2008a: 12). HOLLEMAN és kollégái (2009) kimutatták, hogy az USA-ban a büntető állam költségei majdnem megduplázódtak az elmúlt ötven évben, és eközben megdöbrentő méreteket öltött a felnőtt bebörtönzöttek számaránya, amely az 1970-es évektől kezdett ez egekbe szökni. Wacquant a következőképp foglalja össze az új büntetőintézkedések brutális következményeit:

...a rendőri bűnüldözési apparátusok kiterjesztése és szigorítása, a bírósági eljárások elnehezítése és felgyorsítása, a büntetőláncolat végén pedig az elzárt lakosság aránytalan növekedése anélkül, hogy mindezek pénzügyi terheit, társadalmi költségeit és polgári következményeit kérdésessé tenné. (WACQUANT 2008a: 11)

A neoliberális büntető állam a világ bármely pontján igen erős állami rasszizmust termelt ki, különösen igaz ez az USA-ra. Michelle Alexander nagyon érzékletesen ragadta meg mindezt *The New Jim Crow* című könyvében:

A tömeges bebörtönzés faji dimenziója a legszembetűnőbb sajátosság. A világ egyetlen más országa sem börtönöz be ilyen sokakat a faji vagy etnikai kisebbségei közül. Az Egyesült Államok magasabb arányban börtönöz be az afroamerikai népességéből, mint azt Dél-Afrika tette az apartheid csúcspontján. Washingtonban a becslések szerint négyből három fiatal fekete férfi számíthat arra, hogy bebörtönzik. Hasonló bebörtönzési arányok találhatók a fekete közösségekben Amerika-szerte. (ALEXANDER 2010: 7–8)

4. NEOLIBERALIZMUS, FASIZMUS, DEMOKRÁCIA

Ha végignézzük a neoliberális gazdaságpolitikai paradigmákon, valamint hozzávesszük azt, hogy a neoliberalizmus hogyan hibernalta a jogállamot, és alakított ki kivételes állapotokat, talán nem lehet véletlen, hogy feltűnő hasonlóságokra bukkanunk a neoliberális paradigma és a fasizmus történeti és kortárs tendenciái között. Ezzel természetesen korántsem azt állítom, hogy egyenlőségjelet lehetne tenni a neoliberalizmus és a fasizmus közé. A diktatórikus államok által elkövetett szörnyűséges büntettek nem lehet semmilyen mentség, ugyanakkor érdemes volna végre vitát kezdeményezni arról, hogy nemcsak diktatórikus, saját társadalmukat felőrlő nemzetállamok mutathatnak nagyon is autoriter vonásokat, hanem maga a neoliberális kapitalizmus is. Álláspontom szerint ez utóbbi jelenség mögött az áll, hogy a kapitalizmus „lelke” (EAGLETON-PIERCE 2016), vagyis a neoliberalizmus – ahogyan erre Heller már az 1930-as években rátapintott – igen erős autoriter tendenciákat mutat. A fasizmus és a neoliberalizmus, bár különböző minőségek, mégis hasonló módon autoriter jellegűek: a fasizmus a tőkéssekkel kiegyező állami autokrácia, a neoliberalizmus pedig az államhatalommal kiegyező vagy azt meghódító piac autokráciája.

Erős tehát a kapcsolat a kapitalizmus és az autokrácia között, ez az összefüggés pedig a kapitalizmus imperialista, hódító sajátosságában keresendő. A kapitalizmus ezen szükségszerű velejárójára elemi erővel mutatott rá Rosa LUXEBURG (1951), aki az első világháború előtti radikális pacifista mozgalom meghatározó alakjaként emellett érvelt, hogy a kapitalizmus – a tőkekoncentráció vastörvényéből fakadóan – nem lehet meg terjeszkedés nélkül, felfedve ezzel a kapitalista rendszerek imperialista törvényszerűségeit. Ebből fakad a kapitalista militarizmus, ami az imperializmusnak meghatározó jellemvonása, és egyúttal determinálja a kapitalista rendszerbe bekapcsolódó nemzetállami önkény sajátosságait.

Andrea MICOCCI és Flavia DI MARIO (2018) még messzebb mennek, és a neoliberalizmus „fasiszta természetéről” beszélnek. Ez az érvelés nagyon közel áll Pier Paolo Pasolini 1974-es megállapításához, amely szerint a neoliberális kapitalizmus az „új fasizmussal” azonosítható (idézi: TRAVERSO 2019: 5). Micocci és Di Mario provokatív érvelése szerint a kapitalizmus a ma ismert formájában sok hasonlóságot mutat a fasizmussal, különösen a következő területeken:

- organikus közösség szemlélet;
- a szakszervezetek egészen addig üldözöttek és elnyomottak, amíg nem illeszkednek bele a korporatista struktúrákba;
- a társadalmi és üzleti élet etikai meghatározottsága a hatalom által;
- a politikai ellenség és szövetséges dichotómiájában való gondolkodás (MICOCCI–DI MARIO 2018: 2).

Elsőre azt gondolhatnánk, hogy a fasizmus mint totalitárius ideológia antikapitalista, valójában azonban kapitalizmusellenes és kapitalizmuspárti megközelítések keverednek benne (MICOCCI–DI MARIO 2018: 23).

A neoliberalizmus sajátossága, hogy monopolizálja a gazdasági kérdések körüli diskurzusokat, és éppen emiatt semmilyen más alternatívának, de még potenciális alternatívákról szóló diskurzusnak sem lehet tere mellette. Mindez pedig abban a hitben gyökerezik, hogy a neoliberalizmus tudása a társadalmi-gazdasági dinamikákról magasabb rendű (MICOCCI–DI MARIO 2018: 35, 39). Ezen túl a neoliberalizmus képviselői hajlamosak arra, hogy a szakpolitikai és ideológiai koncepcióik megvalósítása során felszabadítsák magukat a morális dilemmáktól (erre kiváló példa az USA latin-amerikai imperializmusa), ami ugyancsak az autoriter gondolkodásmód sajátossága (MICOCCI–DI MARIO 2018: 39). A szerzőpáros rávilágít a neoliberálisok magatartásának hipokrita jellegére (amint láthattuk, nagyon hasonló kritikát fogalmazott meg Schmitt a liberalizmussal szemben), hiszen előszeretettel törnek lándzsát az emberi jogok és a humanizmus mellett, ugyanakkor

ezeket a megközelítéseket rendre felülírja a neoliberalizmus demokráciahiányos gyakorlata (MICOCCI–DI MARIO 2018: 39–40).

Ezen a ponton érkezünk el a neoliberalizmus eszméjét feszítő legalapvetőbb ellentmondáshoz: a liberálisoknak „meg kellene magyarázniuk a neoliberális szakpolitikáknak az elterjedtségét és együttélését autoriter és demokratikus rezsimekkel” (MICOCCI–DI MARIO 2018: 40). Ismét elénk tárul tehát a neoliberalizmus „köztessége”, vagyis az, hogy a neoliberalizmus állam és piac, demokrácia és autokrácia között helyezkedik el – ennek minden szörnyűségével és kibogozhatatlan ellentmondásával együtt. Ezért joggal állíthatjuk, hogy a neoliberalizmus maga a kivételes állapot, korszakunk egyik legnagyobb paradoxona, hiszen egyszerre függeszti fel a demokráciát, a jogállamiságot, a morális szempontokat, és nyilvánítja ki dogmatikusan, hogy mindezeket a neoliberalizmus által létrehozott berendezkedés testesíti meg leginkább. Ezzel a zavarba ejtő kettősséggel jellemezhető maga a fasizmus is, amely Dylan Riley szerint nem más, mint „autoriter demokrácia”, hiszen a fasizmus egyszerre állítja középpontba az emberek akaratának képviseletét, és formálja totalitáriussá az erre hivatott politikai rendszert (RILEY 2019: XX).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AGAMBEN, Giorgio (1998): *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Ford.: D. Heller-Roazen. Stanford, CA: Stanford University Press.
- AGAMBEN, Giorgio (1999): *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. Ford.: D. Heller-Roazen. New York: Zone Books.
- AGAMBEN, Giorgio (2005): *State of Exception*. Ford.: Kevin Attell. Chicago: The University of Chicago Press.
- AGAMBEN, Giorgio (2016): Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig. *A Szem*, 2016. március 27. Forrás: <http://aszem.info/2016/03/giorgio-agamben-az-ellenorzo-allamtol-a-destitualo-hatalom-praxisaig/>
- ÁGH Attila (2018): A neoliberalizmus rendszere és a „társadalom önvédelme”. *Politikatudományi Szemle*, XXVII. évfolyam, 2. szám, 7–26.
- ALEXANDER, Michelle (2010): *The New Jim Crow. Mass Incarceration in the Age of Colorblindness*. New York: The New Press.
- ANTAL Attila (2017): *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- ANTAL Attila (2019): *Orbán bárkája. Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége*. Budapest: Noran Libro Kiadó, Progress könyvek.
- BRETTER Zoltán (2003): Apolitika, depolitizálás, antipolitika – Carl Schmitt liberalizmus-kritikájának néhány eleme. *Világosság*, 2003/7–8. 43–52.

- BRUFF, Ian – TANSEL, Cemal Burak (2018): Authoritarian neoliberalism: trajectories of knowledge production and praxis. *Globalizations*, <DOI: 10.1080/14747731.2018.1502497>
- CAVADINO, Michael – DIGNAN, James (2006): Penal policy and political economy. *Criminology and Criminal Justice*, 4, 2006. 435–456.
- EAGLETON-PIERCE, Matthew (2016): Historicizing the neoliberal spirit of capitalism. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 1, 17–26.
- HELLER, Hermann (2015): Authoritarian Liberalism? *European Law Journal*, 21(3), 295–301.
- HEYWOOD, Andrew (2003): *Political Ideologies: An Introduction*. 3rd edition. New York: Palgrave Macmillan.
- HOLLEMAN, Hannah – MCCHESENEY, Robert W. – BELLAMY FOSTER, John – JONNA, R. Jamil (2009): The Penal State in an Age of Crisis. *Monthly Review*, 2009. június 1. <<https://monthlyreview.org/2009/06/01/the-penal-state-in-an-age-of-crisis/>>
- LACEY, Nicola (2008): The Prisoners' Dilemma: Political Economy and Punishment in Contemporary Democracies. Cambridge, Cambridge University Press.
- LUXEMBURG, Rosa (1951): *The Accumulation of Capital*. London: Routledge – Kegan Paul Ltd. Rosa Luxemburg Internet Archive, 2018. <<https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1913/accumulation-capital/accumulation.pdf>>
- MICOCCHI, Andrea – DI MARIO, Flavia (2018): *The Fascist Nature of Neoliberalism*. London – New York: Routledge.
- PLEHWE, Dieter (2016): Neoliberal hegemony. In: SPRINGER et al. (eds), Chapter 5, 61–72.
- RILEY, Dylan John (2019): *The Civic Foundations of Fascism in Europe: Italy, Spain, and Romania, 1870–1945*. London – New York: Verso.
- SCHUEERMAN, William E. (2015): Hermann Heller and the European Crisis: Authoritarian Liberalism Redux? *European Law Journal*, 21 (3), 302–312.
- SCHMITT, Carl (1992): *Politikai teológia*. Ford.: Paczolay Péter. Budapest: ELTE ÁJK.
- SCHMITT, Carl (2002): *A politikai fogalma*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.
- SLOBODIAN, Quinn (2018): *Globalists. The End of the Empire and the Birth of Neoliberalism*. Cambridge – London: Harvard University Press.
- SPRINGER, Simon – BIRCH, Kean – MACLEAVY, Julie (eds) (2016): *The Handbook of Neoliberalism*. London: Routledge. 638 pp.
- STREECK, Wolfgang (2015): Heller, Schmitt and the Euro. *European Law Journal*, 21 (3), 361–370.
- TRAVERSO, ENZO (2019): *The New Faces of Fascism. Populism and the Far Right*. London – New York: Verso.
- VALIM, Rafael (2018): State of exception: the legal form of neoliberalism. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, Volume 28, Issue 4. 409–421.
- WACQUANT, Loïc (2008a): Ordering Insecurity: Social Polarization and the Punitive Up-surge. *Radical Philosophy Review*, 1. 9–27.
- WACQUANT, Loïc (2008b): Punishing the Poor: *The New Government of Social Insecurity*. Durham – London: Duke University Press.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a szerző *Kivételes állapotban. A modern politikai rendszerek biopolitikája* című könyvének (2019, Napvilág Kiadó) felhasználásával készült.
- ² Quinn Slobodian „militáns globalizmusnak” nevezi a Heller által felvázolt autoriter liberalizmus lényegét (SLOBODIAN 2018: 15). Slobodian szerint a neoliberálisok számára a nemzet kategóriája addig hasznos, amíg a stabilitást szolgálja, vagy pedig legitimációt biztosít a politikában, egyébként pedig a demokráciához hasonlóan korlátozásra szorul (SLOBODIAN 2018: 15–16). Ezért a neoliberálisok az önvédelmi reflexeket működtető „militáns globalizáció” (militant globalization) vagy a korlátozott nacionalizmus tálajára helyezkedtek, és intézményes és jogi korlátok felállítását javasolták annak érdekében, hogy a nemzetállam ne rombolja le a gazdasági világrendet.
- ³ A liberalizmus Schmitt-féle kritikájának leírására a következő írást használtam fel, ahol számos kiegészítést is teszek a témához és a (neo)liberalizmust a kortárs populizmus kialakulásának kontextusában vizsgáltam: ANTAL 2017: 85–88.
- ⁴ Többek között ez az egyik fő gondolata az Orbán-rendszerről – amelyet az állami autokrácia és az autoriter neoliberalizmus szövetségéként elemzek – szóló kötetemnek: ANTAL 2019.
- ⁵ A rovat címe: Herman Heller's Authoritarian Liberalism. Elérhető: <<https://onlinelibrary.wiley.com/toc/14680386/21/3>>
- ⁶ Érdemes itt megemlíteni a *Globalizations* című folyóirat 2019. évi 3. számát is, amely kifejezetten az autoriter neoliberalizmussal és egyes országokkal kapcsolatos esettanulmányokkal foglalkozik. A tematikus szám címe: *Authoritarian Neoliberalism: Philosophies, Practices, Contestations*. Elérhető: <<https://www.tandfonline.com/toc/rglo20/16/3?nav=tocList>>
- ⁷ Ehhez a részhez a következő írásaimat használtam fel: ANTAL 2017: 59–65; és ANTAL 2019: 22–26.
- ⁸ A neoliberalizmus különféle korszakaira lásd részletesen: ÁGH 2018.
- ⁹ Erre a kérdésre és az ebből következő masszív antipopulizmusra David Ost (2005, 2009) és a türelem politikájának kimerülése kapcsán később visszatérek.
- ¹⁰ Ezt az előadást Agamben a Nicos Poulantzas Intézet és a Syriza Ifjúsági Szervezete meghívására tartotta Athénban 2013. november 16-án, az előadás szövegének írott változata A Szem internetes oldalon jelent meg magyar fordításban: <<http://aszem.info/2016/03/giorgio-agamben-az-ellenorzo-allamtol-a-destitualo-hatalom-praxisaig/>>
- ¹¹ AGAMBEN (2016) szerint: „...a »biztonsági okokból« formula mára már minden területen alkalmazható, a hétköznapi élettől kezdődően a nemzetközi konfliktusokig, jelszóként működik olyan intézkedések bevezetésénél, amelyek elfogadására az embereknek nincsen semmi okuk. Azt kívánom bebizonyítani, hogy a biztonsági intézkedések valódi célja nem – amint manapság erről vélekedni szokás – a veszélyek, a bajok vagy akár a katasztrófák megelőzése...”

Neoliberálisok az államszocialista Magyarországon

A neoliberalizmus hordozócsoportja és az átmeneti osztály
a tőkés világgazdaság kelet-közép-európai félperifériáján, 1989 előtt

*Professzoraink a Marx Károly Közgazdaság-
tudományi Egyetemen úgy beszéltek, mint
a Reagan-robotok. (BOCKMAN 2011: VII)*

A neoliberalizmus felemelkedését és hanyatlását egyaránt a kapitalizmus válságai indították el. A neoliberális hegemonia korszaka hozzávetőlegesen a tőkés világgazdaság 1973-as olajválságával vette kezdetét, majd a 2008-as pénzügyi válság zárta le. E két időpont ennek ellenére nem a születés és a halál dátuma. A neoliberalizmus hosszú, szerteágazó és felettébb érdekes története nem 1973-ban kezdődik: több évtizeddel megelőzi az 1973-as olajválságot (BOCKMAN 2011). De nem is 2008-ban végződik: a 2008-as válság nyomán a neoliberalizmus meggyengült és átalakult ugyan, ám távolról sem tűnt el. A két válság csak a neoliberális hegemonia kezdetét és végét jelzi. 2008 pedig nemcsak lezárta a neoliberális hegemonia korszakát, hanem egyúttal meg is nyitotta a populizmus új hullámát.

Neoliberalizmus és neopopulizmus mégsem magyarázható kielégítően egymásból. Mindkettő a kapitalista világgazdaság hetvenes évek eleje óta tartó válságának két, egymást követő korszaka, így viszonyuk sem kizárólag egymástól, hanem a tőkés világgazdaság formáját öltő modern világrendszer dinamikáitól függ. A neoliberális hegemonia hanyatlásával felemelkedő új populista hullám csak akkor érthető meg a maga komplexitásában, ha a tőkés világgazdaság elhúzódó válságának második korszakaként értelmezzük, és ha a neoliberális korszakra adott válaszként, ellenhatásként fogjuk fel. Mindez joggal juttathatja eszünkbe mindazt, amit *A nagy átalakulás* című kiváló könyvében Polányi Károly a „kettős mozgásról” írt (POLÁNYI [1944] 1997). Neoliberalizmus és neopopulizmus felfoghatók egymással szemben álló, egymást kölcsönösen előidéző mozgásokként is. A neoliberalizmus mindent piacosítani, áruvá formálni és „beárazni” kívánó mozgása kihívta maga ellen a társadalom önvédelmét, egy olyan ellenmozgást, ami jelenleg a populizmus új hullámának formáját ölti.

E tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a kapitalista világgazdaság közép- és kelet-európai félperifériáján, különösképpen Magyarországon kik tekinthetők a neoliberalizmus hordozócsoportjának az államszocializmus évtizedeiben. E kérdés megválaszolása egy sereg kulcsfogalom tisztázását igényli – neoliberalizmus, hegemonia, neoliberális hegemonia, neopopulizmus, kettős mozgás, hordozócsoport, kapitalista világgazdaság, félperiféria, transznacionális szerveződés –, a tanulmányt ezért e bevezető után e fogalmak meghatározásával folytatom. Ennek keretében mások mellett Johanna Bockman, Antonio Gramsci, Polányi Károly, Mannheim Károly, Immanuel Wallerstein és Giovanni Arrighi munkáiból merítve pontosítom fogalmaimat és elemzési eszközeimet.

Ezt követően történeti tudásszociológiai elemzésben mutatom ki, hogy a neoliberalizmus nem egy társadalmi viszonyoktól és történeti körülményektől független, „önnemző” eszme vagy társadalmilag „szabadon lebegő” ideológia, hanem egy „léthez kötött” világnézet és világakarás: meghatározható társadalmi-történeti szereplők által kialakított tudásforma. Ennek keretében többek között Johanna Bockman, Gil Eyal, David Ost, Szelényi Iván, Böröcz József, Szalai Erzsébet, Csizmadia Ervin, Melegh Attila, Pinkasz András, Gagy Ágnes és Fábry Ádám történeti elemzéseinek eredményeit használom fel és kapcsolom össze.

Céлом annak kimutatása, hogy a neoliberális tanok Kelet- és Közép-Európában már 1989 előtt is jelen voltak. Nem valamiféle nyugati találmányról van szó, amit aztán – mint valami készterméket – csak be kellett hozni a kelet-közép-európai államszocialista félperifériára, hanem az eleve egy kelet-nyugat párbeszédben alakult ki, következésképpen transznacionális gyökerekkel bír (BOCKMAN-EYAL [2002] 2014). A neoliberalizmus képviselőiről, a neoliberálisokról írva ahhoz az elemzési hagyományhoz csatlakozom, amely nem a személyekre vagy a nevekre, hanem gondolatokra és érdekekre, e gondolatokat és érdekeket megjelenítő csoportokra, valamint ezek viszonyaira összpontosít. Marx módszertani elve e tanulmánynak is sajátja:

[...] *személyekről* itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megismerésítői, meghatározott osztályviszonyok és érdekek hordozói. Álláspontom [...] bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyest olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke, bármennyire föléjük emelkedhetik is szubjektíve. (MARX [1867] 1955: 13–14, kiemelés az eredetiben.)

NEOLIBERALIZMUS, HEGEMÓNIA, NEOPOPULIZMUS

Neoliberalizmus alatt – Johanna BOCKMAN (2011: 4–6; 2013) meghatározását alapul véve – a gazdasági liberalizmus azon formáját értem, amelynek célja a szabad, önszabályozó, versengő piacok létrehozása és felszabadítása (piacliberalizáció), a központi tervezés és a jóléti újraelosztás mértékének csökkentése, az állami szabályozás és tulajdon mérséklése (dereguláció és privatizáció), a külkereskedelmi nyitottság fokozása, az állampolgárok vállalkozóvá és fogyasztóvá formálása, a magántőke és a magánvállalkozások adójának mérséklése. A neoliberalizmus mindenekelőtt a piacok „kinyitásában” és „felszabadításában” látja a gazdasági növekedés, a jólét, a szabadság és a közjó garanciáját. Ehhez az állam feladatainak radikális átformálását is célul tűzi ki: az állam jóléti beavatkozásainak minimálisra csökkentését, valamint tőke-, vállalkozás- és piacbarát intézkedéseinek fokozását kívánja elérni. Ezenfelül fontos jellemzője, hogy mélyen elkötelezett a magántulajdon és a tőkéből származó haszon magánelsajátításának intézménye mellett, vagyis szocializmusellenes és kapitalista.

A *hegemóniát* Antonio Gramsci kései, börtönfüzetekbe írt feljegyzései nyomán úgy határozom meg, mint az uralkodó osztály (vagy osztályszövetség) vezető szerepét, erőfölényét. A hegemónia egyfelől viszonylag stabil gazdasági-termelési alapokon nyugszik (vagyis több, mint pusztán uralkodó ideológia), másfelől azonban egy egységes kulturális, erkölcsi és ideológiai rezsimet is alkot, amely elfogadtatja az alávetettekkel a fennálló viszonyokat, így az a többségük számára „természetes rendként”, a „közjó garanciájaként”, a „józan ész” uralkodóként jelenik meg. A hegemónia tehát az uralkodó osztály (vagy osztályszövetség) érdekeit általánosítja és mutatja be egyetemesként, amit így az alávetettek is elfogadnak és elsajátítanak. Végso soron így az alávetettek beleegyezésén vagy legalábbis beletörődésén nyugszik, és noha egyetértésen alapulóként tünteti fel magát, valójában az erő és a kényszer szintén kulcsszerepet játszik kialakulásában és fennmaradásában (GRAMSCI 2000: 190–221; FORGÁCS 2000: 422–424).

Neoliberalis hegemónián azt a korszakot értem, amikor a neoliberális célrendszer „a dolgok természetes rendjeként” hegemon pozícióban van, vagyis magától értetődővé válva egyszersmind el is tűnik az alávetettek szeme elől. A neoliberális hegemónia korszakában az uralkodó osztály (vagy osztályszövetség) úgy fogadtatja el saját neoliberális világnézetét az alávetettekkel, mintha az nem egy részleges világnézet lenne, hanem maga a világ. Látható ebből, hogy ahogyan a neoliberalizmus és a hegemónia, úgy a neoliberális hegemónia is kritikai fogalom: miközben megnevezi, fel is tárja, „le is leplezi” az uralmi mozzanat mögötti működési elvet. A hegemónia korszaka így tulajdonképpen addig tart, amíg gazda-

sági-termelési alapja, illetve kulturális, erkölcsi és ideológiai felépítménye elég erős ahhoz, hogy elnémítsa vagy kiszorítsa a kritikát, egyúttal megakadályozza, hogy kiépüljön vele szemben egy ellenhegemónia, amely mind alapjaiban, mint felépítményében képes aláásni, kikezdeni és meggyengíteni azt.

A *neopopulizmus*, vagyis a populizmus új hulláma az elmúlt bő évtizedben látványosan sikerrel lázad a neoliberális hegemónia ellen. A maguknak az elnyomott nép nevében hatalmat és szót követelő populista pártok és mozgalmak között egyaránt találunk baloldali és jobboldali szereplőket. Kevés közös jellemzőjük egyike, hogy a neoliberális hegemónia korszakának uralkodó elitjét és ideológiáját támadják az elnyomott népre vagy nemzetre hivatkozva. A politika tartalmát illetően átfogó meghatározást adni már sokkal nehezebb volna a populizmus 2008 utáni új hullámáról. Szakpolitikáikat vagy ideológiájukat tekintve nem sok közös pontot találunk Orbán Viktor és Aléxisz Ciprasz, Matteo Salvini és Pablo Iglesias, Donald Trump és Jeremy Corbyn, Nigel Farage és Jean-Luc Mélenchon, Marine Le Pen és Bernie Sanders között, noha valamennyiüket a populista új hullám kulcsszereplőinek tekinthetjük. A neopopulizmus így tulajdonképpen meglehetősen különböző politikai kezdeményezések átfogó megnevezése (MANOW 2018: 7–20). Heterogenitásukat jól jellemzi, hogy miközben retorikailag és ideológiailag valamennyien szembehelyezkednek a kozmopolita, (neo)liberális, technokrata elitekkel, politikai gyakorlatukban a jobboldali populisták számos neoliberális társadalom- és gazdaságpolitikai intézkedést is átvesznek tőlük.

A KETTŐS MOZGÁS ÉS A HORDOZÓCSOPORTOK

A *kettős mozgás* dinamikáját vizsgálva POLÁNYI Károly ([1944] 1997) olyan elemzési eszközöket hagyott ránk, amelyekkel neoliberalizmus és neopopulizmus egymással szemben álló s egymást előidéző kölcsönhatása is könnyebben értelmezhetővé válik (vö. ÁGH 2018; TALLÁR 2018). Polányi szerint a társadalom és a természet piacosítása, áruvá formálása (kommodifikálása) és forgalomba hozása (kommercializálása) egy ezzel ellentétes mozgást vált ki: a társadalom önvédelmét, a piac szabályozását (dekommodifikációt és dekommercializációt). Az első mozgás iránya a mindent áruvá formáló és „beárazó” piacok felszabadítását és kiterjesztését célozza. Polányi ezt a *laissez faire* kapitalizmus azon törekvéseként írja le, hogy megvalósítsa az önmagukat egyedül áraikon keresztül szabályozó piacok liberális utópiáját. E mozgásirány az embert munkaerővé, a földet pedig nyersanyagká fokozza le, és azzal fenyeget, hogy egyaránt felszámolja a társadalmat és

a természetet. Ha ugyanis a munkaerő ára és mozgása felett egyedül a piac rendelkezik, akkor egyedül a társadalmat tömeggé és atomokká őrítő piac, az „ördögi malom” rendelkezik az emberek felett is, hiszen a munkaerőhöz elválaszthatatlanul hozzátartozik az ember, a fizikai, pszichikai és morális lény is. És akkor egyedül a piac rendelkezik a nyersanyaggá, erőforrássá és ingatlanná lefokozott természettel és a föld felett is.

Éppen ez váltja ki Polányi szerint a második, ezzel szembemenő mozgásirányt, a társadalom önvédelmét, amely e piacosítási folyamatnak kíván gátat szabni. Ez az önvédelem a kommodifikáció és a kommercializáció ellenhatásaként a piac korlátozására és szabályozására törekszik. A társadalom önvédelme Polányi tapasztalatai szerint nem kizárólag baloldali, emancipatórikus ellenmozgás. Az uralkodók, az egyház, a földbirtokos arisztokrácia – vagyis a régi rend hívei, királpártiak, feudális és klerikális erők – ugyanúgy fontos szereplői voltak az ellenmozgásnak, mint a parasztság, a pauperek (nincstelenek vagy szegények), később a szervezett munkásság, a szocialista és a kommunista munkásmozgalmak. Polányi szerint az ellenmozgás nem vezethető vissza egyértelműen egyes osztályokra vagy azok érdekeire (POLÁNYI [1944] 1997: 194–209). A társadalom különböző csoportjai mozgósításával védi meg önmagát, az ellenmozgás tehát különböző, széttartó erők összefoglaló neve. Neoliberalizmus és neopopulizmus antagonizmusa, dialektikus viszonya tehát nagyon hasonló ahhoz a két erőhöz, amit Polányi Károly vizsgált a „kettős mozgás” elemzésével.

A *hordozócsoporthoz* MANNHEIM Károly ([1929] 1996, 2000) tudásszociológiai munkáiban azt a történeti-társadalmi alakulatot jelenti, amely létrehoz, megformál és fenntart (vagyis „hordoz”) meghatározott tudásformákat vagy tudattartalmakat. A gondolkodás, a tudás, az eszmék tudásszociológiai értelemben mindig meghatározható csoportok gondolkodását, tudását, eszméit jelentik. A tudás léthez kötöttsége így azt jelenti, hogy a gondolkodásformák és tartalmak viszonyaiban (eltéréseiben, ellentmondásaiban, átalakulásaiban) e hordozócsoporthoz viszonyai jelennek meg. A nézetek formájában, tartalmában, fogalmaiban, hangsúlyaiban (valamint ezek eltolódásaiban) sajátos történeti-társadalmi léthelyzetben lévő hordozócsoporthoz tapasztalatai, érdekei, ítéletei (valamint ezek eltolódásai) fejeződnek ki. Ahogyan Polányi, úgy Mannheim is óvott attól, hogy osztályok, osztályérdekek és osztálytudatok viszonyát mechanikusan fogjuk fel. A hordozócsoporthoz így nem kizárólag osztályokat és az ő tudataikat jelentheti; Mannheim rendek, rétegek és más jellegű csoportok gondolkodásmódját, illetve világnézetét is e fogalmak segítségével értelmezte. Ugyanígy kerülte azt is, hogy a tudásformákat és tartalmakat közvetlenül egyes osztályok nyers érdekeiből vezesse le (vö. MANNHEIM [1929] 1996, 2000).

TÖKÉS VILÁGGAZDASÁG, CENTRUM ÉS (FÉL)PERIFÉRIA

A történeti elemzés érdekében még két fogalom vár meghatározásra: a *kapitalista világgazdaság* és a *félperiféria* fogalma, melyeket elsősorban Immanuel WALLERSTEIN (1976, [2004] 2010), valamint Giovanni ARRIGHI ([1990] 2014) munkáiból kölcsönzöm. A kapitalista világgazdaság a tőke vég nélküli felhalmozásának globális rendszere. E tőkés világgazdaság formáját öltő modern világrendszer a huszadik században (1450–1640) jött létre nyugat-európai centrummal, és terjedt ki fokozatosan a Nyugat-Európán kívüli világ „felfedezésével” és leigázásával. A gyarmati sorba kényszerített területek a tőkerendszer perifériájává váltak, a centrum az ott élőket a centrumtőke érdekeinek vetette alá. A kapitalizmus tehát mára nemcsak behálózta a Földet, de fölről fölről alá is vetette a (centrum)tőke profitérdekeinek. A tőkés világgazdaság centrum–periféria-viszonyok formáját öltő globális, tengelyszerű munkamegosztást hozott létre, amely egyetlen átfogó tőkés árutermelési és értékcsereláncba integrálta a különböző népeket és államokat.

A *centrum–periféria-viszony* az árutermelés és árucseré, vagyis e globális értéklánc hierarchikusságát jelzi: a centrumtevékenységek jellemzője, hogy képesek a teljes, globális láncban megtermelődő érték nagyobb részét kisajátítani, míg a perifériára jellemző tevékenységek e teljes, globális értékláncban megtermelődő érték kisebb, sokszor elenyésző részét kapják csak meg. A tőkés világgazdaságot behálózó értéklánccok így a megtermelt értéket a perifériára jellemző termelési tevékenységek felől a centrumtevékenységek felé szivattyúzzák át, a centrumtőke oldalán „fejlettséget”, a perifériatevékenységek oldalán pedig „elmaradottságot” teremtetve. A tőkés világgazdaságot ezért „egyenlőtlen fejlődés” (AMIN [1973] 1977) és – ebben az értelemben – „egyenlőtlen csere” jellemzi (EMMANUEL [1969] 1972). A centrum- és a perifériatevékenység így csak egymáshoz képest határozható meg. E viszony a termelési feltételek átalakulásával és a technológia fejlődésével át is alakul. A *félperiféria* kifejezéssel e rendszeren belül azokat a térségeket, államokat jellemezhetjük, ahol a centrum- és a perifériajellegű termelési tevékenységek közel egyenlő arányban keverednek. A félperifériák tehát köztes-közvetítő pozíciót foglalnak el a centrum–periféria-viszonyok rendszerében (WALLERSTEIN 1976, [2004] 2010; ARRIGHI [1990] 2014).

A NEOLIBERALIZMUS TRANSZNACIONÁLIS GYÖKEREI

A neoliberalizmus kialakításában nemcsak a kapitalista világ gazdaság centrumainak szakemberei, nyugat-európai és észak-amerikai kutatók és közgazdászok vettek részt, hanem a tőkés világ gazdaságba félperifériás pozícióban integrált kelet-közép-európai államszocializmus gazdaságkutatói és értelmisége is (BOCKMAN-EYAL [2002] 2014; BOCKMAN 2011). A neoliberalizmus, valamint kelet-közép-európai és – különösen – hazai hordozócsoporthai egy nemzetállami határokon átívelő, transznacionális szerveződés részeként, sajátos kelet-nyugati párbeszédben jöttek létre.

Ebből következően a kelet-közép-európai és a magyarországi hordozócsoporthok formálódásának vizsgálata nem egy „velejáró kelet-közép-európai” vagy egy „sajátosan magyar” fejlemény vizsgálata, hanem egy transznacionálisan szerveződő hálózat helyi leágazásáé. Ezért aztán sem a neoliberalizmus hordozócsoporthainak története, sem pedig a neoliberális politikák története nem bontható ki pusztán egyes konkrét államok belső, „nemzeti” történeteiből vagy e nemzeti történetek egyszerű „összeadásából”. A modern világrendszert éppen az ilyen gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai kölcsönhatások fűzik össze és teszik rendszerszerűvé. A tőkés világ gazdaság nemcsak az anyagi termelésnek, hanem az ismeretek, a tudás, az ideológia termelésének is globálisan összekapcsolt rendszere. E transznacionális történet megfelelő értelmezési kerete ezért a tőkés világ gazdaság formáját öltő modern világrendszer, nem pedig egyes nemzetek, népek, régiók, államok vagy kultúrák különálló térréimai.

BUDAPEST, 1988, MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM

Johanna Bockman amerikai szociológus személyes történettel kezdi *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism* című kiváló könyvét (BOCKMAN 2011: VII). Amikor 1988-ban egyetemistaként a University of California diákcseréjével Budapestre érkezett, meglepő intellektuális környezetben találta magát. Magyar professzorai olyan pozitív képet festettek a piacról, a szabadságról és a demokráciáról, amilyen az Egyesült Államokban csak a politikai jobboldalra jellemző. E tanárok nyelve arra emlékeztette, ahogyan e mélyen átpolitizált fogalmakra – piacra, szabadságra, demokráciára – hivatkozva igazolják az amerikai republikánusok választóiknak a világszerte elkövetett erőszakos katonai, politikai és gazdasági beavatkozásait. „Professzoraink a Marx

Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen úgy beszéltek, mint a Reagan-robotok” (BOCKMAN 2011: VII).

Hogyan volt ez egyáltalán lehetséges? Hogyan állhatott elő olyan helyzet, hogy egy – legalább névleg – szocialista ország Karl Marxról elnevezett egyetemén a szocializmus- és kommunizmusellenesség kérlelhetetlen jobboldali nyelve uralkodik? Doktori disszertációjában, tanulmányaiban és fent idézett könyvében is e kérdésre kívánt választ adni (BOCKMAN 2000, 2007, 2011, 2012; BOCKMAN-BERNSTEIN 2008; BOCKMAN-EYAL [2002] 2014). Válaszai történeti tudásszociológiai rekonstrukciók formájában jelentek meg. Bockman e munkáinak egyik fontos állítása, hogy Kelet-Közép-Európa az államszocialista időszakban a közgazdasági tudás laboratóriumaként működött, egy másik pedig az, hogy a neoliberalizmus előállításában kelet-közép-európai (köztük magyar) közgazdászok is tevékenyen részt vettek. Ez a fő oka annak, hogy a neoliberális ideológia és politika nem csak 1989 után és nem is csak kívülről érkezett a régióba (vö. BOCKMAN-EYAL [2002] 2014).

A REFORM-KÖZGAZDASÁGTAN KIALAKULÁSA

Sztálin 1953-ban bekövetkező halála után az „új szakasz” politikája számos államszocialista országban, köztük Magyarországon is lehetőséget adott a sztálinista termelészervezés és gazdaságirányítás kritikai újragondolására és átalakítására. Magyarországon ez az 1953 és 1956 közötti időszak tekinthető a reform-közgazdaságtan születésének (BOCKMAN 2000: 145–218). Az első reformközgazdászok részben Nagy Imre, részben pedig Gerő Ernő körül szerveződtek, szemben Rákosi Mátyás sztálinista (gazdaság)politikai irányvonalával (BOCKMAN 2011: 106–111). Magyarországon e küzdelemnek az 1956-os forradalom és szabadságharc, majd annak leverése vetett véget. Rákosi és Gerő – ismert okok miatt – elveszítette befolyását, és távozni kényszerült az országból, Nagy Imre sorsát pedig a Szovjetunió katonai beavatkozását követően Kádár János vezetésével megalakuló új, „forradalmi munkás-paraszt kormány” pecsételte meg. A forradalom utáni megtorlás, valamint az államszocialista rendszer restaurációja a hatvanas évek elejéig nem engedte napirendre tűzni az államszocialista népgazdaság működ(tet)éséről 1953 és 1956 között kialakult vitát. A hatvanas évek elején azonban új reformkorszak kezdődött, amelyben a korábban Nagy Imre, illetve Gerő Ernő oldalán álló közgazdászcsoporthok is újjászerveződtek (BOCKMAN 2000: 219–222).

Sztálin 1953-as halála, majd a kommunistaüldözésről elhíresült McCarthy-korszak vége az ötvenes évek közepén a hidegháborúban is új szakaszt nyitott, fel-

élénkítve – egyebek mellett – a gazdaságról folytatott kelet–nyugati párbeszédet is (BOCKMAN 2011: 50–51). A Ford, valamint a Rockefeller Alapítvány az ötvenes-hatvanas években számos kelet-közép-európai államszocialista ország kutatója számára nyújtott lehetőséget arra, hogy az Egyesült Államokba utazzon tanulmányútra, miközben az ötvenes évek második felétől amerikaiak is érkeztek Jugoszláviába és Lengyelországba (BOCKMAN 2011: 62–63).

Míg néhány amerikai kutató már röviddel 1953 után a Szovjetunióba és Kelet-Európába utazott egy hónapos turistavízummal, az első amerikai, akadémiai kapcsolatokról szóló megállapodást a Szovjetunióval 1958-ban írták alá. A Ford Alapítvány cserekapcsolatokat létesített Lengyelországgal (1957), Jugoszláviával (1959), Magyarországgal (1962), Romániával (1965), Csehszlovákiával (1968) és Bulgáriával (1968). (BOCKMAN–EYAL [2002] 2014: 117–118, 6. lábjegyzet)

E programoknak köszönhetően a vasfüggöny két oldalán dolgozó közgazdászok kerülhettek kapcsolatba egymással, vehettek részt közös konferenciákon, adhattak és küldhettek könyveket, illetve folyóiratokat egymásnak, ismerkedhettek meg egymás módszereivel és problémafelvetéseivel, kapcsolódhattak be egy transznacionális kutatói hálózatba (BOCKMAN 2011: 62–75). „Számos [nyugati] közgazdász levelezésben maradt kelet-európai kollégáival, mely eszmék és technikák megvitatását éppúgy magába foglalta, mint tanulmányok és könyvek cseréjét.” (BOCKMAN–EYAL [2002] 2014: 119) A nyugati kollégák e tekintetben igen jelentős intézményes támogatást is kaptak: „Az amerikai tudósoknak nem esett nehezükre könyveket küldeni, mivel a CIA kérésre bármely tudós nevében vásárolt és küldött könyveket a keleti blokkban tartózkodóknak”, vagyis szovjet, lengyel, magyar, román, csehszlovák, jugoszláv, bolgár kutatóknak (BOCKMAN–EYAL [2002] 2014: 119).

A Ford Alapítvány 1962-ben Magyarországgal is cserekapcsolatokat létesített, éppen akkor, amikor Kádár János meghirdette az „aki nincs ellenünk, az velünk van” politikáját. A kádári konszolidáció 1962–1963-mal kezdődő reformkorszaka az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetésével érte el tetőpontját (BOCKMAN 2011: 111–122). A gazdaság mechanizmusának megreformálását célzó intézkedéssorozat központi gondolata az volt, hogy a túlzottan központosított és bürokratizált tervutasításos gazdaságirányításban nagyobb önállóságot adjon az egyes termelési egységeknek (vállalatoknak), valamint nagyobb teret engedjen a piaci árszabályozásnak (BEREND 1988; SZALAI 1989; 2000: 15–130). Az új gazdasági mechanizmus a piaci szocializmus érdekében vezetett be reformokat az államszocialista népgazdaságba (BOCKMAN 2000: 219–287; 2011: 105–132). Ahogyan Bockman könyvének címe is utal rá (*Markets in the Name of Socialism*), a szocializmus nevében kívánt

piacokat létrehozni. E reformfolyamatban a reformok iránt elkötelezett, tudományos legitimációval rendelkező közgazdászok kulcsszerepet játszottak.

Kornai János 1957-ben így írt a gazdasági mechanizmus mibenlétéről *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című korai munkájában: „ez alatt a kifejezés alatt – »gazdasági mechanizmus« – gazdaságvezetési módszereink összességét, a gazdálkodás egész szervezeti formáját, a gazdálkodás egész gépezetét értem.” (KORNAI [1957] 1990: 169, 14. lj.) Noha a gazdasági mechanizmus kifejezés nem e munkában jelent meg először, a hazai reform-közgazdaságtan e meghatározó munkája fontos szerepet játszott a gazdálkodás mechanikus felfogásának elterjesztésében. (PINKASZ 2013: 5, 4. lj.) A mechanizmus kifejezés tulajdonképpen analógiát teremtett a műszaki és a gazdasági gépezetek között: mindkettő működéséért szakértő felel, az egyik esetben a mérnök, a másik esetben a közgazdász (PINKASZ 2013: 5; 2018). A gazdálkodás egész gépezetének, a gazdaság teljes mechanizmusának *reformja* ebből következően teret adott a reformközgazdászok professzionalizáció és autonómia iránti igényeinek, és saját szakértői feladatkört jelölt ki számukra.

Ahogy ugyanis a gépezetek megtervezése, irányítása és működtetése sajátos műszaki szakértelmet és szakértőt (mérnököt) igényel, úgy a reformközgazdászok is arra törekedtek, hogy a gazdálkodás egész gépezetének szakértőiként kizárólagos joguk lehessen az új gazdasági mechanizmus megtervezésére, irányítására és működtetésére. És ahogyan a mérnöki szakértelem legitimációja szerint akár a legkisebb szakszerűtlen beavatkozás is veszélybe sodorhat egy gépezetet és annak működését, úgy a reformközgazdászok is arra törekedtek, hogy elhatárolják saját tudományos szakértelmüket a laikusok kétségbe vonható „tudásától”, egyúttal felértékeljék és nélkülözhetetlenné tegyék saját speciális szakkompetenciájukat. Politika és gazdaság, laikusság és szakértőiség, politikai felhatalmazás és tudományos legitimáció, kompetencia és inkompetencia efféle elválasztása tehát emancipálni kívánta a gazdasági jellegű szakértői tudást korábbi, a politikának alávetett, „szolgálóleányi” helyzetéből.

A NEOLIBERALIZMUS KIALAKULÁSA

A piaci mechanizmusok hatékonyságára és észszerűségére hivatkozó érvelés azonban szintén nem magyar találmány, és nem is a hazai reformközgazdászok megkülönböztető sajátossága. Ez a hivatkozási alap szintén e transznacionálisan szerveződő kelet–nyugati párbeszédben alakult ki közös érvelési stratégiaként. Az államszocialista Kelet-Közép-Európában a piaci szocializmust megvalósítani kí-

vánó reformközgazdászok ugyanúgy a piaci mechanizmusok hatékonyságára és észszerűségére hivatkoztak, mint a piacokat a kapitalista intézményes környezetben felszabadítani kívánó nyugat-európai és észak-amerikai kollégáik. Míg keleten a reformközgazdászok fő ellenfelei a hol „vörösöknek”, hol „dogmatikusoknak”, hol „ideológusoknak”, hol „bürokratáknak” nevezettek voltak (Magyarországon például az előbb Komócsin Zoltán, majd Biszku Béla vezette „munkásellenzék” volt a fő ellenfél), addig nyugaton a piacpártiak fő ellenfelei a keynesiánusok voltak, akik – egyebek mellett – kontraciklikus gazdaságpolitikát folytattak, progresszív adórendszert vezettek be, esélyteremtő (nép)jóléti intézményeket építettek fel, és általában a társadalmi és gazdasági viszonyokat formáló állami beavatkozások pártolói voltak. Mint látni fogjuk, a „neoliberalizmus ma ismert formája ebben a kelet–nyugati párbeszédben alakult ki, és a transznacionális hálózatokon keresztül onnan utazott vissza az Egyesült Államokba, hogy végül egyeduralkodóvá váljon” (BOCKMAN–EYAL [2002] 2014: 125).

Mindennek ellenére nem véletlen, hogy a neoliberalizmust kizárólag nyugati forrásból származó ideológiának tekintjük, amely a Chicagói Egyetemen, a Mont Pelerin Társaságban és más hasonló *think tanke*ekben jött létre, és Kelet-Európához legfeljebb csak Ludwig von Mises és Friedrich von Hayek révén, vagyis a bécsi központi osztrák közgazdasági iskolán keresztül van köze. A kelet–nyugati párbeszéd alapjául szolgáló transznacionális hálózat ugyanis a kétirányú kölcsönhatások ellenére is aszimmetrikus, egyenlőtlen viszonyrendszer volt, amelyben a nyugati oldal intézményes pozíciói sokkal erősebbek, akadémiai erőforrásai pedig jóval nagyobbak voltak, mint a keleti partnereké. Ez az oka annak, hogy a kelet–nyugati párbeszéd tudástermelésének eredményét javarészt egy-egy nyugati szerző (például Friedrich von Hayek vagy Milton Friedman) intellektuális teljesítményének tulajdonítjuk, vagy hogy egy-egy nyugati intézményt, például a Mont Pelerin Társaságot vagy a Chicagói Egyetemet tekintjük a neoliberalizmus bölcsőjének.

Ebből következően különös megítélést érdemelnek e kelet–nyugati párbeszéd olyan intézményei, mint amilyen az olaszországi CESES* és annak nagy hatású konferenciasorozata volt (BOCKMAN 2007, 2011: 133–156). E konferenciasorozat javarészt olaszországi találkozói a hatvanas évek közepétől hozzávetőlegesen a nyolcvanas évek közepéig tartottak, céljuk a kelet–közép-európai viszonyok jobb megértése, valamint a szocializmus-, tervezés- és államellenes nézetek terjesztése volt. Látogatóik és résztvevőik köre jól mutatja, hogy valóban teret adtak a kelet–nyugati párbeszédnek: 1967 és 1973 között a konferenciák 257 résztvevője közül 93 érkezett Kelet-Európából vagy a Szovjetunióból, a 37 előadó közül pedig 23 volt kelet–közép-európai (BOCKMAN–EYAL [2002] 2014: 125–126). Ideológiailag is színes volt a résztvevők, valamint az előadók köre: a jobboldaliak, piaci libertáriusok és

neoliberalisok mellett jelen voltak baloldaliak, szocialisták és szociáldemokraták is – keletről és nyugatról egyaránt. E tudástermelés és -csere elsődleges hasznát mindennek ellenére e hálózat nyugati csomópontjaiban fölőzték le. A nagyszabású elméletek, könyvek, irányzatok a nyugati kutatók nevéhez kapcsolódtak, ők rendelkeztek erős pozíciókkal a tudományos és gazdaságpolitikai intézményrendszerekben. Az erőforrás-eloszlás szembeötlő aszimmetriáját jól illusztrálja a CESES-találkozók miliője is: „A konferenciákat általában olasz luxusvillákban tartották, amelyek jó környezetet biztosítottak mind a formális vitáknak, mind a medence vagy vacsora melletti magánbeszélgetéseknek” (BOCKMAN–EYAL [2002] 2014: 126).

Mindent egybevéve tehát érthető, hogy a neoliberalizmus annak ellenére is vegytiszta nyugati találmánynak tűnik, hogy létrejött és formálódása e kelet–nyugati párbeszédben gyökerezik: „a neoliberalizmus e hibrid és dialogikus eredete – nem pedig a nyugati monológ arroganciája és hatalma – ad magyarázatot a kapitalizmusba való radikális és gyors átmenetre Kelet-Európában a kommunizmus bukása után” (BOCKMAN–EYAL [2002] 2014: 130). Ez az oka annak is, hogy a neoliberalis tanokat nem 1989 után és nem nyugatról kellett a térségbe importálni. Meggyőződéses képviselői már 1989 előtt is jelen voltak Kelet-Közép-Európában. A neoliberalizmus kelet–közép-európai és azon belül magyarországi hordozócsoportjainak magját tehát e kelet–nyugati dialógusban részt vevő, az államszocializmust előbb megreformálni, majd lebontani kívánó közgazdászok, a tervezés kritikusai, a piaci mechanizmusok elkötelezett hívei alkották, akik önmagukat a gazdálkodás egész gépezetének szakértőiként határozták meg, érvelési stratégiájuknak szaktudományos legitimációt vindikáltak, és a (világ)piaci mechanizmusok mind teljesebb érvényesítését tűzték ki célul.

AZ ÉRTELMISÉG ÚTJA AZ OSZTÁLYHATALOMHOZ

Konrád György és Szelényi Iván igen pontosan regisztrálta *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvében, hogy az államszocializmus reformja megváltoztatta annak hatalmi szerkezetét (KONRÁD–SZELÉNYI [1978] 1989). Az 1973–1974-ben írott könyv szerint Sztálin 1953-as halálával a kelet–közép-európai államszocializmus elvesztette karizmatikus vezetőjét, legitimációs válságba került, és – Magyarországon különösen az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése, valamint a megtorlás után – új legitimációt kellett teremtenie fennmaradása érdekében. A Kádár-korszak fő célja a hatvanas évek elejétől az államszocialista rendszer elfogadásának újraalapozása, egy új felkelés, egy „megismételt 1956” elkerülése

volt. A vezetők a rendszer legitimációját a hatvanas évek elejétől a fokozatosan javuló életszínvonal politikájára építették: ez volt a „fogyasztás általi legitimáció”. Az életszínvonal javításához jobb gazdasági teljesítményre volt szükség, amit a hatvanas években kidolgozott gazdaság- és társadalomirányítási reform, az „új gazdasági mechanizmus” volt hivatott megalapozni.

Konrád és Szelényi szerint a poszt-sztálini korszakban az államszocialista berendezkedés elfogadottságának új alapja az „emberarcú szocializmus” építése, az államszocializmus humanizálása volt, amihez a tudományos és technikai legitimációt mindenekelőtt a műszaki és a közgazdász szakértelmiség (technokrácia), valamint az ideológiateremtő humán értelmiség (művészek, bölcsészek, a sajtó és a média munkatársai, valamint a társadalomkutatók) hatalomba engedése szolgáltatta. Az államszocializmus legitimációs válságát a pártállam vezetői – Konrád és Szelényi megfogalmazásában az „uralkodó bürokratikus rend” tagjai – az államszocialista rendszer *észszerűségére, tudományosan megalapozott voltára* hivatkozva igyekeztek kezelni, ennek keretében pedig az értelmiségiek (különösen a technokrata szakértelmiségiek, mindenekelőtt a makroközgazdászok és a tervezőmérnökök) nagyobb szerephez jutottak a gazdaság és a társadalom irányításában (KONRÁD–SZELÉNYI [1978] 1989).

A hatvanas évek reformkorszaka tehát utat nyitott az értelmiség különböző csoportjai előtt, hogy az uralkodó bürokratikus renddel együtt az állami újraelosztás céljainak meghatározásával, a szocialista népgazdaság irányításával a „teleologikus redisztribútorok” strukturális pozíciója körül osztályá formálják önmagukat. Az osztályviszonyok fő tengelye ezzel – Konrád és Szelényi szerint – egyfelől a teleologikus redisztribútorok (a pártállami bürokratikus rend vezetői, a humán és a technokrata szakértelmiségiek), másfelől pedig a közvetlen termelők (munkások és parasztok) között jött létre. Ez a társadalom nem csupán egy rétegzett és egyenlőtlen társadalom, miként azt a kor rétegződéskutatásai állították (HEGEDÜS 1966; FERGE 1969), hanem immár úton van afelé, hogy osztálytársadalommá váljon. Az osztályviszony alapja pedig nem más, mint az, hogy e formálódóban lévő értelmiségi osztálynak kizárólagos joga van arra, hogy a közvetlen termelők által létrehozott értéktöbblet felett rendelkezzen. Az államszocializmusban így nem a magántulajdon és a piac, hanem az állami tulajdon és az állami újraelosztás az értéktöbblet átcsoportosításának két alapintézménye. Következésképpen az államszocializmusban nem a magántulajdonosok (a tőkések) a kizsákmányoló osztály, hanem az „emberarcú szocializmus” építésének azon formálódó értelmiségi osztálya, amelyik meghatározhatja az állami tulajdonon alapuló termelés és újrateherelés fő irányait, valamint az állami újraelosztás céljait és szerkezetét (KONRÁD–SZELÉNYI [1978] 1989; vö. KOLOSI 1974).

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz megírása után egy évtizeddel, a nyolcvanas évek közepén Szelényi Iván már önkritikusan értékelte könyvük diagnózisát. Mint írta, az uralkodó bürokratikus rend 1972–1973-tól ellentámadást indított értelmiségi szövetségesei ellen, s ezzel meghiúsította az osztályá szerveződést (SZELÉNYI [1986–1987] 1990: 51–98). Ehelyett nagyobb teret engedett a „második gazdaságnak”, lehetőséget adva a közvetlen termelőknek, munkásoknak és parasztoknak életkörülményeik javítására és a gyarapodásra. A hivatalos gazdaságon kívüli, „nem társadalmilag szervezett termelést” (KOLOSI 1974), illetve a „másodlagos jövedelemszerzést” a hatvanas évek elejéig a pártállam szigorúan tiltotta. A hatvanas, de még inkább a hetvenes években e „második gazdaság” kivirágzott, és már a társadalom szerkezetét is érdemben formálta (GÁBOR–GALASI 1979, 1981). A mezőgazdaságban másodlagos jövedelemszerzésre adott lehetőséget a „háztájizás” és az állattartás, az iparban a „fusizás”, a „maszekolás” (a „magánszektor” szókapcsolat rövidítéséből), majd a nyolcvanas években a „géemkázás” is (a vgmk-k, azaz vállalati gazdasági munkaközösségek rövidítéséből). A kereskedelemben a csempezet, a vendéglátóiparban a borraival és a „gebinezés” intézményei oldották az áruhiány okozta feszültséget, és teremtettek lehetőséget másodlagos jövedelemszerzésre. De a szellemi foglalkoztatottak is élhettek a különóra, a hálapénz, a másod- és harmadállás intézményével. Mint ahogyan a hivatali ügyintézkést, szolgáltatásokhoz való jobb hozzáférést segítő „kenő-” vagy „csúszópénz” szintén módosította az államilag megtermelt termékek és szervezett szolgáltatások újraelosztásának logikáját.

AZ ÁTMENETI OSZTÁLY FELEMELKEDÉSE

De vajon valóban felbomlott az a formálódó osztályszövetség az uralkodó bürokratikus rend, valamint az értelmiség technokrata és humán irányultságú csoportjai között, ahogyan azt a nyolcvanas évek közepén Szelényi Iván önkritikusan megállapította?

A formálódóban lévő új értelmiségi osztály létrejött a hetvenes évek elején – Melegh Attila álláspontja szerint – valóban megakadt, de az osztályprojekt nem hiúsult meg végérvényesen. Ellenkezőleg, az értelmiség a hetvenes évek második felétől, illetve a nyolcvanas évek elejétől újra az osztályá formálódás útjára lépett (MELEGH 2016, 2018). Melegh szerint a nyolcvanas évek értelmiségi vitái Közép-Európáról, illetve „Kelet” és „Nyugat” szembenállásáról egy olyan „diszkurzív váltást” jeleztek, amelyben az értelmiség új módon kezdte értelmezni az államszocializmust s benne saját helyzetét (MELEGH 2006, 2011, 2016, 2018).

Míg korábban az államszocializmust és a kapitalizmust rivalizáló modernizációs kísérletekként értelmezték, s e kettő – mennyiségi különbségekben mért – versengésének (hidegháborús) diskurzusa volt az uralkodó, a hetvenes évek második felétől, illetve a nyolcvanas évek elejétől ezt egy minőségi különbségeket hangsúlyozó civilizációs diskurzus váltotta fel, amelyben immáron „Európa” és „a Nyugat” jelenítette meg a progressziót és a civilizációt. E diskurzusban újra Nyugat-Európa vált a civilizáció csúcsává, a hozzá kapcsolódó liberális-humanitárius utópia pedig az értelmiség új eszményévé (CSIZMADIA 2001; MELEGH 1992, 2006, 2011). E civilizatórikus diskurzus „Európával” és „a Nyugattal” „a Keletet” (illetve „a Balkánt”) szegezte szembe szimbolikus földrajzi ellentétként, megkonstruálva ezzel egy diszkurzív és szimbolikus „Kelet–Nyugat-lejtőt”, melyben a helyi értelmiség önmagát a „Nyugattal” azonosította, helyünket a világban pedig Kelet-Európából Közép-Európába helyezte, amit egy darab, a „Kelet” által elrabolt „Nyugatként” mutatott be (MELEGH 2006).

Ez a nyugatos, reformista, közép-európai öntudat volt az, ami az értelmiséget és az uralkodó bürokratikus rend reformszárnyát fokról fokra közelebb hozta egymáshoz, majd – a nyolcvanas évek második felében – „önmagáért lévő osztállyá” kovácsolta és politikai cselekvővé formálta. Melegh álláspontja szerint fokozatosan jött létre az államszocializmus piaci-liberalizáló reformja, „nyugatosítása” iránt elkötelezett új értelmiségi osztály. Ennek az osztálynak alapvető érdeke fűződött ahhoz, hogy más osztályideológiákat ellehetetlenítsen, s ezzel megakadályozza, hogy más osztályok a társadalmi és politikai küzdelmekben érdemi képviselőre tehessenek szert (MELEGH 2018: 182). Az új értelmiségi osztály létrejötté *végso soron* azonban a tulajdonviszonyok átalakulásához, a privatizáció megindulásához kapcsolódik (MELEGH 2018: 184). A formálódóban lévő reformista értelmiségi osztály a nyolcvanas évek második felére végleg kiábrándult az államszocializmusból, azt megreformálhatatlanként könyvelte el, s a „tulajdonreform” igenlésével, az állami tulajdon lebontásával *végso soron* az államszocializmus *lebontása-megszüntetése* mellett foglalt állást. Ez vezetett el az államszocialista nagyvállalatok előbb spontán keretek között meginduló privatizációjához (1986–1990), majd a rendszerváltás után (1990–) az állami tulajdon szervezett, államilag felügyelt magánosításához (SZALAI 2000: 145–165).

Melegh Attila hangsúlyozza: a fent leírt „diszkurzív váltás”, majd az értelmiségi osztály megszerveződése és helyi szintű diszkurzív hegemóniája a kiépülő globális neoliberális hegemónia összefüggéseibe ágyazódott. A centrumban a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek legelején bekövetkező neoliberális fordulatnak a nyolcvanas években az államszocialista félperiférián is megvoltak a hívei (BOCKMAN–EYAL [2002] 2014; BOCKMAN 2011). Nemcsak Magyarországon, hanem – egyebek mellett – Csehszlovákiában és Lengyelországban is neoliberális

szakértelmiségi csoportok (mindenekelőtt közgazdászok) dolgoztak az államszocializmust felszámoló piaci és tulajdoni reformokon. A cseh neoliberális közgazdászok felemelkedése feltűnően sok hasonlóságot mutat a magyar reformközgazdászok történetével (EYAL [2000] 2014, 2003; BOCKMAN–EYAL [2002] 2014), de a lengyel folyamatokkal is (OST 2005, [2005] 2009). Amíg azonban a neoliberális fordulat az angolszász centrumban a nyolcvanas évek elejére lezáródott, addig a neoliberalizmus kelet- és közép-európai áttörésére csak 1989–1990-ben került sor (ÉBER–GAGYI–GERŐCS–JELINEK–PINKASZ 2014; GAGYI 2014a).

A rendszerváltás legerősebb szereplője a Konrád György, Szelényi Iván és Melegh Attila által leírt újjászerveződő értelmiségi osztály volt (KONRÁD–SZELÉNYI [1978] 1989; MELEGH 2016, 2018). Ezen belül különösen a Szalai Erzsébet által a rendszerváltáskor „új elitnek”, később pedig „késő kádári technokráciának” nevezett, fiatalabb (a rendszerváltáskor hozzátartólagosan 35–50 éves) gazdasági szakemberek voltak a neoliberalizmus elkötelezett hívei (SZALAI 2000: 274–281; 1997; 2001: 37–62). Nem az értelmiség általában, hanem különösen az „ökonokrata” szakértelmiség lett a neoliberális ideológia zászlóvivője és a gazdasági, társadalmi és politikai átalakulás legfőbb győztese (BÖRÖCZ 1990; VEDRES 1997; RÓNA-TAS–BÖRÖCZ 1997; vö. ÉBER 2008). A rendszerváltást követő években ez az átmeneti osztály bírt a legnagyobb befolyással. Átmeneti volt ez az osztály, amennyiben feladata csak a rendszerváltás átmenetének levezénylése volt a „kapitalisták nélküli kapitalizmus” időszakában (MELEGH 2016; SZELÉNYI 1996b). Hozzávetőlegesen a kilencvenes évek közepén-végén azonban ez az átmeneti osztály felbomlott, és átadta helyét az új burzsoáziának (SZALAI 2001; BÖRÖCZ 2001). A nyolcvanas–kilencvenes években mindazonáltal még az átmeneti osztály hegemóniája volt meghatározó. Olyannyira, hogy Szelényi Iván újra felelevenítette az osztályhatalomra törő értelmiségről korábban alkotott tézisé. Az átmeneti osztályt második *Bildungsbürgertum*ként, egy új kulturális burzsoáziaként értelmezte, melynek történelmi küldetése csupán addig tart, amíg létre nem jön a tőkésosztály, az új burzsoázia (KONRÁD–SZELÉNYI [1992] 1995; SZELÉNYI 1995, 1996a–b; EYAL–SZELÉNYI–TOWNSLEY 1996a–b, 1998).

HARMINC ÉVVEL 1989 UTÁN

Ma, az 1989-es rendszerváltozás harmincadik évfordulóján már sokkal többet tudunk az államszocializmus záró évtizedének belső és külső folyamatairól. Tudjuk, hogy a neoliberalizmus hordozócsoportjává a nyolcvanas években mindinkább a késő kádári technokrácia vált, az a javarészt közgazdászokból álló csoportosulás,

amely meghatározó szerepet játszott a globális neoliberális hegemonia kiterjesztésében Kelet-Közép-Európára és Magyarországra, vagyis a lokális neoliberális hegemonia kiépítésében (SZALAI 2000: 274–281; 1997; 2001: 37–62). Tudjuk, hogy a késő kádári technokrácia magja és katalizátora lett az átmeneti értelmiségi osztály formálódásának (MELEGH 2016, 2018). Sokkal többet tudunk a neoliberalizmus hazai képviselőinek szerepéről a Pénzügykutató Intézetben, valamint a *For-dulat és reform* című elemzés elkészültében (GAGYI 2014b, 2015; FÁBRY 2017, 2019). Tudjuk, hogy a neoliberális tanok nemcsak újat hoztak, de nagyon jelentős felejtést is előidéztek. A reakciót progresszióként, a visszalépést haladásként jelenítették meg, miközben arra is figyelmeztettek, hogy e neoliberális tanok felől milyen tudás nem tarthat igényt többé a legitim ismeret státuszára. Tudatták, hogy mit ne tudjunk (BÖRÖCZ [1999] 2017).

A tőkés világgazdaság 2008-as válsága megrengette és meggyengítette a neoliberális tanok pozícióit, de nem törölte el őket végérvényesen. A Polányi által leírt kettős mozgásnak megfelelően a neoliberális hegemonia válságára most a „társadalom önvédelme”, a populizmus új hulláma válaszol. Vajon az ma a baloldal feladata, hogy a neopopulizmus elleni küzdelemben a neoliberalizmus szövetségésévé váljon? Az e kérdésre igennel válaszoló a populizmus új hullámát nagyobb veszélynek tekintik a neoliberalizmus társadalomromboló hatásánál. Ez az álláspont azonban nem ismeri fel, hogy nem pusztán a neoliberális hegemonia van válságban, hanem a tőkés világgazdaság is. Nem ismeri fel, hogy a neoliberalizmus válsága csak tünete a kapitalista világgazdaság válságának. Nem ismeri fel, hogy a neoliberális és a neopopulista hegemonia a globális kapitalizmus hetvenes évek eleje óta tartó válságának két, egymást követő korszaka.

A baloldalnak nem az a feladata, hogy a jobboldali neopopulizmus vagy a jobboldali neoliberalizmus mellé álljon a másikkal folytatott küzdelemben. A baloldalnak mindkettővel szemben kell állnia, hangsúlyozva, hogy végső soron a tőke vég nélküli felhalmozásának és az ebből származó profit magánelsajátításának globális rendszerével, a kapitalista világgazdasággal áll szemben. Aki ma a társadalom és a természet oldalán kíván állni, annak következetesen antikapitalistának kell lennie. Ha a Föld megmaradt élővilágáért és az emberiségért kíván tenni valamit, a baloldal előtt sem lehet más út.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁGH Attila (2018): A neoliberalizmus rendszere és a „társadalom önvédelme”. *Politikatudományi Szemle*, XXVII. évf. (2), 7–26.
- AMIN, Samir ([1973] 1977): *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. Ford.: Pearce, Brian. Hassocks: The Harvester Press.
- ARRIGHI, Giovanni ([1990] 2014): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. Ford.: Éber Márk Áron. *Eszmélet*, 26 (103), 159–192.
- BEREND T. Iván (1988): *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BOCKMAN, Johanna (2000): *Economists and Social Change: Science, Professional Power and Politics in Hungary, 1945–1995*. PhD Dissertation. San Diego: Department of Sociology, University of California.
- BOCKMAN, Johanna (2007): The Origins of Neoliberalism between Soviet Socialism and Western Capitalism: “A Galaxy without Borders”. *Theory and Society*, 36 (4), 343–371.
- BOCKMAN, Johanna (2011): *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- BOCKMAN, Johanna (2012): The Long Road to 1989: Neoclassical Economics, Alternative Socialisms, and the Advent of Neoliberalism. *Radical History Review*, 2012 (112), 9–42.
- BOCKMAN, Johanna (2013): Neoliberalism. *Contexts*, 12 (3), 14–15.
- BOCKMAN, Johanna – BERNSTEIN, Michael A. (2008): Scientific Community in a Divided World: Economists, Planning, and Research Priority during the Cold War. *Comparative Studies in Society and History*, 50 (3), 581–613.
- BOCKMAN, Johanna – EYAL, Gil ([2002] 2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. Ford.: Rapcsák Balázs. *For-dulat*, (új folyam) 7 (21), 102–149.
- BÖRÖCZ József (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig: A fejlett informalizmus építésének időszzerű kérdései. *Mozgó Világ*, 16 (8), 61–66.
- BÖRÖCZ József ([1999] 2017): A reakció mint haladás: A közgazdászok mint értelmiségiek. In: Uő.: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Ford.: Laszkács Ágnes. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Eszmélet. 269–289.
- BÖRÖCZ, József (2001): Change Rules. *American Journal of Sociology*, 106 (4), 1152–1168.
- CSIZMADIA Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra: A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Budapest: Századvég Kiadó.
- ÉBER Márk Áron (2008): Az „ökonokrata” szakértelmiség útja az osztályhatalomhoz: Társadalom- és fogalomtörténeti vázlat. In: Uő. (szerk.): *Társadalmi Tanulmányok 2008*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar Hallgatói Önkormányzat. 233–267.
- ÉBER Márk Áron – GAGYI Ágnes – GERŐCS Tamás – JELINEK Csaba – PINKASZ András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *For-dulat*, (új folyam) 7 (21), 10–63.
- EMMANUEL, Arghiri ([1969] 1972): *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. Ford.: Pearce, Brian. London – New York: Monthly Review Press.

- EYAL, Gil ([2000] 2014): Antipolitika és a kapitalizmus szelleme: Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás. Ford.: Csurgó Dénes – Fejős Anna – Sidó Zoltán. *Fordulat*, (új folyam) 7 (21), 216–264.
- EYAL, Gil (2003): *The Origins of Post-Communist Elites: From the Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- EYAL, Gil – SZELÉNYI Iván – TOWNSLEY, Eleanor (1996a): Posztkommunista menedzszerizmus: A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I. Ford.: Náday Judit. *Politikatudományi Szemle*, 5 (2), 7–29.
- EYAL, Gil – SZELÉNYI Iván – TOWNSLEY, Eleanor (1996b): Posztkommunista menedzszerizmus: A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai II. Ford.: Náday Judit. *Politikatudományi Szemle*, 5 (3), 7–32.
- EYAL, Gil – SZELÉNYI, Iván – TOWNSLEY, Eleanor (1998): *Making Capitalism without Capitalists: Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London – New York: Verso.
- FABRY, Adam (2017): The Origins of Neoliberalism in Late 'Socialist' Hungary: The Case of the Financial Research Institute and 'Turnabout and Reform'. *Capital & Class*, 42 (1), 77–107.
- FABRY, Adam (2019): *The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. London: Palgrave Pivot.
- FERGE Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése: Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- FORGACS, David (2000): Glossary of Key Terms. In: GRAMSCI, Antonio (2000): *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. Szerk.: Forgacs, David. New York: New York University Press. 420–431.
- GÁBOR R. István – GALASI Péter (1979): A „második gazdaság” módosító szerepe a társadalom szerkezetében. In: BÍRÓ Erzsébet (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése III.: Gazdaság, település, társadalomszerkezet*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 145–177.
- GÁBOR R. István – GALASI Péter (1981): A „második” gazdaság: Tények és hipotézisek. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- GAGYI Ágnes (2014a): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, (új folyam) 7 (21), 298–316.
- GAGYI Ágnes (2014b): Beágyazott kritika: A *Fordulat* és reform kontextusa. *Fordulat*, (új folyam) 7 (21), 150–169.
- GAGYI, Ágnes (2015): Moment of Political Critique by Reform Economists in Late Socialist Hungary: 'Change and Reform' and the Financial Research Institute in Context. *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 1 (2), 59–79.
- GRAMSCI, Antonio (2000): *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. Szerk.: Forgacs, David. New York: New York University Press.
- HEGEDŰS András (1966): *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KOLOSÍ Tamás (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- KONRÁD György – SZELÉNYI Iván ([1978] 1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

- KONRÁD György – SZELÉNYI Iván ([1992] 1995): Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. Ford.: Gáthy Vera. In: ANDORKA Rudolf – HRADIL, Stefan – PESCHAR, Jules L.: *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó. 139–159.
- KORNAI János ([1957] 1990): *A gazdasági vezetés túlzott központosítása: Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- MANNHEIM Károly ([1929] 1996): *Ideológia és utópia*. Ford.: Mezei I. György. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- MANNHEIM Károly (2000): *Tudásszociológiai tanulmányok*. Szerk.: Wessely Anna. Budapest: Osiris Kiadó.
- MANOW, Philip (2018): *Die Politische Ökonomie des Populismus*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- MARX, Karl ([1867] 1955): *A tőke: A politikai gazdaságtan bírálata. I. kötet*. Budapest: Szikra Könyvkiadó.
- MELEGH Attila (1992): A nyugati modell. *Hiány*, július.
- MELEGH, Attila (2006): *On the East–West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest – New York: Central European University Press.
- MELEGH, Attila (2011): Living to Ourselves: Localizing Global Hierarchies in State Socialist Hungary in the 1970s and 1980s. *Journal of Modern European History*, 9 (2), 263–281.
- MELEGH Attila (2016): Átmeneti osztály és hegemonia: Előadás Szelényi Iván tiszteletére. *Eszmélet*, 28 (112), 78–91.
- MELEGH Attila (2018): Passzív forradalmak. A magyarországi jobboldali radikalizálódás történeti szociológiai gyökerei. In: BOZÓKI András – FÜZÉR Katalin (szerk.): *Lépték és irónia. Szociológiai kalandozások*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Társalomszociológiai Kutatóközpont. 179–194.
- OST, David (2005): *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, NY – London: Cornell University Press.
- OST, David ([2005] 2009): Hogyan veszítették el a liberálisok a munkásság támogatását? Ford.: Laczó Ferenc. *Kétezer*, 21 (1).
- PINKASZ András (2013): *Technokraták vs. populisták: Tudomány és ideológia viszonya a hatvanas évek Magyarországon*. Kézirat.
- PINKASZ András (2018): Nyers Rezső és a balliberális értelmiség. *Mérce*, 2018. június 29. <<https://merce.hu/2018/06/29/nyers-rezso-es-a-balliberalis-ertelmiseg/>> (Utolsó megtekintés: 2019. július 5.)
- POLÁNYI Károly ([1944] 1997): *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Ford.: Pap Mária. Budapest: Mészáros Gábor Kiadása.
- RÓNA-TAS Ákos – BÖRÖCZ József (1997): Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, cseh, lengyel és magyar üzleti elitben. Ford.: Kállai Tibor. *Szociológiai Szemle*, 7 (2), 49–75.
- SZALAI Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SZALAI Erzsébet (1997): Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. *Szociológiai Szemle*, 7 (2), 75–99.

- SZALAI Erzsébet (2000): *Szereppróba: Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk (1982–1993)*. Budapest: Századvég Kiadó.
- SZALAI Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó.
- SZELÉNYI Iván ([1986–1987] 1990): A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai. „Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” önkritikus felülvizsgálata. Ford.: Berényi Gábor. In: uő.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó. 51–98.
- SZELÉNYI Iván (1995): Menedzserkapitalizmus: A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi struktúra változásai a posztkommunista átalakulás során. *Magyar Lettre Internationale*, 5 (19), 21–29.
- SZELÉNYI Iván (1996a): A posztkommunista társadalmak szerkezetének változásai: A menedzseri uralom elméletének újragondolása. *Magyar Tudomány*, 41 (4), 385–402.
- SZELÉNYI Iván (1996b): Kapitalisták nélküli kapitalizmus: A posztkommunista társadalom elméletének vázlata. *Credo*, 2 (1–2), 78–84.
- TALLÁR Ferenc (2018): Polányi és a „társadalom védelme”. *Eszmélet*, 30 (120), 123–153.
- VEDRES Balázs (1997): „Ökonokrata” menedzserelit: Az átalakulás nyertesei? Az elit továbbélésének elméleteitől az átalakulás elmélete felé. *Szociológiai Szemle*, 7 (1), 111–131.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1976): Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. *Theory and Society*, 3 (4), 461–483.
- WALLERSTEIN, Immanuel ([2004] 2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Ford.: Koltai Mihály Bence. Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó – Eszmélet Alapítvány.

JEGYZET

A CESES (Centro Studi Economici e Sociali vagy Centro Studi e Ricerche su Problemi Economico-Sociali), azaz a Gazdasági és Társadalmi Tanulmányok Központja vagy Gazdasági és Társadalmi Problémák Tanulmányozásának és Kutatásának Központja 1964 és 1988 között működött milánói székhellyel (BOCKMAN 2007; 2011: 133–156).

ÁGH ATTILA

A rendszerváltás terhe: neoliberális-autoriter hibrid Magyarországon

Elegendő harc, hogy a múltat be kell vallani.
(József Attila: A Dunánál)

A HIÁNYZÓ VITA: A MAGYAR TÁRSADALOM ESZMÉLETVESZTÉSE

A magyar közvélemény már évtizedek óta tipródik a rendszerváltás értékelése körül, pedig ideje lenne már kimondani, hogy valahol utat tévesztettünk, már a rendszerváltás kezdetén. A legfontosabb és legkényesebb témák már a kezdet kezdetén tabuvá váltak, és csak a legeslegutóbbi időkben indultak viták az elmúlt évtizedek önsorsrontó neoliberális politikájáról, de még mindig érdemi különbségtevés nélkül annak a korábbi, baloldali-liberális és a jelenlegi, autoriter változata között. Sem a pártok, sem az egyéb politikai és közéleti szereplők nem hajlandók önkritikára, a korábbi tevékenységük kritikus áttekintésére és átértékelésére, ami 2010 után csapdába zárta a demokratikus közvéleményt, és elvágta az új demokratikus kibontakozás lehetőségét. Minden érintett párt és közéleti szereplő úgy vélte, hogy üres és fellengzős nyilatkozataival már túl van a történelmi tanulságok levonásán. Nem jobb a magukat 21. századinak nevező új pártok esete sem, amelyek délibábokat kergetnek, közben legalább annyira foglyai a múltnak, mint a régebbiek.¹

Mindenekelőtt le kell tehát szögezni, hogy a rendszerváltás utáni időszakot végigkíséri az elméleti önreflexió, a társadalmi vita, a történelmi narratíva felülvizsgálatának hiánya, mert sokszor elnyomja a külső hatás vagy a belső hangzavar. Megmutatkozott az értelmiség – a középosztály avagy a polgárság – gyengesége, fragmentáltsága és mozaikszerűsége, aminek következtében minden csoportja csak magára reflektál és buborékot épít, mert bezárkózik a saját elméleti konstrukcióiba. Bibó Istvánnal szólva az elmúlt harminc évben tolongtak a „hamis realiták”, akik hamar kiegészítettek a gyorsan változó valósággal, s ez okozta a „vezető rétegünk” erkölcsi és szellemi lezülését. De a „túlfeszült lényeglátók” sem látták meg

az irányt a válságok zűrzavarában, inkább azok „ádáz prófétasága” volt a jellemző, mintsem a „komp-ország” tévútjának felismerése.²

A '80-as évek élénk vitáit idéző, most kezdődő paradigmaváltás ellenére még mindig nagy zavar van nálunk a múlt jövője és a jövő múltja körül, mert annak tisztázása hiányzik, hogyan lehet hidat építeni a régi és az új között, hogy mi folytatandó a történelemből, és mit kell kiátkoznunk káros örökségként. A Nagy Nemzeti Adósság hazánkban voltaképpen nem a pénzügyi eladósodást jelenti, hanem a történelemmel való szembenézés hiányát a közgondolkodásban és a közéleti vitákban. Boldogabb nemzetek bátran szembenéznek a történelmükkel, leszámolnak a múltjukkal, és ezért is képesek reális jövőképet felvázolni. Minden elméleti adósság összefoglalható a '90-es években kialakult magyar neoliberális hibrid bírálatában, ami a magyar politikai elit és a multinacionális vállalatok érdekházasságának máig ható káros hatását van hivatva feltárni.

A neoliberalizmus vitája csak az utóbbi években indult meg Magyarországon, holott a rendszerváltásnak ezt a súlyos terhét az ország már évtizedek óta viselte. Hasonlóképpen megkésett, csak az évtized legvégén indult vita arról, hogy a korai és kaotikus demokráciát 2010 után a demokratikus homlokzattal elfedett bársonyos diktatúra váltotta fel. A két téma, a neoliberalizmus, illetve a demokrácia versus autokrácia persze szorosan összefügg, hiszen a rendszerváltás a neoliberális zsákutcával terhelt indult, ami elvezetett a demokrácia kiüresedéséhez, majd összeomlásához. A neoliberális hibrid, mint egy újonnan szerveződő demokrácia és egy neoliberális jegyekkel megterhelt gazdaság vegyes rendszere már a rendszerváltás történelmi pillanatában kialakult a perverz privatizációval. Annak első, a 2010-es fordulatig tartó szakaszát azonban még áthatotta a felzárkózás, a nyugati út megismétlésének optimizmusa. A rádöbbenés erre a súlyos teherre csak akkor következett be, amikor a neoliberális hibrid második szakaszában belépett az „állami” neoliberalizmus egy markánsan autoriter politikai rendszerrel kombinálva. Csak a 2010-es évek végére kezdett világossá válni, hogy már az első két évtizedben súlyos úttévesztés történt, ami a második szakaszban a korai demokratikus rendszer összeomlásához, az állam teljes foglyul ejtéséhez vezetett. Ám a hazai demokratikus közéletben még 2010 után sem történt meg a két szakasz teljes, rendszeres és érdemi kritikai felülvizsgálata, és az a „gondolatrendszer-váltás”, amihez ez a tanulmány – és az egész kötet – hozzá kíván járulni.

Az utóbbi egy-két évben azonban valóságos „téma-robbanás”, újratematizálás játszódott le a közéleti vitákban, és a közgondolkodás paradigmaváltásával alapvetően átalakult a közéleti viták tematizációja, főleg a fiatalabb nemzedék által írott és látogatott blogirodalom révén, ami a közvélemény innovatív szektorának bizo-

nyult. Ez jó kiindulópontot jelentett a hazai fejlődés főbb tendenciáinak vizsgálatához, majd bekövetkezett a neoliberális „bűnbeesésre” való rádöbbenés, 2018 közepétől, a Fidesz harmadik kétharmados győzelmétől kezdve pedig mindinkább a demokrácia összeomlása és a hazai autoriter rendszer jellemzése vált központi kérdéssé.³

Ugyanakkor a kapitalizmus és a neoliberalizmus variációiról szóló vitában – kitekintéssel a társadalmi szerkezet felé – egyre jobban a nemzetközi tényezőkre helyeződött át a hangsúly, és felmerültek a világrendszer-elmélet különböző megközelítései is. Az első időszakban az Unió helyzete és a magyar fejlődésre gyakorolt hatása állt a viták középpontjában. Az utóbbi években a felzárkózás kudarca nyomán az Unió szerepéről folytatott vita valósággal berobbant a magyar közéletbe az új nemzedék oldaláról. Erőteljes érdeklődés figyelhető meg az EU-kritikus elméletek iránt is. Mindez a Piketty-blog körüli vitában került felszínre.⁴

Kiterjedt blogirodalom jelentkezett az autoriter politika jellemzésére, rendkívül izgalmas vitákkal arról, hogy miként definiálható az a mai magyar rendszer, ami már bizonyosan nem demokrácia. A neoliberalizmus vitája a saját belső logikájánál fogva átfordul a demokrácia vitájába, a kialakult autoriter rendszer elemzésébe, a jelenlegi helyzet elemzése pedig átvezet az autoriter rendszerből az új demokráciába való átmenet logikájához is. A sokasodó fejtegetések az átmenet kérdéseit, a „hogyan tovább” problémáit is boncolgatják, s arra a kérdésre próbálnak választ találni, hogy milyen politikai és gazdasági lépések szükségesek az autoriter rendszerből és az alacsony termelékenységű ipari periféria helyzetéből való kitöréshez. Ezek a kutatások remélhetőleg néhány éven belül rendszerré emelt és széleskörűen dokumentált koncepciókká válnak, s egyben megnyitják az utat a kitöréshez a jelenlegi történelmi zsákutcaból. Ez az új keletű szellemi pezsgés a tanulmány általános háttérét és bázisát adja.⁵

A rendszerváltás első évtizede az álmodozás és az elhallgatás kora volt, a gondolatok és vágyak szárnyalása politikai-jogi terepen, míg a piacgazdaság ellentmondásos kiépülésének kritikus elemzése valósággal tabu volt a progresszív, EU-barát értelmiség körében is. Az Unió melletti érvelés sokszor erőtlen és közheyles volt, ami nem erősítette meg az uniós tagság legitimációját, bár nem is gyengítette jelentősen, hiszen a magyar közvélemény mindig is támogatta azt. Ebben az elitdiskurzusban ugyanis nem volt bátorság az új, „bársonyos” függéssel, az EU negatív hatásaival („negative externalities”) történő szembenézésre. Márpedig a „keleties” elmaradottság egyik jellemzője éppen az volt, hogy a késés nemcsak a valóságos fejlődésben, hanem az önreflexióban, a valós helyzet lényegi felismerésében is megmutatkozott, és ez a súlyos „hiány” jellemezte az elmúlt harminc évet.⁶

A komparatív kapitalizmus, avagy a „kapitalizmus variációi” divatos téma volt már a '90-es és 2000-es években is. Mindenesetre Greskovits Béla árnyalt elemzései már a 2000-es években kimutatták, hogy régiókban a kapitalizmus neoliberális hibridjének különböző változatai alakultak ki, amelyeknek részletesebb bemutatásába már csak azért sem vágunk bele, mert az elmúlt évtizedekben maguk is sokat változtak. De nálunk voltaképpen nem arról szólt a vita, hogy mennyire érvényesült – regionálisan is – az útfüggőség vagy vele szemben a nemzeti stratégia, vagyis hogy eleve neoliberalizmust jelentett-e a gazdasági liberalizálás és a kapitalizmusra való áttérés. Greskovits markáns felvetése ellenére a viták mégis többnyire arra konkludáltak – már ha egyáltalán szembe mertek nézni a problémával, és nem tekintették automatizmusnak a neoliberalizmus elveinek és gyakorlatának átvételét –, hogy ez a folyamat káros gazdasági következményei és magas társadalmi ára ellenére végül is elkerülhetetlen volt.⁷

Kelet-Közép-Európában a neoliberalizmus rendszerezett áttekintését persze jelentősen megnehezíti, hogy tiszta formában legfeljebb az angolszász országokban jelentkezik, s még az uniós tagállamokban is csak kevésbé közvetlen és látványos formában érvényesül. Regionális sajátosság, hogy egyfelől az új tagállamokban olyan hibrid variációi alakultak ki, amelyek új, importált neoliberális jelenségnek tűnnek, de szorosan-szervesen összekapcsolódnak a félperifériás, autoriter múlt terheivel is. Másfelől, míg a nyugati országokban a neoliberalizmus a maga romboló hatását a jóléti társadalom kifejlett közegében végezte, addig a neoliberalizmus Kelet-Közép-Európában már azelőtt rombolt, mielőtt létrejöhetett volna ez az „ideálisnak” tekintett posztindusztriális középosztályi társadalom. A helyzetet tovább rontotta a hiányzó vita a neoliberalizmus hatásáról a hazai fejlődésre, mert a szűk centrumú elitdiskurzus tabunak tekintette a kényes kérdéseket, és nem tette lehetővé a stratégiai perspektívák feltárását. Ezeket a kérdésfelvetéseket kívánjuk ebben a tanulmányban az elemzés középpontjába állítani, amelyek élesen csak a 2010-es évek végén fogalmazódtak meg a magyar közéletben és társadalomtudományi elemzésekben.⁸

A neoliberalizmus nemzetközi vitájában Mitchell ORENSTEIN (2013: 379) drasztikus egyszerűséggel fogalmazott:

Végül is a kelet- és közép-európai országoknak nem volt túl sok választásuk, ha integrálódni akartak a nyugati gazdasági struktúrákba. Elfogadhatták a neoliberális gazdasági elveket, és akkor megkapták a nyugati támogatást, vagy alternatív megoldást kerestek, és akkor elveszítették azt. Azoknak az országoknak, amelyek el akarták hagyni a szovjet tömböt, nem volt más reális választásuk. A neoliberális elvek elfogadása szükséges feltétele volt a nyugati

klubhoz csatlakozásnak. A nyugati kormányok és a nemzetközi intézmények nagy erőfeszítéseket tettek arra, hogy segítsék Közép- és Kelet-Európa országait a neoliberális elvek alkalmazásában. Ezt a törekvést kormányzati szinten a G24 koordinálta, és az IMF, a Világbank és az uniós Phare-program szervezte.

Ugyanezt fejtegeti Bojan Bugarič is, aki szerint az új tagállamok „globális élenjárók voltak a neoliberális eszmék és közpolitikák bevezetésében a '90-es és 2000-es években”, különösen a korai átmenet időszakában, „amikor a neoliberalizmus gyakorlatilag az egyedüli ideológia volt, és erőteljesen dominált a régió gazdasági és politikai reformjaiban”. Az új tagállamok esetében természetesen az EU volt elsősorban aktív és „transzformatív”, Bugarič mégis szükségesnek tartja megjegyezni, hogy a neoliberalizmus jogrendszerének bevezetéséhez olyan intézményeket alkalmaztak, amelyek „tipikusan az angol-amerikai világban alakultak ki” (BUGARIČ 2016: 1, 7).

Az „új múlt”, vagyis a rendszerváltás három évtizedének ártértékelése a közéleti problémák egész spektrumában, a hazai társadalomtudományok valamennyi terepén jelentkezett a közgazdaságtantól a szociológián át a politikatudományig. Mellár Tamás már az első szakasz végén a nyugati fejlődéstől élesen eltérő „magyar ugarról” közölt riportot, keményen fogalmazva, az egész tévutat összegezve:

A hazai közgazdászszakma igen lassan és nehezen mozdul, jó tizenöt évvel le van maradva a világtendenciáktól. A világválság ellenére nálunk még mindig az a stabilizációs program lényege, hogy csökkenteni kell a jóléti kiadásokat, és adókedvezményeket kell adni a multiknak. És ettől a közgazdászszakma eufóriában tör ki, mondván: ilyen jó programot Bokros Lajos óta nem tudott senki letenni az asztalra. Nálunk a Nobel-díjas Stiglitz vagy Krugman nem igen rúgna labdába forradalmian új gondolataival. (MELLÁR 2009: 40, lásd még MELLÁR 2016)

A Fidesz autoriter rendszerének belépésével megkezdődött a konzervatív jobboldal eróziója is. A balliberális és a puha neoliberális irányzatok korábbi hibridjét a „nemzeti” oldalról számos ponton jogosan bíráló jobbközép konzervatív értelmiség 2010 után egyre jobban szembefordult a Fidesz kemény neoliberális hibridjével is, és kritikai álláspontot fogalmazott meg vele szemben. Mellár Tamás már 2012-ben erős üzenetet küldött konzervatív barátainak, „akik még maradtak”: „a dolgok ismét úgy állnak, hogy az ország a sorsdöntő pillanatban nem tud megfelelő választ adni a kihívásokra, a nemzeti közösség természetlen vitákba menekül a valósággal való szembenézés helyett”. Mellár felidézte Bibó István szavait 1948-ból, melyek szerint „az ország történetének legújabb kori szakaszában, döntő történelmi

pillanatokban [...] végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből adódó feladatokat meglássa”. Ez a fejtegetés egyben jelzi és előlegezi a második szakasz még súlyosabb eltérését – elméletben és gyakorlatban egyaránt – a fejlődés fő vonalától, amit Mellár részletesen kifejt későbbi, *Elvesztegetett évek* (2018) című könyvében. Hasonlóképpen Bod Péter Ákos több vitacikkében bemutatta, hogyan bontakozott ki nálunk a haveri kapitalizmus, és felvázolta a „viselkedési közgazdaságtan” alapjait, szemben a korábban nemzetközileg uralkodó – nálunk sokszor még most is evidenciának számító – neoliberális koncepcióval (BOD 2017a–b). Márpedig a haveri kapitalizmus, „a politika és a hazai nagytőke elvtelen összefonódása” a versenyképesség drasztikus csökkenésével járt, ahogy azt *Megint utat tévesztünk?* című könyvében (2019a) feltárja.⁹

A több évtizedes hallgatást megtörve 2018-ban már a korszak tanúi is megszólaltak, és világosan kimondták, hogy a rendszerváltást követően „az új darabban Bokros a keménykezű neoliberális inkvizítor szerepében lépett fel” (TÖMPE 2018: 2). Ez a kritika visszhangzik manapság más megnyilvánulásokban is, felemlgetve azt a „bódult áhitatot”, „amellyel Bokros Lajos felkínálja a tisztelt nagyerdeműnek a mindenható piacot” (KORÓZS 2018: 12). A „mindenható piac” és a „racionális individuum” káprázatának eloszlásával a közgazdászvitákban egyre inkább napirendre került az egész szakma elméleti átértékelése is (lásd például MURAKÖZY 2017). A blogirodalomban erőteljesen megfogalmazódott – immár Dani Rodrik fejtegetéseire is támaszkodva –, hogy „a neoliberalizmus a közgazdaságtan perverziója” (SZALAI 2018). Mivel a 2010-es évek közepén már eloszlott a jogállamiság illúziója, ezzel párhuzamosan a konzervatívnak vagy jobbközépnek nevezhető oldalon a jogtudományban is jelentkezett a kritikai attitűd az új autoriter rendszerrel szemben *A magyar jogrendszer állapota* (2016), illetve a *Hegymenet* (2017) és *A magyar polgár* (2017) című kötetekben.¹⁰

A nemrégén elindult neoliberalizmus-vitában az ellentétes álláspontok a pártpolitikát illetően a baloldalon is markánsan kirajzolódnak. Egyfelől a korábbi pénzügyminiszter elutasította a neoliberalizmus „vádját”: „Kétségtelen, hogy a pártelnök-miniszterelnök a szükségesnél nyitottabb volt a neoliberálisnak nevezett kényszerintézkedések befogadására – ami nem mellékesen liberális koalíciós partnerünk alapvető gazdaságpolitikai hitvallása volt –, ám az a vád, hogy az MSZP neoliberálissá vált volna, teljesen alaptalan.” (VERES 2017: 10) Másfelől azonban a Bankszövetség korábbi elnöke úgy látja, hogy a „politikai elitnek ez a része (a baloldal és a liberálisok, de a jobboldal egy része is) tehát meggyőződéssel fogadta el és hajtotta végre a Nyugat által ajánlott gazdaságpolitikai és intézményi recepteket. [...] Az azóta eltelt időben elmulasztotta a szembenézést a saját korábbi tévedéseivel és bűneivel.” (FELCSUTI 2017: 55–56) A baloldali pártok és a demokratikus

közvélemény valóban adós a történelmi úttévesztés feltárásával, pedig a neoliberalizmus-vitában az ellenzéki szavazótábor tényleg elvárhatja, hogy „a demokratikus ellenzék pártjai önkritikusan szemléljék egykori neoliberális fordulatukat”, ami „elidegenítette tőlük úgyszólván az egész társadalmat, és szignifikánsan hozzájárult a Fidesz 2010-es, földcsuszamlásszerű győzelméhez” (BECK 2018: 10).¹¹

Egészében véve a 2010-es évek közepétől – főleg a fiatal elemzők, a dacos nemzedék színre lépésével – végre megkezdődött az érdemi vita a neoliberalizmus hazai változatáról és az uniós tagság kritikai értékeléséről, a közgazdaságtan határaitól és a jogállamiság összeomlásáról. Mindez összegződött a kialakuló demokrácia-autokrácia vitában. Az évtized végén a közéleti vita paradigmaváltása a korábban tabuként kezelt elitdiskurzusról a múlt érdemi átértékelésére, továbbá az alternatívák elszánt keresése már erősen emlékeztet a ’80-as évek közéleti vitáira. A fiatal szociológusok és közgazdászok erős üzenetet küldtek a közéletbe az „elég volt” jegyében, ám az igazi politikai összegzés eddig elmaradt, mert a Fidesz-rezsim nyomására a politológia elbátortalanodott és felhígult, illetve jórészt az állami és pártpolitika napi csatározásainak követésére redukálódott. Az autoriter rendszer védővonalai itt a legerősebbek, és a rendszer természetét feltáró ébredés itt a legnehezebb. A kormánypárti védővonalak a többségi demokrácia – a „győztes mindent visz” elve – alapján épültek ki, és az ellenzéki oldalon a hagyományos „séreلمي politika” mentén jórészt csak a látszatdemokrácia körbetáncolása folyt, felemlgetve az autoriter rendszer gyarapodó jogsértéseit, de nem konfrontálódva annak antidemokratikus lényegével. Aztán jött a viták újabb periódusa, középpontban a köztes állapottal, a hibrid rendszerrel, amibe minden – a félénk és a bátor kritika egyaránt – belefért. A nyilvános vitákban csak nemrég lett kimondva végre, hogy nincs itt semmiféle mixtura: a kemény, antidemokratikus autokrácia zárt rendszerré épült ki, és új rendszerváltásra van szükség.

Összefoglalóan elmondható, hogy a közvélemény még annak a hagyományos felfogásnak a foglya, hogy a politika valahol „fent” van, a kormány és a pártok szintjén, a nagypolitikával azonos, és a bátortalan ellenzéki gondolkodás is csak a „lent” található civil társadalom szűk értelmezéséig jut el. Holott a fejlett demokratikus társadalmakban a politika igazi világa „középen” van, a szélesen tagolt középső intézményrendszerben, ami a demokrácia épületét adja. Ideális esetben a civil társadalom spontán energiáit mozgalmakká/intézményekké szervezi, ezzel alátámasztja a nagy alkotmányos intézmények tetőszintjét, és megvédi attól az összeomlástól, ami nálunk bekövetkezett.¹²

Mindenesetre a felülről építkező exkluzív elitdemokrácia kudarca már nyilvánvaló, az alulról építkező inkluzív-befogadó demokrácia programja pedig már formálódik. A magyar társadalom kezd felébredni az eszméletvesztésből, az új

rendszerváltást mindig „gondolatrendszer-váltás” előzi meg, és az már megindult. De sokan még harminc év után is nehezen látják be és mondják ki a korábbi rendszerváltás kudarcát, és még nehezebb feltárni annak folyamatát, illetve perspektívát találni a kitöréshez egy újabb, valóban demokratikus rendszerváltás felé. A '80-as években mindkettő könnyebbnek bizonyult: a fennálló rendszer kudarca evidens volt, és annak látszott a nyugati minta átvétele is. Ezek viszont éppenséggel tehertételként jelentkeznek a látszatdemokrácia korszakában. Ám a demokrácia összeomlására való rádőbbenéssel egyrészt elmélyült, másrészt kiszélesedett a „belső rendszer”, az autoriter politika jellemzése, és a hazai fejlődés tévútjának felfedezése mellett kialakult a „külső rendszer” ábrázolása is, beleértve az EU szerepét a külső függés kialakulásában, így a közéleti vitákban az uniós integráció számos negatív vonatkozása is feltárult. Megteremtődtek nálunk is a keretek a neoliberális hibrid két szakasza és formája átfogó elemzéséhez.¹³

AZ „ÚJ MŰLT”: A MAGYAR NEOLIBERÁLIS HIBRID KÉT SZAKASZA

Ez a tanulmány arra törekszik, hogy felvázolja a neoliberális hibrid két szakaszának alapvető jellemzőit és az elemzés feltáruló kérdésköreit, mind a nemzetközi, „külső”, mind pedig a hazai, „belső” rendszer tekintetében. Az első kérdés, hogy mennyire tudott a magyar fejlődés nyitni, kitörni ebből a világrendszerbeli függő helyzetéből a puha neoliberalizmus időszakában, a rendszerváltás első két évtizedében. A második pedig az, mi volt ebben a zsákutcás neoliberális útválasztásban a belső tényezők, a balliberális kormányzás és azon belül a baloldal felfogása és szerepe. A kemény neoliberalizmus jelenlegi időszakában az első kérdéskörhöz csatlakozik a globális válságkezelés és a világrendszer átalakulásához való alkalmazkodás problémája, míg a második kérdéskörben a „nacionalista neoliberalizmus” témája, a nemzeti szuverenitás védelme és az ellenségképre való hivatkozás jelentkezik.

A mélyülő társadalmi-gazdasági, politikai és civilizációs válság megköveteli a rendszerváltás egész történetének kritikai ártértelekését, mert csak az „új múlt” felvázolása, a történelmi úttévesztés bemutatása segíthet leküzdeni a jelenlegi válságot. A kutatás jelenlegi szakaszában az a fő feladat, hogy megfogalmazzuk az alapvető kérdéseket, és körvonalazzuk a válaszokat. A múlt ártértelekésében mindenekelőtt meg kell különböztetnünk a magyar neoliberális hibridnek, a gazdaság és politika ötvözetének két radikálisan eltérő szakaszát. Az első szakasz, a puha neoliberális magyar hibrid az EU-periférián az *álmodozások kora* volt, míg a má-

sodik, kemény neoliberális hibrid már a *rémálmok kora*. A puha neoliberális hibridet ugyanis a függő piacgazdaság és a kaotikus demokrácia spontán összekapcsolódása jellemezte, míg a kemény neoliberális hibrid a „rendszerszerű korrupció” (TI-HU 2019) bázisán a két szférát már egységes *belső rendszerré* szervezte, és olyan autoriter politikai szerkezetet alakított ki, amelynek a *külső rendszere* a multikkal való tudatos kiegyezésem alapult. A kemény neoliberális hibrid az államosított magánérdek együttes gazdasági és politikai rendszere, a szervezett politikai-üzleti oligarchia magánérdekének állami érdekké emelése és az államgépezeten keresztüli működtetése. A két szakasz közötti kontrasztot jól mutatja, hogy a tizenegy újonnan csatlakozott tagország közül a csatlakozást követő években Magyarország volt a harmadik legkevésbé korrump ország, de a rendszerszintű korrupció révén jelenleg már a 10. helyre csúszott vissza, s az EU-ban is a 26. helyre került (TI-HU 2019: 5). A jelentés szerint ezzel párhuzamosan drasztikusan nőtt a „rossz kormányzás” mértéke, és csökkent az ország globális versenyképessége is.¹⁴

A két szakasz rendkívül markánsan megkülönböztethető, ám a tisztánlátást nehezíti, hogy a 2010-es években kialakult az Új Világrend, amelynek szököárja végigsöpört az egész világon. Egyrészt a hazai közvélemény még alig érzékeli a kialakuló Új Világrend hatását a hazai folyamatokra, és nem látja át a neoliberalizmus válságának mint nemzetközi tényezőnek a befolyását a kemény neoliberális hibrid kiépülésében, amelyet MELEGH Attila (2019) új nemzetközi politikai tömbként jellemez. Másrészt az EU-integráció komplex hatását is számos tekintetben árnyalni kell, hiszen a centrum-félperiféria általános modellje mentén semmiképpen sem vethető egybe a Latin-Amerikára gyakorolt amerikai hatással (BALÁZS 2017). Ráadásul később, az Új Világrendbe történő belépéssel az amerikai és az európai struktúra divergenciája kétségtelenül felerősödött. Ennek a határozott jelzése egyfelől az amerikai demokrácia mélyülő válsága a Trump-korszakban (KLEIN 2018), másfelől a „Szociális Európa” témájának a korábbiaknál erőteljesebb felvetése (ANDOR 2017, 2018). Az Egyesült Államok meggyengülése az Új Világrendben egyre gyakoribb téma a nemzetközi politikatudományban és a publicisztikában is, különösen Trump megválasztása után, ennek megfelelően a külső neoliberális hatás tekintetében mindenképpen különbséget kell tennünk a két világrend között. A Régi Világrendben elég közvetlenül érvényesült ugyan a nagy „amerikanizált” globális intézményeknek, a Világbanknak és az IMF-nek a régiós országokra gyakorolt hatása, de az EU-belépéssel mindinkább növekedett az uniós hatás is, főleg az amerikai globális szerep radikális meggyengülésével a 2010-es években.¹⁵

A rendszerváltással az „útfüggőség” annyiban érvényesült, hogy gyorsan lejátszódott a visszarendeződés a német érdekszférába. Ez jellemzi Kelet-Közép-Európa országait, melyek számára az euro-atlanti integráció azt jelentette, hogy

szorosan kötődnek az EU legerősebb gazdasági hatalmához, ami önmagában is rengeteg kérdést vet fel, mert a felzárkózási lehetőségek és a függőségi formák számtalan változata alakult ki. Magyarországon az „orbáni alku” a nemzeti érdekek teljes elárulásával járt, amely az országot a német ipar számára rosszul fizetett, alacsony képzettségű munkaerőt biztosító perifériává süllyesztette. A NER tehát nemcsak a Nemzeti, hanem a Nemzetközi Együttműködés Rendszere is (BÓDIS 2018: 12–15), mert sajátos előnyöket garantált a német multiknak cserébe azért, hogy Németországgal elfogadtassa a magyar autoriter rendszer létezését és ezzel az orbáni kleptokrácia „szabadrablását” (BOOK 2018; TECHET 2019).¹⁶

A több évtizedes elitdiskurzus másik nagy hiányossága a modernizáció, avagy a „veszternizáció” általános megítélése, hiszen a neoliberalizmusban éppenséggel a rendszerszerű megközelítés – közpolitikai terminussal szólva a „complexity management” – hiányzik. A modernizáció tágabb értelemben a társadalmi területek innovációját, hatékonyságának növelését jelenti, ám a gyakoribb, szűkebb értelmezés szerint egy társadalmi terület átalakítása a maga elszigeteltségében, azaz az adott terület saját belső logikája szerint. A technokrata modernizáció a részracionális logikája szerint működik, ezért az eredménye a fragmentált, töredékes modernizáció, a társadalmi rendszer módosítása itt-ott-amott, és mivel ezek a módosítások gyakran ütköznek egymással, a társadalmi rendszer egészének hatékonyságát is rontják. Nem véletlen, hogy megkülönböztetésként a rendszerszerű és rendszerszerű modernizáció jelensége egymás után jelennek meg az olyan sajátos kifejezések, mint a „tisza” technika (clean technology), ami nem szennyezi a környezetet, avagy a „mély” kereskedelem (deep trade), ami pozitív társadalmi hatásokat generál, és nem vezet egyoldalú függésre, mert így lehet feloldani és a rendszer egészébe belehelyezni az egyes társadalmi területen végrehajtott modernizációt.

A neoliberalizmusban az elszigetelt társadalmi terület, a „részlet” mint ideológia jelenik meg annyiban, hogy a részleges-helyi modernizáció hatékonysága válik programmá és reklámmá, ellentmondásainak feltárása nélkül. Holott a neoliberalizmus káros hatásai, a nem kívánt mellékhatások a rendszer egészét érintik és rombolják, ahogy a növekvő szociális egyenlőtlenség a gazdasági növekedés legfőbb akadályává válik. Elsősorban az oktatást érintő megszorítások fogják vissza az egész társadalmi rendszer dinamikáját (RADÓ 2017). A neoliberalizmus ideológiája a funkcionalizmusra támaszkodik, miszerint az egy ponton elindított pozitív hatások elszabadulnak a környező szektorokban, és automatikusan végigsöpörnek az egész társadalmon. A neoliberalizmus világmésképeben csak pozitív „átpördülés” (spill-over) létezik, beleértve a jövedelmeknek a gazdaság növekedéséből adódó híres-hírhedt „lecsorgását” (trickling down) az összes társadalmi réteghez. A neoliberalizmus ideológiája ezért mindig a szakszerűség álarcát ölti, egy-egy elszigetelt

társadalmi területre koncentrálni, és ott produkál rövid távon győzelmi jelentéseket. A hivatalos szakértői jelentések és a valóság erős kontrasztja azonban elidegenítő. Magyarországon is bekövetkezett az elidegenedés a saját világukba zárkózott, nemegyszer az adott, szűk társadalmi terület érdekeit képviselő „szakemberektől”.

A részleges és fragmentált, a rendszer egészét eltorzító modernizációk sorozata felől tárhatók fel és jellemezhetők az uniós tagság ellentmondásai, pozitív és negatív hatásai is. Az Unióban mindmáig érvényesül a gazdasági integráció dominanciája annak többszörösen negatív következményeivel az integráció egyéb területeire is, bár ezt a domináns gazdasági hatást az uniós integráció átfogó jellege révén eleve számos más társadalmi és kulturális kompenzációs mechanizmus egészíti ki. Ezek ugyan különös jelentőséget nyertek a keleti bővítés során, de nem voltak képesek a gazdasági integráció erőteljesen polarizáló hatását kiegyensúlyozni, és az uniós integrációt teljesen „európaizált” gazdasági, társadalmi és politikai rendszerré szervezni.

A neoliberalizmus voltaképpen a fejlett országokban is a domináns politikai érdekeknek megfelelően szabályozza a szabad piacot, gyakran olyan intézkedéseket hoz, amelyek „elgörbítik” a piaci verseny terét, és végül a tőkekoncentrációval foglyul ejtik az állami ügynökségeket, de ezt a liberális demokrácia ellensúlyrendszere jelentős mértékben korrigálja. Az uniós periférián viszont ez az eltorzult politikai erőteret történelmileg adott, az állami beavatkozás eleve politikailag eltérített és túlszabályozott volt a puha neoliberalis hibrid szakaszában is. Bár ennek kezdeti régiós variációi sokfélék, de végül is a kemény neoliberalizmus szakaszában a politikai és gazdasági folyamatok az állam teljes foglyul ejtéseként és *államosított piacgazdaságként* konvergálnak. A neoliberalizmus társadalmi rendszere tehát alapvetően nem pozitív visszacsatolásokkal épül fel a gazdasági növekedésből adódó jövedelmek feltételezett leszivárgása révén, hanem az ördögi körök, lefelé pörgő spirálok beindulása után elsősorban negatív hatásokkal, amelyek lefutása, menetrendje valamennyi alrendszerben empirikus elemzéssel is feltárható. Így a kemény neoliberalis hibridet mindenekelőtt annak rendszerében, az államosított piacgazdaság és az autoriter politikai szerkezet ellentmondásos egységében, gazdasági politikai hatalmi piramisában kell megvizsgálni.¹⁷

A puha neoliberalizmus szakaszán markánsan végigvonult az *abszolút* civilizációs deficit, de a *relatív* civilizációs deficit is gyorsan kialakult. Az *abszolút* civilizációs deficit az a történelmileg felgyűlt kulturális hátrány, ami Kelet-Közép-Európa történelmi megkésettiségből adódik. Ahogy Sztompka már a '90-es években megfogalmazta, a kelet-közép-európai társadalmakat komoly „civilizációs inkompetencia” jellemzi. Hozzá kell tenni, hogy a rendszerváltás után ráadásul jelentkezett a fejlett Nyugathoz való alkalmazkodás kihívása, ami kiváltotta a *relatív*

civilizációs deficitet, az egyre jobban mélyülő kulturális elmaradást az újabb uniós követelményekhez képest. Ám az óriási és igen színvonalas hazai szociológiai irodalom bázisán – amit jól illusztrálnak a TÁRKI-jelentések, a *Társadalmi Riport* sorozata – mindmáig nem íródott meg a rendszerváltás „politikai” társadalomtörténete annak nyomán, ahogy a mélyülő társadalmi válság kiváltotta a demokrácia összeomlását. S végképp nem alakult ki még a széles társadalmi közvéleményben az újabb, a régiókon belüli lecsúszás felismerése sem (BOD 2019a). Az európai felzárkózást a hazai vitákban a kezdetekről fogva szinte kizárólagosan az „objektív” gazdasági tényezőkben és a makropolitika felhőrégióiban próbálták követni, mint a GDP, a nagy alkotmányos intézmények vagy éppen a pártrendszer állapota, ezért a progresszív közvéleményt meglepetésként érte ennek a korai és kaotikus demokráciának a 2010-es összeomlása és a demokratikus pártok gyengesége.¹⁸

A rendszerváltás korai szakaszában az elitdiskurzus elsőkélyesedéséhez erőteljesen hozzájárult a „történelem vége” eszméje, az a Nyugatról importált ideológiai drog, ami összekapcsolódott a visszafordíthatatlan haladás gondolatával. Az első szakaszban a baloldal is elmerült a részmodernizációk bővületében, és ezzel fokozta a státusz-inkonzisztenciát a lakosság nagy részében. Nem tudott megbirkózni a meghirdetett haladás és a Nyugatról átvett neoliberális gyakorlat közötti kognitív disszonanciával, mert maga teremtetten annak okát és alapját a nyugatias ideálok és a keleties valóság fokozódó ellentétével. Huntington a demokrácia három hullámáról szóló híres elméletében felhívta a figyelmet a *visszafordulás* (reverse wave) köztes szakaszaira, a '90-es évek ideológiai eufóriájában mégis az evolutív és töretlen haladás elve vált központi paradigmává. A Koppenhágai Kritériumok is ebben a szellemben fogalmazódtak meg 1993-ban, igen elvontan körvonalazva a piacgazdaság és a demokrácia követelményeit, fel sem tételezve, hogy mindkettő eltorzulhat és visszafejlődhet. Mindent összevetve Magyarország – és egész Kelet-Közép-Európa – valójában nem volt felkészülve az EU-tagságra, hiszen nem volt meg annak alapfeltétele; a versenyképes gazdaság és társadalom. Ennyiben tulajdonképpen nem is felelt meg a Koppenhágai Kritériumoknak, s a demokrácia eljövendő bukását előlegezte az is, hogy az EU-nak nem volt speciális felzárkózási programja a közép-kelet-európai régió számára, mivel a „konvergenciagépezet” (Convergence Machine) lényegében nem működött, ahogy erre a Világbank már az évtized elején figyelmeztetett (GILL-RAISER 2011).¹⁹

A rendszerváltás hajnalán a perverz privatizáció révén már az első szakaszban megtörtént a gátszakadás a gazdaság és a politika között. Azok erőteljes intézményi szétválasztása helyett intenzív egyesítésük folyt, ami a második szakaszban már szervezett formát öltött, és az egész társadalmi-politikai rendszer lényegévé vált. Az „állami” és a „magán” terminusai elvesztették régi, különálló és ellentétes

értelmüket, vagy akár nyugati jelentésüket. A haveri kapitalizmus és a demokratikus homlokzat mögött kiépített „báronyos diktatúra” szakaszában az új gazdasági és politikai rendszert éppenséggel szoros összefonódásuk jellemzi, ami az „államosított piacgazdaság” szókapcsolattal fejezhető ki. Magyarországon a közhatalom magánbirtokba vétele játszódott le, a közjogi térfoglalással voltaképpen „a közhatalom birtokosainak és a hozzájuk közel álló üzleti köröknek (oligarcháknak) az átláthatatlan együttműködése vált jellemzővé” (TI-HU 2019: 11). A kemény neoliberális hibrid új keletű vitájában KÖRNYAI János a *Látélet* (2017) című könyvében ezt a rendszert autokráciának minősíti, és jogosan teszi fel a kérdést, hogy életképes lehet-e az autokratikus kapitalizmus.²⁰

A korábbi rendszerváltással a magyar társadalom teljesen átalakult a felülről történő politikai integrálás jegyében. A társadalmi-gazdasági szférában már az első szakaszban gyors polarizáció kezdődött. A '90-es évek transzformációs válsága idején a megerősített szociálpolitika próbálta helyreállítani a társadalmi integrációt, egészében véve sikertelenül, de újólág kiépítve a *szociális* vagy *jóléti* redistribúció rendszerét. Ám a második szakaszban, ahogy FERGE és munkatársai (2017) kimutatták, 2010 után már megtörtént az európai szociális modell fejtetőre állítása, a jövedelem elvonása és annak irányított átcsoportosítása a társadalom alsóbb rétegeitől a gazdagokhoz. Ebben a feje tetejére állított szociális populizmusban – „a keményen dolgozó kisember” állítólagos védelmében – a társadalmi-gazdasági átalakulás a kizárás és relatív depriváció formáját ölti. Amint a sokasodó nemzetközi szakirodalom is kifejti, a visegrádi országok „a neoliberális és az államilag vezérelt szociálpolitika keverékét alakították ki” (EDER 2017: 85).

A kemény neoliberális hibrid rendszerét, a társadalom felülről történő politikai integrálását politikai és gazdasági oldalról is szemügyre kell venni. Ahogy fentebb már a közpolitikai térfoglalás bemutatásánál is kitűnt, a politikai oldal szoros összekapcsolódott a gazdasági oldallal, ugyanis a Fidesz-rendszer hatalmi építménye a közjavak magánosításának és a tőkejavak politikai alapú újraelosztásának pilléreire nyugszik. A Fidesz nemcsak a haveri kapitalizmus és a rendszerű korrupció gazdasági rendszerét építette ki, hanem – a javak újraelosztásának sajátos mechanizmusával és a hatalmi piramis össztársadalmi kialakításával – a társadalmi-politikai elnyomás kettős rendszerét is. A kemény neoliberalizmus erős gazdasági és politikai – sőt kulturális – hatalmi rendszert alakított ki, mégpedig belül és kívül egyaránt, amit fentebb a demokrácia-autokrácia újabb rendszerváltásaként megpróbáltunk röviden felvázolni.

A korábbi rendszerváltás évtizedeiben – ahogy a hazai szociológiai kutatás elméletileg kidolgozta és empirikusan is alátámasztotta – a szokványos szociális vagy jóléti újraelosztás mellett két másik redistribúciós mechanizmus is kiépült,

s ezek megkülönböztetése döntő fontosságú a puha és kemény neoliberális hibrid kontrasztja szempontjából. Az egész EU-ban elterjedt a *projektalapú redisztribúció*, amelynek lényege, hogy a beruházások jelentős része nagy állami projekteken keresztül kerül felhasználásra. A közép-kelet-európai országokban az állami beruházások többnyire uniós transzferekből származnak. A projektalapú redisztribúció komoly társadalmiszerkezetet-formáló tényező, mind vertikális-szociális, mind pedig horizontális-területi tekintetben. Magában hordja ugyan a korrupciós hálózatok, a haveri kapitalizmus kialakulásának veszélyét is, de a demokratikus politikai intézmények képesek ezt elhárítani, vagy legalábbis erősen korlátozni. A projektalapú redisztribúció meglehetősen elterjedt Magyarországon már a puha neoliberális hibrid szakaszában is, és felmutatta összes gyermekbetegségét, de nem épült átfogó korrupciós rendszerré. Zárt rendszerként csak a kemény neoliberális hibrid szakaszában jelent meg. Ezt a politikailag vezérelt újraelosztást a hazai szakirodalom „*rekombináns redisztribúciónak*” keresztelte el (KOVÁCH 2017). Ez a redisztribúciós rendszer egy

elsődlegesen politikai/hatalmi eszközökkel működő újraelosztási mód. A rekombináns redisztribúció célja nem az egyenlőtlen helyzetek kiegyensúlyozása, illetve a speciális célú és funkciójú fejlesztések, növekedés megvalósítása, hanem a tulajdon és a tőkejavak újraosztása a haveri kapitalizmus szellemében állami, piacon kívüli eszközök felhasználásával, aminek alapvető célja a hatalom megerősítése vagy megtartása. (GERŐ–KOVÁCH 2015: 26; újolag VIGVÁRI–GERŐ 2018: 2–3)

A hazai szociológia kifejezetten jeleskedett ennek a mechanizmusnak a feltárásában és elemzésében (lásd például VASTAGH 2017), de a politikatudomány oldaláról sajnos eddig még nem történt meg elméleti feldolgozása és a hatalmi piramis egész szerkezetének bemutatása. Ennek a gazdasági-politikai rendszernek a kiépítője és működtetője ugyanis a politikai-üzleti hálózat (politico-business network), amit a nemzetközi szakirodalom negatív informális intézményként emleget. A magyar társadalomban az intézményi közép, vagyis a politikai intézményrendszer középső szintje kialakulatlan. Ezért a formális intézményrendszer mellett az informális intézményrendszer gyenge maradt, viszont a gazdaság és a politika közötti gátszakadással, a két szféra fokozatos egymásba olvadásával egyfajta sajátos negatív informális intézményrendszer alakult ki a Fidesz körül. Ebben a maffiaszerű rendszerben a hálózati kapcsolatokon keresztül már dominánsan érvényesül a politikai szempontú elosztás, ami egyszerre szolgálja az új uralkodó osztály meggazdagodását és a hatalom kiépítését-megtartását. Az új közép-kelet-európai politikai mu-

tások a Gólem-pártok, amelyek már nem pusztán politikai szervezetek, hanem a kapcsolati tőke szerteágazó hálózatán keresztül átfogják és uralják a társadalom egészét a gazdaságtól a médiáig.

Mindent összevetve a rendszerváltás során az ország gazdasági és társadalmi szerkezete nem „nyugatisodott”, nem „európaizálódott”, mert a duális gazdaság és társadalom a részvételi struktúrák és erőforrások híján másodosztályú állampolgárok tömegét termelte ki. A hazai kritikai társadalomtudomány a legutóbbi időkhöz belevesztett a nagy alkotmányos intézmények kiüresedésének leírásába és az egyéni jogsértések feletti jogos sopánkodásba, de nem mutatta be teljes mélységében a nagy tömegek tényleges gazdasági, társadalmi és politikai jogvesztését. A fölülről, politikailag integrált társadalomban kezdettől fogva a lakosság nagy tömegeinek tényleges gazdasági-társadalmi, politikai és kulturális kizárása vált alapszabályává. A demokratizálás kulcsfogalma a polgárok „felhatalmazása” (empowerment), Magyarországon viszont a rendszerváltás folyamata éppen ennek ellenkezőjéhez vezetett, mivel a legutóbbi évtizedekre a spontán, majd szervezett „megfosztás” (disempowerment) folyamata a jellemző.

Az elmélyülő társadalmi polarizáció a politikai részvétel drasztikus csökkenéséhez vezetett a *nagy formális szabadság és csekély politikai aktivitás* paradoxonjának megfelelően. A V-Dem Intézet terminológiája szerint megszületett a formális jogi egyenlőség, de nem jött létre a valóságos politikai egyenlőség, az egyenlő esély a politikai szférában való aktív és hatásos részvételle. A „gazdasági” ember után tehát bekövetkezett a „politikai” ember szabadságvesztése is, mivel az új rendszer gazdasági és politikai szereplői nem az „inkluzív”, hanem az „exkluzív” demokrácia polgárai lettek. Ebből világosan kitűnik, hogy a racionálisan cselekvő aktív individuum, a homo oeconomicus egy rossz és káros absztrakció, pedig erre épülnek a neoliberális elméletek. Míg az amerikai típusú demokráciaelméletek és -adatbázisok – mint a közismert Freedom House – abszolutizálják a formális „szabadság” fogalmát, addig az új keletű európai kezdeményezésű adatbázisok – mostanság leginkább a V-Dem (2018a–b) – rámutatnak ennek korlátaira, a jogi formák kiüresedésére és az autoriter rendszerek kiépülésére a demokratikus homlokzat mögött. Ez a megfosztottság a kemény neoliberális hibridben rendszerré szerveződött, és az új, államosított piacgazdasági rendszer polarizáló hatása a politikában is tényleges és tömeges „szabadságvesztésként” jelentkezett.

A kemény neoliberális hibridben beteljesedik tehát a megfosztás mindkét – gazdasági és politikai – tekintetben. Sőt az állampolgári aktivitásból ténylegesen kiszorított elégedetlen tömegekkel szemben megjelenik – és a féken tartásukra állandósul – a büntető állam a külső-belső fenyegetettség, a „függetlenségi háború” fikciójával. Már a puha neoliberalizmus is erősen polarizálta az egész társadalmat,

a kemény liberalizmus időszakában viszont a kizárás és megfosztás politikai programmá változott és rendszerré épült ki. Egészében véve, Polányi terminusával fogalmazva, a neoliberalizmus mindkét szakaszában gyenge volt a társadalom önvédelme, ezért végül is a demokrácia kiürült, tetszhalottá vált; majd összeomlott. Nem véletlen, hogy a kiépülő hatalom egy olyan „politikai teológiára” támaszkodik, amelyben az „erő politikája a saját törvényei alapján teremti új rendet”, hiszen szerintük ezt a demokratikus káoszt csak egy rátermett autokrata vezető képes megszüntetni. Ahogy BRETTER (2015) korábban már rámutatott, ez a modern erőszakelmélet ugyancsak az 1930-as években született, párhuzamosan a neoliberális eszmék gyermekkorával, s a két eszmevilág jól kiegészíti egymást a kemény neoliberális hibrid szakaszában. ANTAL Attila több írásában (2017, 2018, 2019a–b) is kifejti, hogy „Orbán bárányján” a kemény neoliberális hibrid alapállapota vagy „normális” állapota a *kivételes állapot* a szabadságjogok radikális redukciójával vagy befagyasztásával.²¹

A rendszerváltás elején importált és beözönlő neoliberalizmus magát (gazdasági) liberalizmusként hirdette meg, és ezt a hamis azonosítást végig ideológiai pajzsként használta és használja. Ezért a liberalizmus és a neoliberalizmus radikális megkülönböztetése és ellentétes jellegének kimutatása nélkül a kemény liberális hibrid rendszerkritikája sem lehetséges; hiszen a liberalizmus a szabadság, a neoliberalizmus pedig a szabadságvesztés filozófiája. A liberalizálás valóban nagyon kellett mind a gazdaság területén, mind pedig az emberi jogok tekintetében és a politika világában. Ám ideje lenne már a szíami ikrek szétozolásának, mert érdemben teljes mértékben szembekerültek egymással. Az utóbbi évtizedben ugyanis a kemény neoliberális hibrid egyenesen a liberalizmus, a tényleges szabadságjogok felszámolását hozta el, ami már a liberális értelmiséget is sérti, ezért is vetődött fel most sürgős igényként a neoliberalizmus kritikája. Pedig mennyire jobb lett volna átbeszélni ezt már a '90-es években.²²

AZ AUTORITER RENDSZER FELBOMLÁSA ÉS AZ „ÚJ JÖVŐ” AZ EU-BAN

Az első két évtized bebizonyította, hogy az elitdemokrácia nem konszolidálható Magyarországon, mert belső ellentmondásai magukban hordozták a felbomlási folyamatot, a kaotikus demokrácia összeomlását és az autoriter rendszer kiépülését. A 2010-es évtized hasonlóképpen bemutatta, hogy a hivalkodó és pöffeszkedő autoriter rendszer sem konszolidálható, mert külső és belső rendszerében már

egyaránt megmutatkoztak a felbomlási folyamatok. A kemény neoliberalizmus belső, nemzeti rendszere – az államosított piacgazdaság és a homlokzat-demokrácia – a globális versenyképesség gyors leromlásához vezet, amiről tömérdek World Economic Forum- (WEF-) adat tanúskodik. A mélyülő korrupció elszívja a fejlődés forrásait, és a humán erőforrások elvonásával el is torzítja a gazdaság fejlődését. A belső, politikai alapú elosztásra épülő rendszer ugyanakkor állandó külső forrást és támogatást igényel, mégpedig gazdasági és politikai tekintetben egyaránt. A politikavezérelt elosztási rendszer, a hatalmi piramist működtető országos „pénzpumpa” csak az uniós transferek és a tőkebeáramlás (Foreign Direct Investment, FDI) révén tartható fenn, de egyben kívülről is politikai támaszra – legalábbis passzív toleranciára – van szüksége. Ám ennek a külső rendszernek is megvan a belső feszültsége, mivel a multikkal való kiegyezéssel párhuzamosan növekszik a politikai konfrontáció az Unióval. A kemény neoliberális hibrid gazdaságilag nyitott, de politikailag zárt, „szuverén” uniós kapcsolatrendszert próbál fenntartani, megőrizve ezzel a külső függést, a perverz perifériális pályát az EU-ban, ami történelmileg lehetővé tette kialakulását, de hosszabb távon az uniós konfliktus, a „szabadságharc” beprogramozza a bukását.²³

Az „új múlt” felvázolása egy új kezdet, a „re-demokratizálás” nyitánya lehet, de a „jövő jövője” csak akkor jön el, ha valóságos távlatok nyílnak meg előttünk a most kialakulóban lévő Új Világrendben. A kialakuló világrendszer vastraverzei már láthatók, az EU mozdul a szociális EU (European Social Union, ESU) felé, ezért nálunk is csak így, az emberi és szociális beruházás előtérbe állításával lehet „újra csatlakozni” Európához. A GDP-centrikus gondolkodás túllépése és az emberi beruházás – magyarán a jól-lét (well-being) – kérdésköre, amit sokan elvont elméleti kérdésnek és a valódi problémáktól való elfordulásnak tekintenek, valójában a leginkább *gyakorlati* kérdés. Hiszen még mindig bele vagyunk ragadva az ipari társadalom lápos világába, és nincsenek válaszaink a saját legégetőbb kérdéseinkre, legkínzóbb problémáinkra sem. A magyar áttörés esélyei jelentős részben a világrendszer változásától függenek, ezen belül is az Európai Unió fentebb jelzett megújulásától, nevezetesen az „Európai Gazdasági Közösségnek” „Európai Szociális Unióvá” történő átalakulásától. Ezért az újabb rendszerváltás hazai perspektíváinak felvázolásához mindenekelőtt az EU transzformációs válsága felé kell fordulnunk, mivel mostanság, a globális válságkezelés utóéletében az új federációs törekvések elvezethetnek a Szociális Európa megerősítése felé. Az EU-ban lejátszódó fordulatot a European Policy Centre-nek (EPC) a legutóbbi ötéves intézményi ciklusról (2014–2019) szóló összefoglaló jelentése (Emmanouilidis 2018) előlegezi. A jelentés bemutatja a *deszekuritizáció*nak, a biztonság elvesztésének teljes skáláját a szociálistól a katonai biztonságig. Ennek következtében az Észak–Dél és

a Kelet–Nyugat megosztottság felerősödésével létrejött a fragmentált Európa, ami nemcsak a kormányokat fordította szembe egymással, hanem a társadalmakat is. Olyannyira, hogy Emmanouilidis szemléletes hasonlata szerint a különböző tagországok szinte már különböző bolygókon élnek. Az EPC ezért meghirdette Európa újraegyesítésének („re-unite EUrope”) programját a szociális igazságosságra épített kohézió rendszerében.

Hasonló irányt vázolt fel a Szociális Európa, avagy Európai Szociális Unió felé a másik nagy uniós közpolitikai intézetnek, a Centre for European Policy Studies-nak (CEPS) az előző intézményi ciklus kritikáját összefoglaló és az új intézményi ciklus (2019–2024) programját felvázoló jelentése is. Ebben a jelentésben a prioritások közül is kiemelkedik a politika frontján a jogállamiság védelme a Rule of Law Commission megszervezése és éves tagállami felülvizsgálatok révén, amit a gazdaság frontján alátámaszt az állandó továbbképzés (upskilling) uniós rendszerének működtetése (BLOCKMANS 2019: 27, 96). A nagy közpolitikai intézetek átfogó jelentéseit széles körű kutatómunka támasztja alá, köztük FERNANDES és VANDENBROUCKE (2018) legutóbbi tanulmánya is. A szerzők szerint ugyanis ijesztően megnőtt az EU belső heterogenitása, ezért a szociális és humán beruházás prioritása elkerülhetetlenné vált a következő intézményi ciklusban. Nyugaton az elméletek sokasodó érvei mellett a társadalmi nyomás is erősödik ebben az irányban. Nevezetesen a német szakszervezetek is megfogalmazták álláspontjukat, mely szerint a populista, EU-ellenes mozgalmak elterjedése „az EU hibás neoliberális gazdasági válságkezelési politikájának a fejleménye”, amit csak a humán beruházásra épített globális fejlesztési stratégiával lehet megállítani (WIXFORTH–HOCHSTEIDT 2018: 1–2).²⁴

Ebben a feltároló európai mozgástérben a gazdasági-politikai hatalmi piramis megtörése, a belső autoriter rendszer lerombolása hazai feladat. Az utóbbi években egy olyan változás indult el, ami a '80-as évek végének mozgását idézi, és egy új rendszerváltás perspektíváját ígéri. A két fordulópont párhuzama és különbségei egyaránt szembetűnőek. Egyrészt mindkét esetben „világrendszerváltás” és vele párhuzamosan „gondolatrendszer-váltás” zajlik, másrészt mindkét esetben egy gazdasági fejlődési modell kimerülése tapasztalható, így külső és belső nyomás egyaránt jelentkezik. A szembeszökő különbség az, hogy a magyar – és az egész közép-kelet-európai – átalakulás már a vágató globalizáció, az információs forradalom és az uniós tagság körülményei között játszódik le egyfelől, illetve egy olyan nemzedék belépésével másfelől, amelyik már a (formális) demokrácia és az uniós tagság nyitott világában szocializálódott. Ám a domináns közös mozzanat a három évtizedes ciklusban mégiscsak a „kulturális forradalom”. Ahogy a '80-as évek végére az egész társadalom számára evidenssé vált, hogy az államszocialista rendszer nem tartható fenn, úgy a 2010-es évek végén az is kezd a széles közvélemény szá-

mára nyilvánvalóvá válni, hogy a demokratizálás és európaizálás első kísérlete kudarcot vallott, és a kaotikus elitdemokrácia autokráciába torkollott, vagyis megint mindent újra kell kezdeni. A gondolatrendszer-váltás legmarkánsabb jele, hogy az orbáni autoriter rendszer részleges bírálatát és a különböző elnevezések, mint például a hibrid formák változatai körüli szöszmötölést egy szűk év alatt felváltotta annak egyértelmű kimondása, hogy ez nem demokrácia, hanem autokrácia, vagyis újabb rendszerváltásra van szükség.

Az ellenzéki szubkulturális mozgalmak ébredésével és kavargó kulturális folyamataival párhuzamosan a 2018-as választások után az autoriter rendszer további terjeszkedése, „tökéletesítése” folyik. Az MTA és az egyetemek elfoglalásával már az utolsó nagy intézményi autonómiát is felszámolták, de ez a „tökéletesség” már a bársonyos diktatúra rendszerének lényegét, a látszatdemokráciát semmisíti meg, mert már teljesen szétrombolja a demokratikus homlokzatot, s vele bármiféle demokrácia illúzióját, és feltárja a gazdasági-politikai hatalmi piramis meztelen működését. A rendszer a saját belső logikájánál fogva mindinkább erőszakossá válik, egyre inkább elveszíti még a versengő vagy kompetitív autokrácia jegyeit is. Végül pusztá választási autokráciává züllik le, hiszen kiüresíti a választási gépezet fenntartásán túlmenő formális demokrácia egyéb mozzanatait. Mindinkább kitűnik, hogy a lojalitásalapú hatalmi szerkezet kormányzati elbutulásra, szenilizálódásra vezet, és a „rossz kormányzás Fidesz módra” modelljében (KISS 2018) legyengíti magát a kormányzati működést is. A NER-lovagok klónozott ifjú nemzedékének tagjai már eleve mint Európa legfiatalabban öreg, szenilis emberei lépnek be a hatalmi rendszerbe. Ráadásul a látszatdemokrácia arisztokráciája, az oligarchikus „nagy családok” már nem is titkolóznak, hanem szégyentelenül kérkednek az összeharácsolt hatalmas vagyonnal, és kihívó fogyasztási szokásaikkal vidáman provokálják a lakosságot.

A kemény neoliberális hibrid keletkezési folyamatában a tetszhalott demokráciát kormányzati oldalról általában a demokráciaelméletek sokaságának kavargására hivatkozva, konkrétan pedig többnyire a többségi demokrácia – a többség mindent visz – elvét emlegetve próbálták valóságos demokráciának „eladni”. A kormányt úgymond a választás legitimálja, jogosan képviseli közvetlenül a többség akarátát, és ezért nincs szüksége közvetítő mechanizmusokra és intézményekre. Ám mostanság, amikor a demokratikus rendnek még a látszata is omladozik, mindjobban előtérbe kerül az orbáni rendszer ideológiai védővonalában az erő kultusza, kormányzati elvvé emelése, és a hagyományos tradicionalista-nacionalista narratíva modernizálásaként az ellenségképek gyártása. Nemcsak a hatalmi rendszer működése, hanem annak elmélete is eldurvul, az állandó harc végtelenített mítoszává, barát és ellenség harcára leegyszerűsített, duális világgéppé alakul.

Nem véletlenül emlegeti a nemzetközi irodalom a kemény populizmus előretörését „kulturális visszaesésként”.²⁵

A '90-es években a demokratizálás és az európaizálás naiv, nyugati modellt ismétlő narratívája gyors felzárkózást, könnyű álmot ígért. Ennek a narratívának az elméleti keretei makacsul fennmaradtak két évtizedig, akár az „annál rosszabb a tényeknek” alapon is. Ezzel voltaképp sajátos provincializálódás kezdődött a progresszív, EU-barát közgondolkodásban, hiszen az elmélet-importból nem sarjadt kritikai önreflexió, sajátos regionális vagy tagállami vízió, vagyis az önkép hiánya lényeges része lett az új, relatív civilizációs deficitnek. Közben a 2000-es években fokozatosan teret hódított az imigyen félrevezetett és súlyosan csalódott tömegekben a tradicionalista-nacionalista narratíva, a jelenlegi évtizedben pedig a „minden érték átértékelése” épült ki hatalmas méretű hazugsággá. Orbán a legutóbbi választások után, 2018 nyarán Tusnádfürdőn egy új „kulturális korszak” beköszöntét jelentette be – szerinte ebbe kell beleágyazni a politikai rendszert. A kultúrák ütközésének, a kultúrharcnak (Kulturkampf) az előtérbe kerülése a legutóbbi választások után valóban markánsan jelentkezik az autoriter hatalmi rendszer oldaláról, nemcsak az intézmények meghódítása és leromlása formájában, hanem az eszmék frontján is. Mindenesetre a felerősödő kultúrharc kettős tendenciát jelez: egyrészt a kemény neoliberális hibrid rohamát az utolsó autonóm területek ellen a kulturális szféra gyarmatosítására, másrészt a progresszív ellenzék felismerését, hogy a hegemonia megszerzésében az autoriter rendszer elleni támadás fő eszköze a gondolatrendszer-váltás, frontja tehát a kultúra területén van.

Az elmúlt egy-két évben valójában egy harmadik narratíva van születőben, és kavarog a közvéleményben, amit végső soron Gramsci és Bibó szellemi örökségének visszatéréseként lehet jellemezni. A '80-as és '90-es évek fordulóját is a Gramsci- és Bibó-reneszánsz kísérte, hiszen Gramsci hegemoniaelmélete az alulról induló demokratizálás menetrendjét vázolta fel, Bibó pedig a demokratikus szocializmusnak, avagy a szociális demokráciának, a demokrácia baloldali alternatívájának a teoretikusa volt. Amikor a részvételi, befogadó demokrácia perspektívája szertefoszlott, és a neoliberális szabadságvesztés kizárólagos elitdemokráciája intézményesült, Gramsci és Bibó is eltűnt a progresszív közgondolkodásból. A leközdendő autokráciáról és az alulról felépítendő demokráciáról most frissen kibontakozó viták fontos jellegzetessége a visszatérésük, „hazatérésük” a harmadik narratíva kialakításával küszködő baloldali közgondolkodásban.²⁶

József Attilával kezdve és vele is zárva ezt a tanulmányt: „rendezni végre közös dolgainkat, ez a mi munkánk; és nem is kevés.”

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁGH Attila (1988): *Népek hazája, nagyvilág*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÁGH Attila (2012): Demokráciakutatás a politikai és közpolitikai elemzés keresztútján. *Politikatudományi Szemle*, XXI. évfolyam, 2. szám, 55–72.
- ÁGH Attila (2018a): Generációs metszetek és társadalmi mozgalmak Magyarországon: Az európai kihívás és a kelet-közép-európai válasz. In: ANTAL (szerk.), 11–54.
- ÁGH, Attila (2018b): The Hungarian party system from soft to hard populism. In: LISI, Marco (ed.): *Party System Change, the European Crisis and the State of Democracy*. London: Routledge. Chapter 8, 137–154.
- ÁGH, Attila (2018c): The dual crisis and 'regionalization' in the Visegrád states. In: SCHWEIGER, Christian – VISVIZI, Anna (eds): *Central and Eastern Europe in the EU: Challenges and Perspectives Under Crisis Conditions*. London: Routledge. Chapter 13, 177–189.
- ÁGH, Attila (2018d): Decline of democracy in the ECE and the Core-Periphery Divide: Rule of Law conflicts of Poland and Hungary with the EU. *Journal of Comparative Politics*, Vol. 11, No. 2., July 2018, 30–48.
- ÁGH, Attila (2019): *Declining Democracy in East-Central Europe: The Divide in the EU and Emerging Hard Populism*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- ALVAREDO, Facundo et al. (Thomas PIKETTY) (2018): *World Inequality Report*. <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>
- ANDOR László (2017): *Jóléti modellek, európai válságok*. Budapest: Noran Libro Kiadó, Progress könyvek.
- ANDOR, László (2018): From Delors' Compact to Social Union. *Progressive Post*, No. 7, 50–51.
- ANDOR László (2019): Robot, baba, migráns, nő. *hvg.hu*, január 6. https://hvg.hu/gazdasag/20190106_Andor_Laszlo_Robot_baba_migrans_no
- ANIOL, Włodzimierz (2015): A Social Deficit: Poland in the Face of Developmental Challenges in the 2010s. *Problems of Social Policy*, (Warsaw), Vol. 31, No. 4, 39–56.
- ANTAL Attila (2017): *A populista demokrácia természete*. Budapest: Napvilág Kiadó. 286 pp.
- ANTAL Attila (2018): Kivételes állapotban. *Új Egyenlőség*, január 21. <http://ujegyenloseg.hu/kiveteles-allapotban/>
- ANTAL Attila (2019a): *Orbán bárkája*. Budapest: Noran Libro Kiadó, Progress könyvek.
- ANTAL Attila (2019b): Szerezzük vissza Gramscit. *Mérce*, 2019. február 2. <https://merce.hu/2019/02/02/szerezzuk-vissza-gramscit/>
- ANTAL Attila (szerk.) (2016): *A civilek hatalma*. Budapest: Noran Libro Kiadó.
- ANTAL Attila (szerk.) (2018): *Mozgalmi társadalom*. Budapest: Noran Libro Kiadó.
- BAER, Werner – LOVE, Joseph (eds) (2000): *Liberalization and its Consequences: A comparative perspective on Latin America and Eastern Europe*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. 320 pp.
- BALÁZS Péter (2017): *Hogyan tovább, Európa?* Budapest: Noran Libro Kiadó, Progress könyvek.
- BECK Tamás (2018): Kilépés. *Népszava*, 2018. május 24.
- BLOCKMANS, Steven (2019): Policy Priorities for 2019–2024. CEPS, February 2019. <https://www.ceps.eu/system/files/What%20Comes%20After%20the%20Last%20Chance%20Commission.pdf>

- BOD Péter Ákos (2017a): Haveri kapitalizmus. *Heti Válasz*, 2017. május 10. <<http://valasz.hu/uzlet/haveri-kapitalizmus-123762>>
- BOD Péter Ákos (2017b): A gyarló ember és a Nobel-díj. *Heti Válasz*, 2017. október 19., 40.
- BOD Péter Ákos (2018): Bérek, profitok és járadékok harca. *Századvég*, Új Folyam 88. szám, 51–76.
- BOD Péter Ákos (2019a): *Megint utat tévesztettünk?* Budapest: Noran Libro Kiadó, Progress könyvek.
- BOD Péter Ákos (2019b): Míg a rendszer szét nem esik. *Magyar Hang*, 2019. február 22–28., 22–23.
- BÓDIS András (2018): A Nemzetközi Együttműködés Rendszere. *Heti Válasz*, 2018. június 7.
- BOHLE, Dorothee – GRESKOVITS, Béla (2007): Neoliberalism, embedded neoliberalism and neocorporatism: Towards transnational capitalism in Central-Eastern Europe. *West European Politics*, Vol. 30, issue 3, 443–466. <<https://doi.org/10.1080/01402380701276287>>
- BOHLE, Dorothee – GRESKOVITS, Béla (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca, NY: Cornell University Press. 304 pp.
- BOHLE, Dorothee – GRESKOVITS, Béla (2018): Politicising embedded neoliberalism: continuity and change in Hungary's development model. *West European Politics*, Vol. 42, issue 5, 1069–1093, <<https://doi.org/10.1080/01402382.2018.1511958>>
- BOOK, Simon (2018): German Mittelstand reaps dividend of Eastern European autocracy. *Handelsblatt*, 9 February 2018. <<https://global.handelsblatt.com/companies/for-german-business-eastern-europe-autocracy-pays-dividends-881082>>
- BORBÍRÓ Andrea – INZELT Éva – KEREZSI Klára – LÉVAY Miklós – PODOLETZ Léna (szerk.) (2014): *A büntető hatalom korlátainak megtartása: a büntetés mint végső eszköz*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 482 pp.
- BOZÓKI András – HEGEDŰS Dániel (2017): A kívülről korlátozott hibrid rendszer: Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 2. szám, 7–32.
- BÖCSKEI Balázs (2019): Miért nincs és nem is lesz még sokáig sikeres újbaldali párt Magyarországon? *Mérce*, 2019. január 18. <<https://merce.hu/2019/01/18/miert-nincs-es-nem-is-lesz-meg-sokaig-siker-es-ujbaloldali-part-magyarorszagon/>>
- BÖCSKEI Balázs – HAJDÚ Nóra (2018): Hogyan dönthető meg az orbáni hibrid rezsim? *24.hu*, 2019. január 17. <<https://24.hu/belfold/2019/01/17/hibrid-rezsim-orban-viktor/>>
- BÖRÖCZ József (2017): *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L'Harmattan–Eszmélet. 432 pp.
- BRETTÉR Zoltán (2015): Félreolvasó kör: Tilo Schabert, Machiavelli és G. Fodor – Mit ért saját példaképeiből a magyar jobboldal? *Magyar Narancs*, 2015. március 26. <<http://magyarnarancs.hu/publicisztika/felreolvaso-kor-94308>>
- BRUSZT, László – LANGBEIN, Julia (2017): Varieties of dis-embedded liberalism. EU integration strategies in the Eastern peripheries of Europe. *Journal of European Public Policy*, Vol. 24, No. 2, 297–315.
- BUGARIČ, Bojan (2016): Neoliberalism, Post-Communism and the Rule of Law. *The Annual Review of Law and Social Sciences*, Vol. 12, No. 3, 1–17.
- BUZOGÁNY, Aron (2017): Illiberal democracy in Hungary: authoritarian diffusion or domestic causation? *Democratization*, June 2017, 1–19.

- BUZOGÁNY, Aron – VARGA, Mihai (2018): The ideational foundations of the illiberal backlash in Central and Eastern Europe: the case of Hungary. *Review of International Political Economy*, Vol. 25, No. 6, 811–828.
- CHANDLER, David (2014): Beyond Neoliberalism: resilience, the new art of governing complexity. *Resilience*, Vol. 2, No. 1, 47–63.
- DARVAS, Zsolt (2018): What is the financial balance of EU membership for central Europe? *Bruegel*, 6 February 2018. <<http://bruegel.org/2018/02/what-is-the-financial-balance-of-eu-membership-for-central-europe/>>
- DOBRY, Michel (ed.) (2000): *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe*. Dordrecht: Kluwer. 266 pp.
- EATON, George (2018): Why Antonio Gramsci is the Marxist thinker for our times. *New Statesman*, 5 February 2018. <<https://www.newstatesman.com/culture/observations/2018/02/why-antonio-gramsci-marxist-thinker-our-times>>
- ÉBER Márk – GAGYI Ágnes – GERŐCS Tamás – JELINEK Csaba – PINKASZ András (2014): 1989, Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21. szám, 10–63. <http://fordulat.net/pdf/21/F21_Helyzet_Muhely.pdf>
- EDER, Anja (2017): Public support for state redistribution in Western and Central Eastern European countries. In: EDLUND et al. (eds), 81–96.
- EDLUND, Jonas – BECHERT, Insa – QUANDT, Markus (eds) (2017): *Social Inequality in the Eyes of Public*. Cologne: GESIS. <https://www.researchgate.net/profile/Markus_Quandt/publication/325194627>
- EMMANOULIDIS, Janis (2018): *The need to 'Re-unite Europe': the results of another Brexit summit*. European Policy Centre, Post-Summit Analysis. <https://www.epc.eu/documents/uploads/pub_8909_171218_post-summit_analysis.pdf?doc_id=2088>
- EP = European Parliament
- European Parliament (2017): *Combating inequalities as a lever to boost job creation and growth*. EP resolution of 16 November 2017. <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P8-TA-2017-0451&language=EN>>
- European Parliament (2018a): 'Sargentini Report'. Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs, 11 April 2018. <<http://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20180411RES01553/20180411RES01553.pdf>>
- European Parliament (2018b): *The situation in Hungary*. EP resolution of 12 September 2018... <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?language=EN&type=TA&reference=20180912&secondRef=TOC>>.
- European Parliament (2019): Establishing the Rights and Values programme, document on 17 January 2019. <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2019-0040+0+DOC+PDF+V0//EN>>
- FELCSUTI Péter (2017): A magyar polgár – „és megint előről”. In: MORCSÁNYI-TÓTH (szerk.), 47–60.
- FERGE Zsuzsa (2014): A büntető államtól a jóléti államon át a bosszúálló államig. In: BORBÍRÓ et al. (szerk.), 117–136.
- FERGE Zsuzsa (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015*. Budapest: Osiris. 510 pp.

- FERNANDES, Sophia – VANDENBROUCKE, Frank (2018): *Social Europe: from slogan to reality*. Foundation Robert Schuman. <https://www.robert-schuman.eu/en/doc/questions-d-europe/qe-487-en.pdf>
- FILIPPOV Gábor (2018): A hibrid ellenforradalom kora. *24.hu*, 2018. július 31. <https://24.hu/belfold/2018/07/31/filippov-gabor-a-hibrid-ellenforradalom-kora/>
- FLECK, Zoltán (2008): *Architects of Democracy*. ELTE Annales. https://www.ajk.elte.hu/file/annales_2008_05_Fleck.pdf
- FLECK Zoltán (2014): Civilizációs válság és büntető populizmus. In: BORBÍRÓ et al. (szerk.), 149–161.
- FÜLÖP Zsófia (2018): Mérlegen a keményebb büntetőjog: Ahogy azt elképzelte. *Magyar Narancs*, 2018. január 18., 15–17.
- GAGYI, Agnes (2016): 'Coloniality of Power' in East Central Europe: External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics. *Journal of World-Systems Research*, Vol. 22, No. 2, 349–372.
- GAGYI Ágnes (2018): A válság politikái: Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában. Budapest: Napvilág Kiadó. 312 pp.
- GERŐ Márton – KOVÁCH Imre (2015): Struktúrák, egyenlőtlenségek és hálózatok. *Socio*, No. 3. https://socio.hu/uploads/files/2015_3/gero_kovach.pdf
- GERŐCS Tamás – JELINEK Csaba (2017): Szétesik? Az EU válsága és ami mögötte van. *Kettős mérce*, 2017. március 25. http://kettosmerce.blog.hu/2017/03/25/szetesik_az_eu_valsaga_es_ami_mogotte_van_brusszel_-_155
- GILL, Indermit – RAISER, Martin (eds) (2011): *The Convergence Machine – Golden Growth: Restoring the lustre of the European economic mode*. Washington: The World Bank. <http://www.scribd.com/doc/91164655/Golden-Growth>
- GRESKOVITS, Béla (2000a): Hungary's post-communist development in comparative perspective. In: BAER-LOVE (eds), 126–149.
- GRESKOVITS, Béla (2000b): Rival views of postcommunist market society. In: DOBRY (ed.), 19–47.
- GRESKOVITS, Béla (2007): Economic Woes and Political Disaffection. *Journal of Democracy*, Vol. 18, issue 4, 40–46. Special issue 'Is East-Central Europe Backsliding?'
- HOBOT Péter (2018): Nem csak a koncról szól a vita, hogy árt-e az EU Magyarországnak. *24.hu*, 2018. február 6. <https://g7.24.hu/allam/20180206/nem-csak-a-koncrrol-szol-a-vita-hogy-art-e-az-eu-magyarorszag-nak/>
- JAKAB András – GAJDUSCHEK György (szerk.) (2016): *A magyar jogrendszer állapota*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet. 962 pp.
- JAKAB András – URBÁN László (szerk.) (2017): *Hegymenet: Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest: Osiris. 464 pp.
- KAPELNER Zsolt (2018): Populizmus és a nép mítosza. *Mérce*, 2018. április 20. <https://merce.hu/2018/04/20/populizmus-es-a-nep-mitosza/>
- KISS Ambrus (2018): *Rossz kormányzás Fidesz módra*. Budapest: Noran Libro Kiadó, Progress könyvek.
- KLEIN, Ezra (2018): How democracies die. *Vox*, 2 February 2018. <https://www.vox.com/policy-and-politics/2018/2/2/16929764/how-democracies-die-trump-book-levitsky-ziblatt>

- KORNAI János (2017): *Láttelel*. Budapest: HVG Kiadó, HVG Könyvek. 232 pp.
- KORÓZS Lajos (2019): Szemünkbe köp. *Élet és Irodalom*, 2019. január 18.
- KOVÁCH Imre (szerk.) (2017): *Társadalmi integráció*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet. 378 pp.
- KREKÓ, Péter – ENYEDI, Zsolt (2018): Explaining Eastern Europe: Orbán's Laboratory of Illiberalism. *Journal of Democracy*, Issue 3, July 2018, 39–51.
- MAGYAR Bálint – MIZSEI Kálmán (2018): Összenő, ami összetartozik. *HVG*, 2018. február 1. http://hvg.hu/gazdasag/20180201_Osszeno_ami_osszetartozik
- MAGYARI Péter (2018): Ebből tényleg rendszerváltás lett. *444*, 2018. július 27. <https://tldr.444.hu/2018/07/27/ebbol-tenyleg-rendszervaltas-lett>
- MAGYARI Péter (2019): Magyarországon éppen egy modern autokrácia jön létre. *444*, 2019. január 26. <https://tldr.444.hu/2019/01/26/magyarorszag-on-eppen-egy-modern-autokracia-jon-letre>
- MELEGH Attila (2019): Ellenhegemónia és egy új történelmi politikai tömb felemelkedése. *Új Egyenlőség*, 2019. április 4. <http://ujegyenloseg.hu/ellenhegemonia-es-egy-uj-tortenelmi-politikai-tomb-felemelkedese/>
- MELLÁR Tamás (2009): Az M-nemzedék és a magyar ugar. *Heti Válasz*, 2009. október 15.
- MELLÁR Tamás (2016): Szolgálólányból királycsináló. *Közgazdasági Szemle*, 2016. március, 285–306.
- MELLÁR Tamás (2018): *Elvesztegetett évek*. Budapest: Noran Libro Kiadó, Progress könyvek.
- Mérték, Media Research Institute (2018): *Sources of political information in Hungary. Trends, 2015–18*. December 2018. http://mertek.eu/wp-content/uploads/2019/01/Mertek_news_consumption2018_English.pdf
- MISETICS Bálint (2018): A „hajléktalansághoz való jog” és egyéb félreértések. Válasz Schiffer Andrásnak. *Magyar Hang*, 2018. július 27. – augusztus 2.
- MORCSÁNYI Géza – TÓTH István György (szerk.) (2017): *A magyar polgár*. Budapest: TÁRKI. 350 pp.
- MURAKÖZY Balázs (2017): Az új közgazdasági Nobel-díjas megnyugtatt bennünket: nyugodtan lehetünk hülyék. *24.hu*, 2017. október 11. <https://g7.24.hu/elet/20171011/az-uj-kozgazdasagi-nobel-dijas-megnyugtatt-minket-nyugodtan-lehetunk-hulyek/>
- MÜNCHRATH, Jens – REZMER, Anke (2017): Mini Trumps are coming up all over Europe. *Handelsblatt*, 29 December 2017. <https://global.handelsblatt.com/politics/mini-trumps-are-coming-up-all-over-europe-869856>
- NORRIS, Pippa – INGLEHART, Ronald (2018): *Cultural backlash: The Rise of Authoritarian Populism*. New York: Cambridge University Press. <https://www.dropbox.com/s/hl7bg2up2baygmq/Cultural%20Backlash%20Chapter%201.pdf?dl=0>
- NÖLKE, Andreas – VLEGENTHART, Arjan (2009): Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe. *World Politics*, Vol. 61, Issue 4, 670–702.
- OBLATH Gábor (2018): Nem fosztogatnak, hanem osztogatnak – Magyarország kizsákmányolásáról. *portfolio.hu*, 2018. január 31. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/nem-fosztogatnak-hanem-osztogatnak-magyarorszag-kizsakmanyolasarol.274917.html>

- ORENSTEIN, Mitchell (2013): Reassessing the neo-liberal model in Central and Eastern Europe. In: SCHMIDT–THATCHER (eds), 374–402.
- PAP, András (2018): *Democratic Decline in Hungary: Law and Society in an Illiberal Democracy*. London: Routledge. 158 pp.
- PAP Szilárd István (2018a): Talajt veszítve – az ellenzéki sorvadás okairól. *Új Egyenlőség*, 2018. június 5. <<http://ujegyenloseg.hu/talajt-vesztve-az-ellenzeki-sorvadas-okairol/>>
- PAP Szilárd István (2018b): Populista fantáziáinkon túl. *Új Egyenlőség*, 2018. október 17. <<http://ujegyenloseg.hu/populista-fantaziainkon-tul/>>
- PAP Szilárd István (2019a): Kell egy párt? *Mérce*, 2019. január 4. <<https://merce.hu/2019/01/04/kell-egy-part/>>
- PAP Szilárd István (2019b): Mit jelent ma radikálisnak lenni? *Mérce*, 2019. január 18. <<https://merce.hu/2019/01/18/mit-jelent-ma-radikalisanak-lenni/>>
- PIKETTY, Thomas (2018): *A Tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth Kiadó. 704 pp.
- PIKETTY, Thomas (2018): 2018, the year of Europe. *Le Monde / Le blog de Thomas Piketty*, 16 January 2018. <<http://piketty.blog.lemonde.fr/2018/01/16/2018-the-year-of-europe/>>
- POGÁTSA Zoltán (2017a): Mi a neoliberalizmus? *Új Egyenlőség*, április 16–18. 1. rész: A neoliberalizmus eredete. <<http://ujegyenloseg.hu/mi-a-neoliberalizmus-1-resz-a-neoliberalizmus-eredete/>> 2. rész: A neoliberalizmus a szélsőjobb megerősödéséhez vezet. <<http://ujegyenloseg.hu/mi-a-neoliberalizmus-2-resz-a-neoliberalizmus-a-szelsojobb-megerosodesehez-vezet/>> 3. rész: Felelősnek álcázott demagóg osztályharc. <<http://ujegyenloseg.hu/mi-a-neoliberalizmus-3-resz-felelosnek-alcazott-demagog-osztalyharc/>>
- POGÁTSA Zoltán (2017b): Neoliberalizmus és osztály. *Új Egyenlőség*, 2017. szeptember 11. <<http://ujegyenloseg.hu/neoliberalizmus-es-osztaly/>>
- POGÁTSA Zoltán (2018): A baloldali Bibó. *Népszava*, 2018. november 10.
- POLÁNYI Károly (2004): *A nagy átalakulás*. Budapest: Napvilág Kiadó. 396 pp.
- RADÓ Péter (2017): *Az iskola jövője*. Budapest: Noran Libro Kiadó, Progress könyvek.
- SCHARLE, Ágota – SZIKRA, Dorottya (2015): Recent changes Moving Hungary Away from the European Social Model. In: VAUGHAN-WHITEHEAD, Daniel (ed.) (2015): *The European Social Model in Crisis: Is Europe Losing Its Soul?* Cheltenham: Edward Elgar Publishing. 219–253.
- SCHEIRING Gábor (2018a): A magyar rezsim a bizonyíték arra, hogy a kapitalizmus lehet mélyen autoriter. *Mérce*, 2018. április 17. <<https://merce.hu/2018/04/17/a-magyar-rezsim-a-bizonyitek-arra-hogy-a-kapitalizmus-lehet-melyen-autoriter/>>
- SCHEIRING Gábor (2018b): Az Orbán-rendszer természete: autoriter kapitalizmus és felhalmozó állam. *Mérce*, 2018. december 25. <<https://merce.hu/2018/12/25/az-orban-rendszer-termeszete-autoriter-kapitalizmus-es-felhalmozó-allam/>>
- SIDÓ Zoltán (2012): Újragondolt neoliberalizmus. *Fordulat*, 12. szám, 1–3. <http://fordulat.net/pdf/18/F18_Bevezeto.pdf>
- SZALAI Bálint (2018): A neoliberalizmus a közgazdaságtan perverziója. *Index*, 2018. május 20. <https://index.hu/gazdasag/2018/05/20/dani_rodrik_interju/>
- SZALAI Erzsébet (2018): *Hatalom és értelmiség a globális térben*. Budapest: Pesti Kalligram. 224 pp.

- SZTOMPKA, Piotr (2000): The Ambivalence of Social Change: Triumph or Trauma? *Polish Sociological Review*, No. 131, 275–290.
- SZŰCS Zoltán Gábor (2018): Mi a jelentősége annak, hogy Magyarországon jelenleg kompetitív autoriter rezsim van? *Ellensúly*, 2018.12.21. <<https://ellensuly.hu/fooldal/autoriter-rezsim-jelentosege>>
- TECHET Péter (2019): Mit engednek a németek Orbánnak? *hvg.hu*, 2019. február 7. <https://hvg.hu/vilag/20190207_techet_mit_engednek_nemetek_orbannak>
- TI-HU = Transparency International Magyarország
- TÓTH Csaba Tibor (2017): Így zabál fel mindent a neoliberalizmus. *Mérce*, 2017. október 29. <https://merce.hu/2017/10/29/igy-zabal-fel-mindent-a-neoliberalizmus/?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201801>
- TÓTH, István György – MEDGYESI, Márton (2018): *Looking Back to the Convergence Trends and Inequality Developments in Central and Eastern Europe: Almost Three Decades After the Transition*. Paper prepared for the 35th IARIW General Conference, Copenhagen, Denmark, August 20–25, 2018. <<http://www.iariw.org/copenhagen/toth.pdf>>
- TÖMPE István (2018): Miniatura: Horn Gyula. *Népszava*, 2018. július 21.
- Transparency International Magyarország (2019): Korrupció, gazdasági teljesítmény és jogállamiság Magyarországon. <https://transparency.hu/wp-content/uploads/2019/01/CPI_2018_narrativ_20190128-1.pdf>
- VASTAGH Zoltán (2017): *Társadalmi struktúra és állami redistribúció*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- V-Dem (2018a): *Democracy for All? Annual Report 2018*. <https://www.v-dem.net/media/filer_public/68/51/685150f0-47e1-4d03-97bc-45609c3f158d/v-dem_annual_dem_report_2018.pdf>
- V-Dem (2018b): *V-Dem Dataset – Version 8*. <<https://www.v-dem.net/en/data/data-version-8/>>
- VERES János (2017): A legfőbb ideáról. *Népszava*, 2017. november 28.
- VIGVÁRI András – GERŐ Márton (2018): *Közfoglalkoztatás, redistribúció és helyi hatalom*. <https://szociologia.tk.mta.hu/uploads/files/2018/kozmunka_vg.pdf>
- VIRÁG Barnabás (2018): Repedések a falon – úton a közgazdaságtan megújulása felé. *portfolio.hu*, 2018. január 18. <<https://www.portfolio.hu/gazdasag/repedesek-a-falon-uton-a-kozgazdasagtan-megujulasa-fele.273805-3.html>>
- WILKIN, Peter (2016): *Hungary's Crisis of Democracy: The Road to Serfdom*. Lanham, NY – London: Lexington Books. 250 pp.
- WIXFORTH, Susanne – HOCHSTEIDT, Lukas (2018): EU turn. Instead of merciless competition, Europe needs a social union to create solidarity. *Social Europe*, 18 December. <<https://www.ips-journal.eu/regions/europe/article/show/eu-turn-3163/>>
- WJP = World Justice Project (2018): *Rule of Law Index 2017–2018*. <<https://worldjusticeproject.org/our-work/wjp-rule-law-index/wjp-rule-law-index-2017%E2%80%932018>>
- ZÁVE CZ, Gergő (2017): Post-communist societies of Central and Eastern Europe. In: ZMERLI, Sonja – MEER, Tom van der (eds) (2017): *Handbook on Political Trust*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. 440–459.

JEGYZETEK

- ¹ A demokrácia tartós válságát és új keletű összeomlását a kelet-közép-európai régióban részletesen megvizsgáltam a legutóbbi angol nyelvű monográfiámban (ÁGH 2019). Ez a tanulmány a széles kérdéskörön belül a neoliberalizmus körüli hazai vitákra koncentrál. Az Antal Attila szerkesztésében megjelent kötetekben (2016, 2018) megindult, a nemzetközi tudományos fejlődés fő áramára koncentráló elméleti kutatást a jelen kötetben közölt – *A neoliberalizmus tündöklése és hanyatlása* című – másik tanulmányommal folytatom, amelyben részletesebben visszatérek az EU előtt megnyíló új perspektívákra. A hibrid kifejezést ebben a tanulmányban a neoliberális rendszerek és nem a demokrácia válsága vonatkozásában használom.
- ² A magyar szerzőknek a nemzetközidemokrácia-vita fő áramát követő jelentős tanulmányai – mint például BOZÓKI–HEGEDŰS 2017, KREKÓ–ÉNYEDI 2018 és PAP András 2018 – alig befolyásolták érdemben a hazai közéleti vitákat, ami egyértelműen mutatja, hogy a megfiatalodó közéletben mindinkább a blogirodalomnak van tematizáló, sőt paradigmaváltó hatása.
- ³ A teljes felsorolás és áttekintés helyett itt most csak a *Kettős Mércé* 2017. tavaszi vitáját említem, ami 2017. március 23-án egy vitaindítással az EU szerepéről (Mi lesz veled, Európai Unió? *Kettős Mércé*, 2017), illetve a Helyzet Műhely összefoglalójával kezdődött (GERŐCS–JELINEK 2017), és több hozzászólással folytatódott. A vita – METCALF (2017) *Guardian*-ben közölt elemzésére támaszkodva – voltaképpen ősszel került összefoglalásra (TÓTH 2017). Külön-külön említésre vár a szociológusok kritikai vonulata – BÖRÖCZ (2017), ÉBER és mások (2014), és főleg GAGYI Ágnes markáns állásfoglalásai (2015a–b, 2016, 2018), valamint VASTAGH könyve, cikke (2017, 2018) és ZÁVEZC (2017) tanulmánya –, valamint az *Új Egyenlőség* egyre táguló vitafóruma (lásd például POGÁTSA 2017). Az Unió felzárkóztató és periferizáló együttes, komplex hatását próbáltam bemutatni a *Civilizációs válság Magyarországon* (2018) című könyvemben.
- ⁴ PIKETTY és csapata (2018) egy széles ívű elemzésben egyrészt bemutatta, hogy az EU előtt álló kihívások egyike a Kelet–Nyugat – valójában a centrum–periféria – megosztottság leküzdése, másrészt részletesen áttekinti a V4-országokban a befolyó és kifolyó uniós összegeket, azaz az uniós transzfereket és a profit-repatriálást, és azt jelzi, hogy a V4-országok mérlege erősen negatív. Ebből nagy vita keveredett az EU szerepét illetően (HOBOT 2018; MAGYAR–MIZSEI 2018; OBLATH 2018).
- ⁵ Mindenekelőtt a *Mércé*, az *Új Egyenlőség*, a 444, a 24.hu köreiben és más honlapokon lezajló izgalmas vitákra szeretnék utalni a „mi is van nálunk” témakörében. A rendkívül gazdag blogirodalomnak a töredékét tudjuk itt felidézni, és az elméleti szakirodalomra is csak néhány utalást tudunk tenni. A neoliberalizmus-vita erőteljes kezdeményezését illetően lásd POGÁTSA (2017a–b) írásait és SZALAI Erzsébet könyvét (2018). A vitát felerősítette a nyugati teóriák importja is, lásd például TÓTH 2017. Az ugyancsak fontos felvezető

- szerepet játszó populizmusvitára sem tudunk itt kitérni (lásd például KAPELNER 2018 és ÉBER 2018), amelyben PAP Szilárd (2018a–b) a baloldali populizmus kísérletét „mentális öngyarmatosításnak” nevezi. A demokráciavita való váltás a közvéleményben FILIPOV (2018) és MAGYARI íásaival (2018, majd 2019) kezdődött el a blogirodalomban, és folytatódott például PAP Szilárd (2019a–b), BÖCSKEI és HAJDÚ (2018), BÖCSKEI (2019) és SCHEIRING (2018a–b) fejtegetéseivel.
- ⁶ A '70-es és '80-as években erőteljesen jelentkezett a Wallerstein-iskola hatása Magyarországon, a vilárendszer-szemlélet és a függőségelmélet jegyében. A félperiféria elmélete jól kapcsolódott a divatos közép-európai regionális elmélettel és Polányi Károly munkásságának előtérbe kerülésével. Ezt az irányzatot összefoglaltam egy korábbi könyvemben (ÁGH 1988), a továbbiakban is követve a vilárendszer-elméletet a kelet-közép-európai régió ellentmondásos, félperifériás fejlődésének magyarázatában. A hazai és nemzetközi neoliberális elméletek megkérdőjelezésével a magyar társadalomtudományban ennek az irányzatnak az erőteljes hatása a 2010-es években újra jelentkezett.
- ⁷ Greskovits a neoliberalizmus regionális típusait több munkájában is kifejti (például 2000a–b; illetve BOHLE–GRESKOVITS 2007, 2012, 2018), lásd még BRUSZT–LANGBEIN 2017; BUZOGÁNY 2017; DARVAS 2018; DOBRY 2000; SCHARLE–SZIKRA 2015. A téma korai nemzetközi szakirodalmát áttekinti NÖLKE és Vliegenthart (2009) tanulmánya.
- ⁸ Korai előhírnökként a *Fordulat* 18. száma közölt négy tanulmányt a *Social Anthropology* 2012-es évfolyamából a neoliberalizmusról egy rövid bevezetővel (SIDÓ 2012: 1–3).
- ⁹ Mellár a cikkében (*Népszabadság*, 2012. január 21-i számának hétvégi melléklete) Bibó István „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem” című tanulmányát idézi (a *Válogatott tanulmányok* II. kötetének 573–574. oldaláról). Bod Péter Ákos egy nagy visszhangot kiváltó tanulmányban (2018) és egy rövid összefoglalásban (2019b) is kifejtette a kemény neoliberális hibrid kritikáját.
- ¹⁰ Itt érdemes lenne kitérni a közgazdaságtan és a jogtudományon belüli vitákra, tekintve a nemzetközi viták hazai adaptációjára is, de ez a vitairat csak egy rövid pillantást tud vetni ezekre a fontos folyamatokra. A hazai szociológia útja külön elemzést kívánna, mert a szociológia nálunk jórészt kimaradt a többi társadalomtudomány gyermekbetegségeiből és/vagy „hiánygazdálkodásából”, mivel drasztikusan felmutatta a magyar társadalom elmélyülő válságát, de a legutóbbi időig a többi társadalomtudomány nem hasznosította eléggé az elméleti innovációit és empirikus vizsgálatainak következtetéseit.
- ¹¹ Igen jellegzetes ebben a tekintetben Schiffer András és Misetics Bálint vitája is, amelyben Misetics jogosan Schiffer szemére veti, hogy csak a baloldali ellenzék képviselőit vádolja neoliberalizmussal, nem pedig elsősorban az annak sokkal súlyosabb változatát kialakító Orbán-rendszert (MISETICS 2018: 10).
- ¹² A nemzetközidemokrácia-vita három menetét összefoglaltam (ÁGH 2012), és a politikai és társadalmi közép világát igyekeztem bemutatni a *politika alulnézetben* (2017) című

könyvemben a Progress könyvek sorozatában. Az egymást vadul követő rendszerváltások alapvető gyengesége a magyar társadalom „ízületi betegsége”, a nagypolitika és a civil társadalom szétszakítottsága, szerves kapcsolatának kialakulatlansága, ezért minden rendszerváltás lerombolja az alig kialakult politikai közép intézményrendszerét, ahogy most is látjuk. Ez a politikai közép visz át az újabb Gramsci-vitához a hegemonia visszanyeréséről.

- ¹³ A civilizációs folyamatban korszakokonként lejátszódva megtörténik az egész civilizációs rendszer változása, mostanság mindinkább beleágyazva az információs társadalom teljességébe. Így az életmódok és a viselkedési formák, a kulturális normák és kódok elvezetnek az információs társadalom és annak ellentmondásai felé, ami hazai terepen is tovább kioldozást kíván, mert a „bársonyos diktatúra” legfőbb eszköze a médiauralom által gyakorolt szellemi elnyomás (Mérték 2018).
- ¹⁴ A hazai és nemzetközi szakirodalom igen kevésé foglalkozott a puha neoliberális hibriddel, de újabban már számos elemzés foglalkozik a kemény neoliberális hibriddel. A legjobb adatolt áttekintést erről a rendszerről a Transparency International Magyarország legutóbbi korrupciós jelentése (TI-HU 2019) adja. A jelentés a versenyképesség romlásával és a rossz kormányzással is foglalkozik, amiről bőségesen találhatunk adatokat a Bertelsmann és a World Economic Forum éves jelentéseiben.
- ¹⁵ Az amerikai demokrácia válságának bemutatása KLEIN cikkében (2018) Steven Levitsky és Daniel Ziblatt *How Democracies Die* (2017) című könyvére épül, és bemutatja azt is, hogy több országban is – így Magyarországon és Lengyelországban – modernizált diktátorok, mini-Trumpok bukkantak fel. A *Handelsblatt* meginterjúvolta Francis Fukuyamát (MÜNCHRATH–REZMER 2017), ahol ugyanez az értékelés bukkan fel: az amerikai dominancia csökkenése és a sok kis Trump Európában.
- ¹⁶ 2019 tavaszán a Fidesznek az Európai Néppárttal való, felfüggesztéssel járó konfliktusa kapcsán a magyar médiában szélesen elterjedt vélemény szerint a Fideszt a német nagytőkével kapcsolatos szövetség tartja benn az EPP-ben.
- ¹⁷ A harmadik alapvető tényező a nemzeti-tradicionális narratíva, illetve a hagyományos konzervatív értelmiségből kinövő neoliberális szolgáltató értelmiség és lakájmédia problematikája. BUZOGÁNY és VARGA tanulmánya (2018) széles ívben felvázolja a hazai konzervatív gondolkodók fellépését és szerepüket a neoliberalizmus rendszerének ideológiai alátámasztásában és védelmében.
- ¹⁸ Sztompka már a '90-es évek elején kifejtette, majd későbbi művében (2000) összefoglalta, hogy az új demokráciák polgárait a „győzelem” és a „trauma” kettőssége jellemzi. A rendszerváltás felszabadító hatása összekapcsolódik náluk annak a fájdalmas felismerésével, hogy az új tagállamok nem versenyképesek a rájuk zúduló új gazdasági-társadalmi rendszerben. Ezt a vonalat folytatva ANIOL (2015) kifejtette, hogy a rendszerváltás során komoly „szociális deficit” gyűlt fel, ami a további fejlődés legnagyobb akadályává vált.

- ¹⁹ Ez a tanulmány számos kérdés részletes kifejtésébe nem tud belebocsátkozni, így külön kifejtést igényelne a Koppenhágai Kritériumok problematikája, s egyáltalán a sajátos közép-kelet-európai fejlődés stratégiájának szinte teljes hiánya az EU-ban és az érintett tagországokban.
- ²⁰ Kornai könyvét a hazai vitába bekapcsolta Farkas Zoltán Vészjelzések (HVG, 2017. november 8.) és Barotányi Zoltán Nem jön jobb világ (*Magyar Narancs*, 2017. november 16.) című írása.
- ²¹ A hazai szakirodalomban FERGE Zsuzsa (2014) és FLECK Zoltán (2014) bemutatta, hogy a neoliberalizmus először korlátozza, majd a válság erősödésével büntető államként visszahozza az erős államot. FÜLÖP Zsófia (2018) nemrégén részletesen beszámolt a rendvédelem uralmáról, a „kemény büntetőjog” bevezetéséről.
- ²² Az új keletű blogirodalomban sok más véleménnyel egybehangzóan LEHOTAI (2019: 3) kifejti, hogy a strukturális egyenlőtlenségekkel is kezdeni kell valamit, amit „a rendszerváltást követő demokratikus intézmények szintén elvették hangsúlyozni”. A demokratikus „közösségi cselekvési mintákat nem lehet csak úgy beleálmodni a magyar társadalomba” (PAP Szilárd 2018: 2).
- ²³ Magyarország és Lengyelország konfliktusát az EU-val a jogállamiság kérdésében a 2018 végéig terjedő időszakra feldolgoztam egy tanulmányban (ÁGH 2018a). Az EP-ben rendszeressé vált a magyar kormány bírálata, a híres Sargentini-jelentés után is folytatódott a vizsgálat, a „magyar kérdés” azóta is rendszeresen szerepelt az uniós intézmények napi rendjén (EP 2017, 2018a–b, 2019).
- ²⁴ A globális fejlődés kihívása és a romló magyar helyzet közötti tragikus feszültséggel ANDOR László (2017, 2019) több írása is foglalkozik. Ezen témakör jelentőségét itt csak jelezni lehet, a Progress könyvek sorozatában több mű is készül a részletes kibontására.
- ²⁵ Felmerül az a kérdés, hogy létezik-e „illiberális” politológus (LEHOTAI 2019), és a jogos válasz valóban az, hogy a politológia a demokrácia tudománya, mert ami nálunk a kormányzati oldalon elhangzik, az csupán gyenge apológia. A korábbi zavaros kormánypárti demokráciakoncepciók bírálatát, illetve a kormányzati erő felmagasztalása nemzetközi tendenciájának hazai átvételét mint „modernizált” machiavellizmust lásd BRETTER (2015) és HALMAI (2016) elemzésében. NORRIS és INGLEHART (2018) könyve a populizmus jelenlegi hullámát mint kulturális visszaesést (cultural backlash) jellemzi. A kultúrharc bemutatása különálló és részletes elemzést érdemelne, de itt csak ennek fontosságát tudjuk jelezni.
- ²⁶ A Gramsci-reneszánsz igénye, avagy a Gramsci-hegemonia elméletének aktualitása a nemzetközi sajtóban is megfogalmazódik (EATON 2018). A Gramsci visszatérése körüli hazai vitában lásd például ANTAL (2018) sürgető írását, a baloldali Bibó „hazahozatalához” pedig POGÁTSÁ (2018) cikkét.

A SZERZŐKRŐL

ÁGH Attila (1941) ■ politológus, professor emeritus a Budapesti Corvinus Egyetemen, a Progress Alapítvány kuratóriumának elnöke. Kutatási területei: európaizálás és demokratizálás, komparatív politika és közpolitika, Kelet-Közép-Európa politikai és társadalmi adatbázisa.

ANTAL Attila (1985) ■ jogász, politikai szakértő, adjunktus az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Politikatudományi Intézetében, a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének koordinátora. Kutatási területei: demokraciáelméletek, populizmus, zöld politikai gondolkodás.

ÉBER Márk Áron (1981) ■ szociológus, adjunktus az ELTE Társadalomtudományi Karának Szociológia Intézetében, az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégiumának igazgatója, a Politikatörténeti Intézet (és Alapítvány) Társadalomelméleti Műhelyének ösztöndíjasa, a Helyzet

Műhely tagja, az *Új Egyenlőség* szerkesztője. Kutatási területei: társadalmi szerkezet, osztályszerkezet, a magyar társadalom osztályszerkezete globális összefüggésben.

KAPELNER Zsolt (1991) ■ a CEU PhD-hallgatója, kutatási területe a demokraciáelmélet, a globális igazságosság és a kritikai elmélet.

PÁSZTÓY András (1981) ■ történész, politológus, a Magyar Szakszervezeti Szövetség szakértője, a Zsigmond Király Egyetem oktatója. Kutatási területei: munkaügyi kapcsolatok, érdekegyeztetés, szakszervezetek.

POGÁTSÁ Zoltán (1974) ■ közgazdász, szociológus, a nemzetközi politikai gazdaságtan szakértője. A Nyugat-magyarországi Egyetem docense, a Közép-európai Egyetem, az ELTE és a Veronai Egyetem oktatója. Az *Új Egyenlőség* szerkesztőbizottságának elnöke és főszerkesztője.

A PROGRESS ALAPÍTVÁNY RÖVID BEMUTATÁSA

Az Alapítvány 2015. március 19-én 01-01-0012029 sorszám alatt került nyilván-
tartásba. Az Alapítvány alapítója Tunyogi László, a kuratórium tagjai: Ágh Attila
(elnök), Fleck Zoltán és Kocsis András Sándor (tagok). Az Alapítvány fő célja a
progresszív politikai és közpolitikai kutatások magyarországi támogatása: (1) tár-
sadalomtudományi kutatás és oktatás, könyv- és folyóirat-kiadás, valamint ren-
dezvények szervezése, (2) a progresszív irányzat fontos alakjai munkásságának
magyarországi megismertetése. Az Alapítvány céljainak megvalósítására az alábbi
tevékenységeket végzi: kutatásokat kezdeményez, szervez és valósít meg, díjakat
alapít, hazai és nemzetközi kapcsolatokat épít ki, ösztöndíjakat alapít, pályázatokat
ír ki, bonyolít és finanszíroz, szakemberek továbbképzését támogatja, kiadványo-
kat támogat, tudományos rendezvényeket szervez, kapcsolatokat tart hasonló szer-
vezetekkel, nemzetközi hálózatot szervez és támogat, tiszteletbeli tag címet ado-
mányozhat.

Részletes és aktuális információ található
az alapítvány honlapján

«progressalapitvany.hu»

és facebook-oldalán

«facebook.com/progressalapitvany»

X 286988

50 könyv, amit minden
baloldalinak
ismernie kell

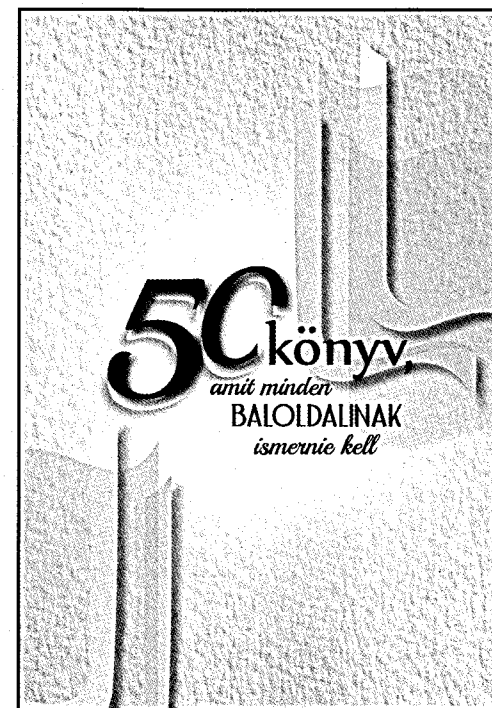
Szerkesztette
Böcskei Balázs és
Sebők Miklós

304 oldal
2 990 Ft

A kötet ötven magyar szerző írá-
sát adja közre: ötven, a baloldal
számára fontos könyvről írt öt-
ven önmagát – különböző módon,
de – baloldalinak tartó értelmiségi.
Szerzőink lefedik a magyar bal-
oldali gondolkodás három generá-
cióját, vidékieket, fővárosiakat,
külföldön élő és határon túli ma-
gyarokat – a magyar közéletben évtizedek óta aktív szerzőket és egyetemistákat
egyenként. Ötven, általuk választott és számukra fontos könyvről írtak, amelyekről
úgy gondolják, hogy minden baloldalinak ismernie kell.

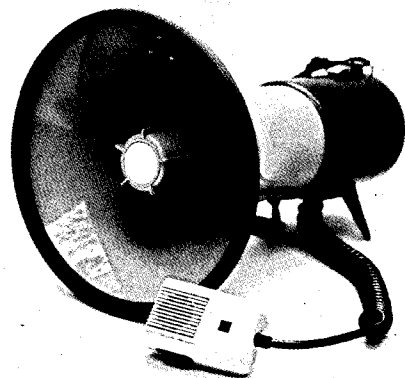
Az eredmény hűen tükrözi a magyar baloldali gondolkodás sokszínűségét.
A feldolgozott témák a kapitalizmus meghaladhatóságától a baloldal választási ku-
darcainak vizsgálatán át a hétköznapi elnyomás elleni küzdelem lehetséges mód-
jaiig terjednek. A baloldal szinte minden ideológiai árnyalata képviselteti magát a
centrista-pragmatista „új demokratáktól” és szociálliberálisoktól a zöld és feminista
szerzőkön át a radikális baloldaliakig. Társadalomtudományos esszék és közgazda-
sági bestsellerek ugyanúgy recenziót kaptak a kötetben, mint szépirodalmi művek.

A kötet érdekes lehet mindenki számára, aki – szerzőinkhez hasonlóan – vala-
milyen módon baloldalinak tartja magát. Számukra megmutatja, hogy minden
ellenkező jel ellenére létezik baloldali kultúra, léteznek a napi politikai érdeke-
ken túlmutató értékek, és léteznek a ma problémáira adott baloldali válaszok is.
De gondolatébresztő lehet mindenki számára, aki ideológiai háttérétől függetle-
nül szurkol annak, hogy legyen ismét szellemi ellensúly a napjaink Magyarorszá-
gán uralkodó, társadalomromboló ideológiának. A kötet az élő baloldali kultúra
felé tett ötven kis lépés.

A CIVILEK HATALMA

A POLITIKAI TÉR VISSZAFoglalása

A civilek hatalma –
*A politikai tér
visszafoglalása*

Szerkesztette
Antal Attila

336 oldal
3 990 Ft

„A modern politika egyre inkább parttalaná, »folyékonnyá« válik és kilép a hagyományos intézményi keretek közül. Napjainkban egyre többen érzik úgy, hogy a politika és a politikai elit elszakadt a választóktól, s a klasszikus intézmények immáron súlyos legitimációs problémákkal küszködnek. Szükség van tehát a politikai tér újraalkotására, amelynek két igen erős kísérlete született mindeddig a modern politikában: a populizmus és a civil/társadalmi mozgalmak. Jelen kötet a politikai tér újradefiniálásának utóbbi megoldását, vagyis a civilek hatalmát és a civil mozgalmaknak a politika visszaszerzésére vonatkozó erőfeszítéseit vizsgálja meg elsősorban a hazai keretek között.”

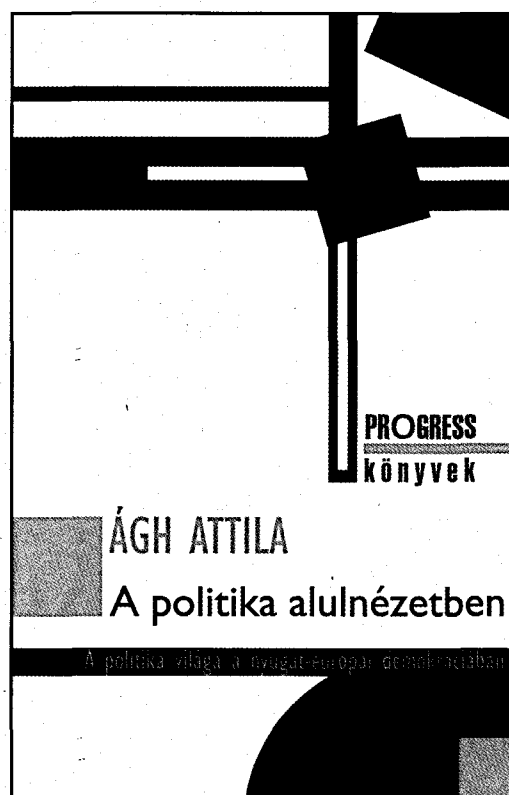
Mozgalmi társadalom

Szerkesztette
Antal Attila

320 oldal
3 990 Ft

A baloldali progresszív értékek és a közpolitikai kutatások támogatása iránt elkötelezett Progress Alapítvány gondozásában megjelenő kötet szorosan illeszkedik korábbi publikációinak és projektjeinek sorába (50 könyv, amit minden baloldalinak ismernie kell; A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása; Progress könyvek). A 21. század eddigi jelentős társadalmi-mozgalmi jelenségei mind-mind megmutatták, hogy a közösségi értelemben felfogott politika egyre fontosabbá válik. Ezt a magyar politikai elit baloldali része teljes mértékben elhanyagolta, a jobboldal pedig – bár felismerte – politikai karantént épített, kirekesztve minden „rendszeridegen” nézetet vallót a politikai közösségből. Bekövetkezett tehát a politika elszakadása a társadalomtól, a a politikai szféra és a társadalom közötti tér kiüresedett, amelybe időről-időre betörnek különféle társadalmi mozgalmak, de mind ez idáig senkinek sem sikerült ott gyökeret ereszteniük. A kötet 12 szerzője arra vállalkozik, hogy nemzetközi és hazai kontextusban vizsgálja meg a mozgalmi társadalom kérdéskörét. Célunk a leíráson túl a társadalom és politika közötti „köztesség”, a távolság, a sokszor bizony előítéletig jutó gyanakvás feloldása.

ÁGH ATTILA
A politika alulnézetben –
A politika világa a nyugat-európai demokráciában

Progress könyvek

152 oldal

2 400 Ft

ÁGH ATTILA
A politika alulnézetben

A politika világa a nyugat-európai demokráciában

A kötet azon hagyományos hazai politikafelfogással perlekedik, amely szerint a politika szűk terület, a kormány és a pártok monopóliuma – holott a fejlett demokráciák működőképességének titka éppen a politika széles és nyitott világa, félúton a „nagypolitika” és a civil társadalom között. A „köztes politika” gazdag és jól tagolt intézményrendszer, amely politikai követelésekké formálja és közvetíti a civil társadalom nyomását a nagypolitika felé. A könyv felvázolja a társadalomfejlődés nyugat-európai modelljét, amelyből a politika táguló világa kinőtt. Magyarországon viszont 2010 óta a politika drasztikus leszűkítése zajlik. Ezzel az ország radikálisan letért az uniós fejlődés főútvonaláról, és regionális partnereihez képest is drasztikusan vesztett globális versenyképességéből. Ezért a könyv meghirdeti a politikai köztér visszahódítását, az alulról építkező demokrácia programját: Magyarország demokratizálása és eredményes uniós tagsága szempontjából rendkívül fontos a nyugatias köztes politika intézményrendszerének kialakítása.

ANDOR LÁSZLÓ
Jóléti modellek, európai
válságok

Progress könyvek

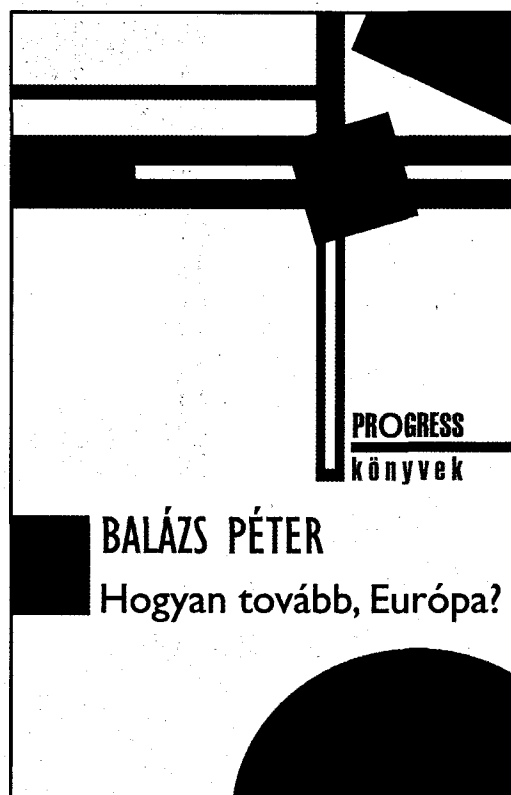
136 oldal

2 400 Ft

ANDOR LÁSZLÓ
Jóléti modellek,
európai válságok

Az elmúlt harminc éven végigvonul a jóléti állam válságáról, végéről, reformjáról, megmenthetőségéről szóló vita. A legutóbbi évtized pénzügyi és gazdasági válsága nyomán ez a vita újabb fejezettel bővült, amely a korábban kialakult szociális modellek megrendüléséről szól. Azt a hitet, miszerint az EU segít konszolidálni a korábban kialakult jóléti kapitalizmust, az elmúlt egy-két évtized tapasztalatai megingatták. Ebben a bizalomvesztésben négy „megatrend” játszik fő szerepet: a neoliberais globalizáció, a félkész európai valutaunió, a digitális-automatizációs forradalom, valamint az EU keleti bővítése. A kötet a gazdasági válságok, valamint a politikai integráció és a társadalmi kohézió meggyengülése közötti összefüggéseket tárja fel, a válságból való kilábalás stratégiáival együtt. A szerző úgy látja: Magyarország 2010-től fogva elkanyarodott az európai főáramtól – nemcsak közjogi értelemben és a kormányzati kultúra tekintetében, hanem szociálpolitikában is. Éppen akkor fordult el a jóléti állam kiépítésétől, amikor az EU a szociális dimenzió megerősítését hirdette meg.

BALÁZS PÉTER
Hogyan tovább, Európa?

Progress könyvek

168 oldal

2 400 Ft

BALÁZS PÉTER
Hogyan tovább, Európa?

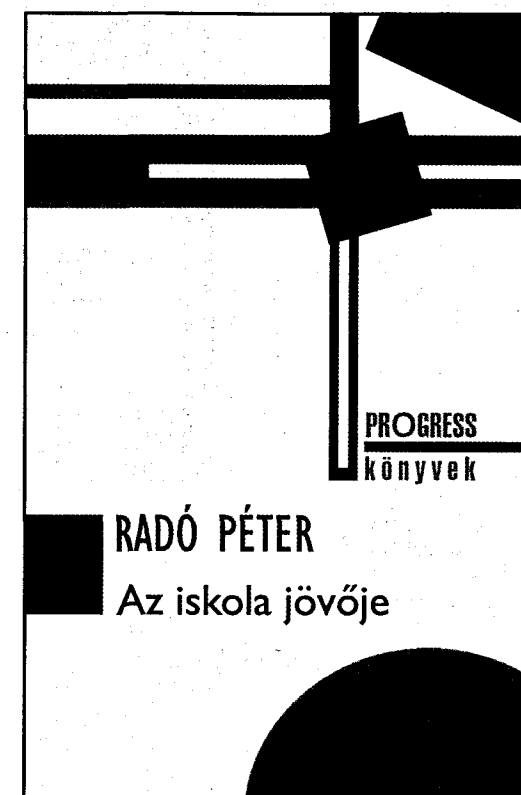
Az EU-tagság évek óta valóság, mégsem hozta el számunkra a nyugatihoz mérhető jólétet. Az euroatlanti övezetben van a hiba, vagy Magyarország nem találta meg az alkalmas kapcsolódást? A fennálló világrendben nagy változások kezdődtek. A sikerein elkényelmesedett EU számára a „brexit” és Trump elnök politikai viselkedése fújtak ébresztőt. Az angolok a kilépésről tárgyalnak, válaszul a német-francia páros összezár és gyorsítja az európai integrációt. Az EU mindeddig képes volt a megújulásra – vajon ezúttal is sikerül-e az irány- és sebességváltás? A könyv feltárja az EU kudarcainak okait, és rámutat a rendszer gyöngye pontjaira. Az EU működési mechanizmusait elsősorban a tagállamok érdekei szempontjából elemzi. A kritikus szemlélet ellenére üzenete nem pesszimista: Magyarország lehetőségeit és jövőjét Európában látja, ám a nemzet gyarapodásához és fennmaradásához új integrációs stratégiára is szükség van.

RADÓ PÉTER
Az iskola jövője

Progress könyvek

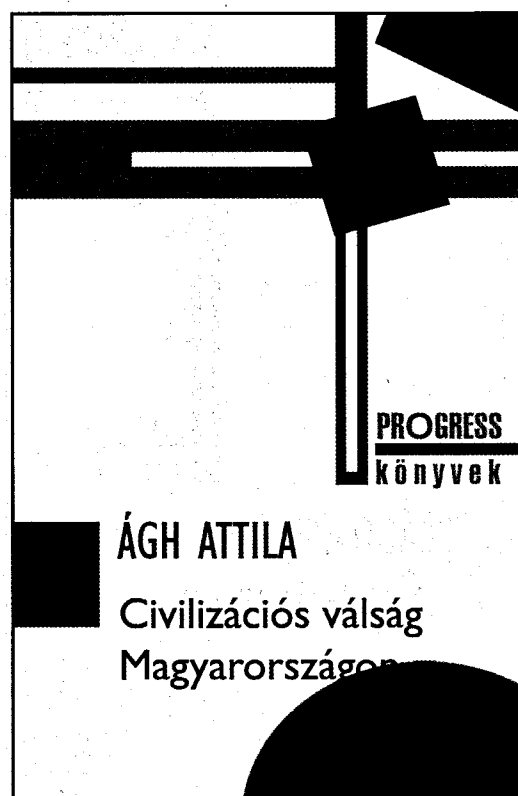
168 oldal

72 400 Ft

RADÓ PÉTER
Az iskola jövője

A tanulási környezetek, tágabb értelemben a tanulási ökoszisztéma már ma is számos, az iskolán kívül rekedt elemmel bír: az online tanulás, a nem-formális és informális tanulás, vagy éppen bizonyos egyéni fejlesztést elősegítő szolgáltatások. A tanulási környezetek várható gazdagodása azt a kockázatot rejti magában, hogy az iskolák még jobban kiszorulnak a fiatalok tanulásából. E téren az iskola már elvesztette monopol helyzetét, és valószínűleg többé nem is fogja azt visszanyerni. Egyelőre tehát lassú „iskolátlanítás”-szcenárió érvényesül. A szerző rövid jövőutazásra viszi az olvasót: áttekinti a tanulásról szóló tudásunk gyarapodását, a tanulási célok újraértelmeződését, az egyéni tanulási környezetek kulcselemeit, a tanulási ökoszisztéma fejlődését, az iskolák lehetséges funkcióváltását, s végül az iskolarendszerek kormányzásának várható fejlődését.

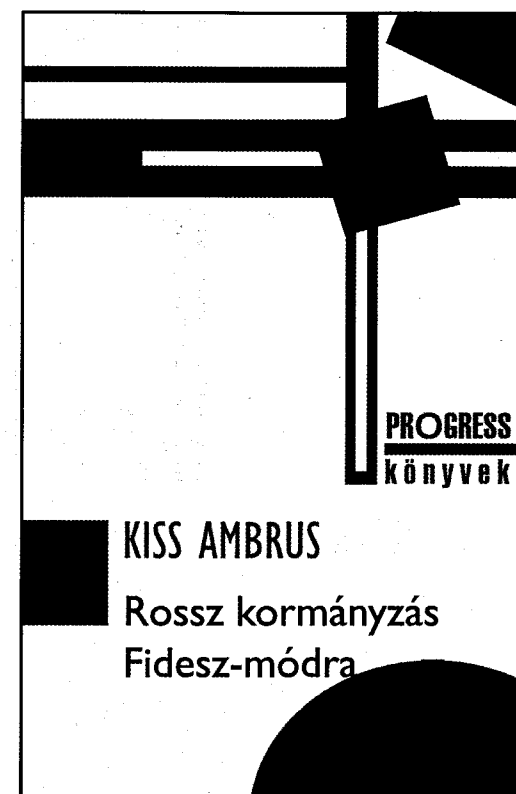
ÁGH ATTILA
Civilizációs válság
Magyarországon

Progress könyvek
140 oldal
2 400 Ft

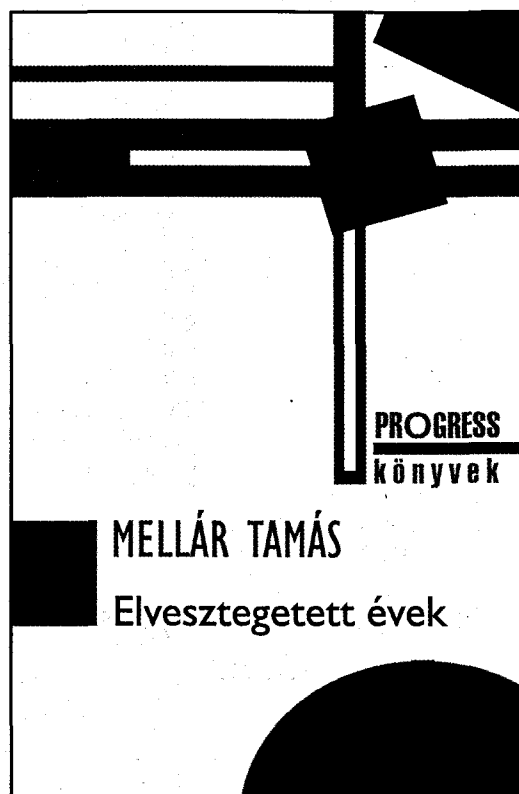
Kötetünk a rendszerváltás utáni Magyarországot elemző vitákat; nem csupán a gazdasági-társadalmi és politikai válságok keresztútjait mutatja be, hanem a magyar társadalom szövedékét romboló civilizációs válság mélységeit is. Ebből fakadóan egyúttal vádirat is, szemben a 2010-ben belépő bársonyos diktatúrával, homlokrat-demokráciával; szemben a gazdaság, a politika és a média területeinek összekapcsolásával és együttes foglyul ejtésével létrejött új típusú önkényuralommal – amely letérve az európai fejlődés fő vonaláról éles konfliktusokban fordult ellene. Kialakult a demokráciát kiüresítő egypárti politika s vele a „vállalati kormányzás” rendszere, amelyben a demokrácia egyes formális elemei csak díszletként, homlokratként maradtak fenn, és a parazita politikai osztály, annak vezető fideszes oligarchái az országot nagyvállalatként irányítják, beleértve a média közel teljes kontrollját is. A könyv kitárja a jövő ablakait, és megvizsgálja a demokrácia visszaállításának lehetőségeit, főleg a fiatal nemzedék szemszögéből.

KISS AMBRUS
Rossz kormányzás
Fidesz-módra

Progress könyvek
108 oldal
2 400 Ft

Rossz kormányzás és politikai tér teljes uralása. Elsőre ellentmondásosnak tűnik, mégis a legjobban ezzel lehet leírni az elmúlt négy év kormányzati munkáját. Ebben a könyvben az egyes közpolitikai területek elemzése által világosság válik, hogy miképpen volt képes a Fidesz-KDNP alibizni a kormányzati munkában, egyúttal uralkodni a politikai ellenzék felett. Izgalmas kérdés, hogy hogyan párolgott el a politikai bártország a ciklus elején, amikor például az egészségügy átalakítása még napirenden volt. Lehet-e arról beszélni, hogy politikai reformkényszerben volt a kormány, és terheli-e felelősség azért, hogy több területen is a nem cselekvés politikáját követte? A szerző azt is megvizsgálja, hogy van-e különbség a második és a harmadik Orbán-kormány teljesítménye között. Mi lett a Jó Állam mítoszával, és hogyan vitt mindent a menekültügy. Fel kell tenni azt a kérdést is, hogy milyen ellenzéki politizálás tette lehetővé, hogy a rossz kormányzás nem jelentett politikai hibát a Fidesz számára.

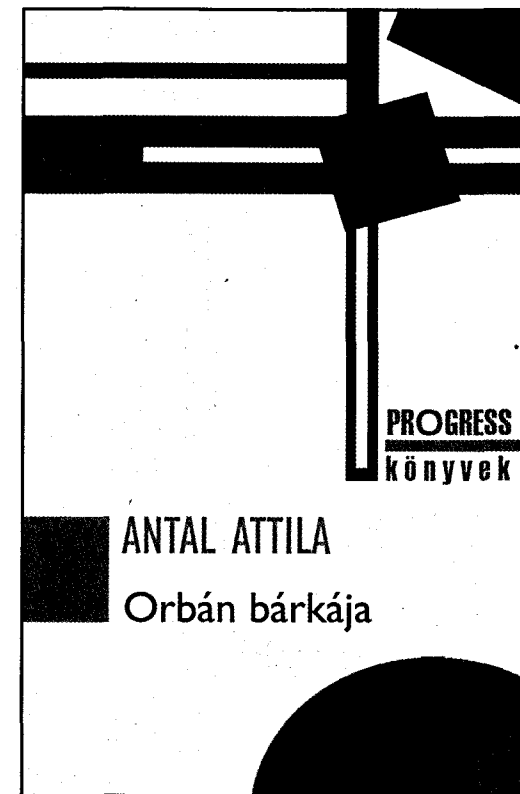
MELLÁR TAMÁS
Elvesztegetett évek

Progress könyvek

112 oldal
2 400 Ft

Az *Elvesztegetett évek* a második és harmadik Orbán-kormány gazdaságpolitikáját és gazdaságirányítását a megelőző időszakokkal összevetésben elemzi és értékeli. 2010-ben, amikor a Fidesz kétharmados győzelmet aratott a választásokon, a politi-

kai vezetői azt ígérték, hogy a rendszerváltást végigviszik, korrigálják annak korábbi hibáit, és felzárkózási pályára állítják a magyar gazdaságot. Az elmúlt nyolc esztendő történései, gazdasági eredményei azonban azt mutatják, hogy ezek a célkitűzések nem valósultak meg. A piacgazdasági rendszer teljes kiépítése helyett egy központosított, államkapitalista, sok elemében inkább feudális berendezkedés valósult meg. A modernizáció és felzárkózás helyett pedig stagnálás és visszaesés történt, a volt szocialista országok nagy többsége lényegesen jobb teljesítményt nyújtott a mögöttünk hagyott időszakban. A Fidesz által kidolgozott NER értékes éveket vesztegetett el azzal, hogy a hatalmi céloknak és rövid távú politikai stabilitásnak rendelte alá a gazdaságot. Az Orbán-kormány történelmi bűne, hogy a kedvező világ gazdasági és nemzetközi helyzet, valamint a jelentős európai uniós támogatások révén kialakult páratlan lehetőséget nem a magyar gazdaság modernizálására és a nemzet felemelkedésének elősegítésére használta, hanem a saját hatalmának bebetonozására.

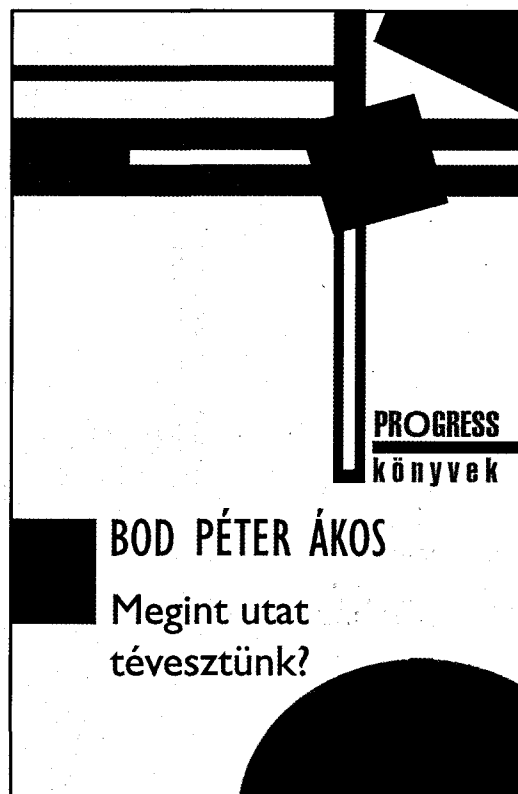
ANTAL ATTILA
Orbán bárkája –
*Az autoriter állam és
a kapitalizmus szövetsége*

Progress könyvek

148 oldal
2 400 Ft

„Ezt a könyvet a rendszerváltóknak írtam, méghozzá két értelemben. Egyrészt azért, hogy a 1989-től kiépült új rendszer létrehozóit szembesítsem azzal, hogy napjainkra hogyan jött lére a neoliberális kapitalizmus és az autoriter állam együttműködésén alapuló rendszer. Másrészt pedig szembesíteni kívántam az »új rendszerváltókat« azzal, hogy milyen rendszert kell leváltaniuk. Elemzem a globalizáció és kapitalizmus kortárs összekapcsolódásának (az autoriter neoliberalizmusnak) a hatásait: a globális ökológiai kihívásokat a klímaváltozástól az ökológiai bombáig, tovább hiperglobalizációnak a nemzetállami szuverenitásra gyakorolt hatását. Írásom transznacionalista alapokon áll, és hitet teszek benne amellet, hogy a globális kihívásokra csakis nemzetállamok feletti válasz adható. Ugyanakkor – személyesen is vívódva a nacionalizmus problémájával – mégsem »temetem el« a nemzetállamot.

A kötet fő gondolata, hogy nem csak a globalizált demokrácia projektje bukott meg, hanem a nemzetállami szuverenitáson alapuló demokráciáé is, hiszen mind a kettő antidemokratikus irányokba fordult. Korszakunkra kialakult egy perverz szövetség az autoriter neoliberalizmus globális szereplői, valamint a nemzetállami autokráciák között. Ennek pedig az egyik legszörnyűbb példája az Orbán-rendszer.”

BOD PÉTER ÁKOS
Megint utat tévesztünk?
*A magyar gazdaság állapotáról,
kockázatairól és kilátásairól*

Progress könyvek

112 oldal

2 400 Ft

BOD PÉTER ÁKOS

Megint utat
tévesztünk?

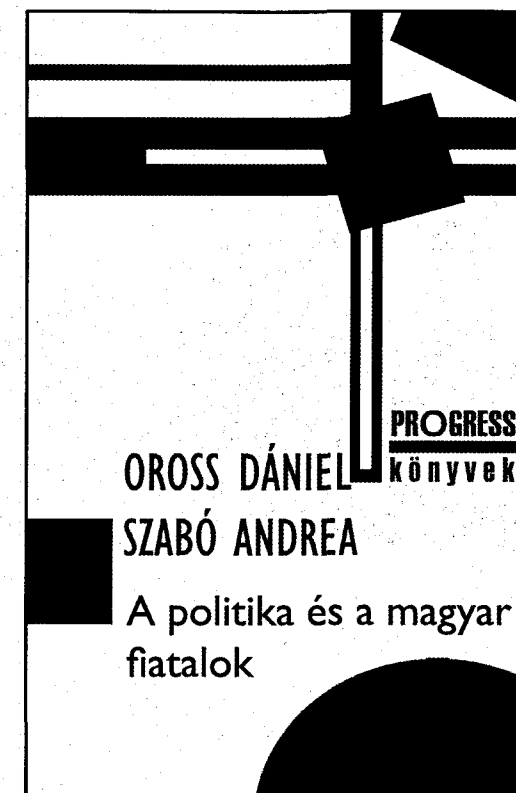
„Mi kimaradtunk a nagy fellendülésekből, így joggal kérdezhetjük: miért nem ment eddig jobban nekünk, és mit kellene másként tennünk? Ez ennek a könyvnek a visszatérő kérdése. Több ez a kérdés, mint kutatási tematika. Nehéz lenne annál fajsúlyosabb és egyben személyesebb ügyet találni, mint annak kutatását, hogy merre fordul hazánk sorsa, benne a miénk, gyerekeinké. Látszanak-e elágazások, és jól választjuk-e meg az irányt? Ha pedig a kíváncsi úttól eltértünk, hogy lehetne minél előbb visszatérni arra? Ezeknek a kérdéseknek a megvitatásáért szántam el magam e rövid könyv megírására.”

OROSS DÁNIEL és
SZABÓ ANDREA
A politika és
a magyar fiatalok

Progress könyvek

110 oldal

2 600 Ft

OROSS DÁNIEL
SZABÓ ANDREA

A politika és a magyar
fiatalok

Hazánkban a közvélekedés szerint a fiatalokat nem érdekli a politika, az őket körülvevő közéleti-politikai folyamatokban nem vesznek részt. E vélekedést a publicisták cikkei, a választási részvételi eredmények, a hazai nagymintás ifjúságkutatások és nemzetközi vizsgálatok eredményei egyaránt alátámasztják. A képet némiképp árnyalja, hogy időről időre nagy létszámú tüntetések szerveződnek Budapesten és az ország nagyobb városaiban, s ezeken a rendezvényeken mind a tömegben, mind a szervezők között egyaránt szép számmal képviseltetik magukat a fiatalok. Ilyenkor az eseményekről tudósítva a sajtó a fiatalok akcióiról mint tiszavirág-életű, fiatalos „buli-tüntetésekéről” ír. Bár az említett fiatalok újtó szellemű résztvevői, hangadói ezen rendezvényeknek, mindez mit sem változtat azon, hogy a magyar fiatalokat apatikus, kiábrándult társadalmi csoportként írják le újra meg újra az események után beálló csendben, amikor ismét arról olvashatunk, mennyire káros és sajnálatos a fiatalok érdektelensége. Az a kérdés, vajon mindez miért alakult így, rendkívül ritkán merül fel a téma kapcsán. Mint ahogy arról is kevés szó esik, kiknek volna feladata a fiatalok érdeklődésének felkeltése és miért volna társadalmi érdek a bevonásuk a politikába. És egyáltalán, miért kellene, hogy érdekelje a fiatalokat a politika, miért fontos a fiatalok politikai részvétele?

Ez a kötet a Progress Alapítvány gondozásában jelenik meg, és szorosan illeszkedik a baloldali progresszív értékek és a közpolitikai kutatások támogatása iránt elkötelezett Alapítvány eddigi könyveinek és projektjeinek sorába. Olyan témával foglalkozik, amelynek célja a baloldali politika elméleti újraalapozása. Ugyanakkor ezzel a témával, a neoliberalizmus kritikájával a rendszerváltás utáni baloldal egészen sokáig nem tudott és nem is akart semmit sem kezdeni. Ezen kívánunk változtatni: a tanulmányok a legjelentősebb és legszélesebb körű nemzetközi szakirodalmat vonultatják fel annak érdekében, hogy behozzák Magyarországra azokat a kritikai hangokat, amelyek régóta a baloldali megújulás fő pillérének tekintik a neoliberalizmus és a neoliberális globalizáció alapvető kritikáját. A kötet részben a Progress Alapítvány 2018. október 11-i *Neoliberalizmus és neopopulizmus magyar és kelet-európai kontextusban* című konferenciáján elhangzott egyes előadások továbbgondolt változata, illetve a konferencián nem szereplő témák is helyet kaptak benne. A kötetet két szempontra tekintettel állítottuk össze: egyrészt meg akarjuk ismertetni a hazai közönséggel a neoliberalizmus kritikájával foglalkozó alapvető irodalmat, másrészt pedig a neoliberalizmus keretrendszerében szeretnénk bemutatni a késő Kádár-rendszer-től kezdve egészen az Orbán-rendszerig a hazai politikai, gazdasági és társadalmi változásokat.

NORAN LIBRO

www.noranlibro.hu

kiado@noranlibro.hu

www.facebook.com/noranlibro